

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

EMİN ŞAHİN OĞLU ASLANOV

KOMMERSİYA BANKLARINDA RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ DAXİLİ AUDİTİN TRANSFORMASIYASI
PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5301.01- “Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi” ixtisası üzrə

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

i. e. d., professor D.A. Bağirov

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Kommersiya banklarında risklərin və daxili auditin nəzəri aspektləri.....	10
1.1. “Risk” və “daxili audit” anlayışlarının mahiyyəti.....	10
1.2. Risklərin idarə olunmasının xüsusiyyətləri.....	29
1.3. Daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsasları.....	41
II Fəsil. Risklərin idarə olunmasının və daxili auditin qiymətləndirilməsi metodologiyası.....	55
2.1. Bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolu.....	55
2.2. Risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	69
2.3. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və müəyyənləşdirilməsi.....	83
III Fəsil. Risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri və daxili auditin transformasiyasının həlli yolları.....	96
3.1. Risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər.....	96
3.2. Risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri.....	116
3.3 Daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yolları.....	129
Nəticə.....	142
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	152

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya iqtisadiyyatı proseslərinin son 20-30 ildə intensivləşdiyi, güclü transformasiyalara məruz qaldığı və qloballaşdığı bir şəraitdə bank sisteminin əhəmiyyəti kifayət qədər aktuallığı ilə diqqət çəkir. Xüsusilə, 2008-ci ilin sonlarından başlamış dünya maliyyə böhranının fəsadları nəticəsində bank sisteminin dayanıqlılığı problemləri xeyli suallar doğurmuşdur. Həmin dövrdə dünyanın əksər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində uzun dövr ərzində formalaşmış bank sistemi maliyyə böhranının yaratdığı çətinliklərə tab gətirməmiş, sabit fəaliyyəti qoruyub saxlaya və bank risklərindən etibarlı müdafiə sistemini nümayiş etdirə bilməmişlər. Bundan əlavə, ABŞ, Qərbi Avropa ölkələrinin bank sistemində risklərlə bağlı mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına, bank risklərinin azaldılmasına adekvat təcrübi mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və bu sahədə yeni bank alətlərinin formalaşdırılması zərurəti diqqət mərkəzində olmuşdur. Bank risklərinin minimuma endirilməsi proseslərində əhəmiyyətli və faydalı bir mexanizm kimi xarakterizə olunan daxili audit xidmətinin işindəki transformasiyalar göstərmişdir ki, bu sahənin səmərəli və effektivli təşkilinə müasir dövrdə daha çox ehtiyac yaranmışdır. Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin əksəriyyətində də bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, əsas etibarlı ilə bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin daha modern və məhsuldar modellərinin hazırlanması, bank təcrübəsində uğurla tətbiq edilməsi tədbirləri uzun bir dövrdür ki, intensivləşməkdədir. Bu ölkələrin bank sisteminin əsasını təşkil edən kommersiya banklarında bank risklərinin idarə olunması və bu proseslərdə prioritet funksiyalara malik səlahiyyətləri olan daxili auditin həmin bankların strateji vəzifələrinin adekvat təşkil edilməsi vacibliyi ilə fərqlənir. Belə ki, daxili audit xidmətinin səmərəli təşkili və məhsuldar fəaliyyəti ilk növbədə kommersiya banklarında bank risklərinin sistemli şəkildə əvvəlcədən öyrənilməsi, araşdırılması, təhlil edilməsi, bu kimi risklərin mahiyyətinin, xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, risklərin idarə edilməsi üzrə daha effektivli idarəetmə sisteminin təşkili istiqamətində rəhbərlik səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi, bu qərarların icrasına nəzarətin aparılması kimi strateji vəzifələrlə bilavasitə bağlıdır. Bank sisteminin dayanıqlı və sabit olması problemləri postsovet

respublikaları üçün də olduqca aktualdır. Çünki bu ölkələrdə bank sisteminin bazar iqtisadiyyatı şəraitində təcrübəsi nisbətən az dövrü əhatə edir və bankların fəaliyyət prosesləri ilə bağlı mexanizmlərin səmərəli modellərinin formalaşdırılması, tətbiqi tədbirlərinin daha da gücləndirilməsi zərurəti qalmaqdadır.

Azərbaycanda iqtisadi islahatların əsas fazası uğurla başa çatdırılmış, o cümlədən, ölkənin maliyyə-kredit və bank sistemlərində milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinə adekvat mexanizmlərin yaradılması və tətbiqinin sürətləndirilməsi nisbətən təmin olunmuşdur. Ölkədə son 10 ildə sabit fəaliyyəti ilə fərqlənən bank sistemi formalaşmışdır və bu bank sistemi ikipilləlidir. Bu sistemə ölkənin Mərkəzi Bankı və kredit təşkilatları daxildirlər. Bununla belə, dünya ölkələrində bank xidmətlərinin yüzlərlə müxtəlif növlərinin mövcudluğu halda, ölkəmizin kommersiya banklarında xidmətlərin strukturu nisbətən zəifdir, kredit portfellərinin diversifikasiyası adekvatlığı dövrün tələblərinə cavab vermir, bunlarla bağlı bank risklərinin əhatəsi genişlənir, bankların gəlir mənbələri məhdudlaşır, risklərin idarə edilməsi çətinləşir və s. Məsələn, ölkəmizin kommersiya banklarının fəaliyyətində istehlak kreditləri ilə bağlı xidmətin geniş yer aldığını nəzərə alsaq, əhalinin alıcılıq və ödəmə qabiliyyətinin adekvatlığı baxımından bank risklərinin xeyli artma ehtimalı qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər. Və yaxud, dünya iqtisadiyyatı proseslərindən, regional amillərlən, hər hansı bir istiqamət üzrə bank risklərindən yaranan fəsadların, transformatik tendensiyaların təsirindən bankların zərərləri artar, arzu edilməyən situasiya yaranar və bankın sabit işləməsi çətinləşər. Bu amillər nəzərə alınmaqla, müasir bank fəaliyyətində daxili auditin transformasiyası elementləri ciddi öyrənilməklə və sistemli yanaşma təmin olunmaqla, daxili auditin daha təsirli və səmərəli mexanizmlərinin işlənib hazırlanaraq, bank sistemində tətbiqi vacib şərtlər kimi çıxış edirlər. Daxili audit mexanizmdən beynəlxalq səviyyədə və dünya bank sistemində əsas etibarlı ilə bankların korporativ idarə edilməsinin və bankın strateji vəzifələrinə uyğun onun fəaliyyəti üzrə ümumi nəzarət sisteminin təşkili ilə bağlı mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi funksiyalarını həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Daxili auditin səmərəli təşkili kommersiya banklarının sabit və davamlı fəaliyyət göstərməsində vacib rol oynamaqla bərabər, bu proseslərdə bank

əməliyyatlarının dürüstlüyü, şəffaflığı, mövcud qanunvericiliyə uyğun olması, rəhbərlik tərəfindən mühüm idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və s. vəzifələrin reallaşdırılmasına imkan verir. Buna görə də dünya iqtisadi proseslərinin mürəkkəbliyi ilə seçilən müasir dövrdə kommersiya banklarının risklərinin daha effektivli idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən daxili auditin transformasiyası ilə bağlı onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin və yollarının elmi-iqtisadi dəlillərlə əsaslandırılması və müəyyənləşdirilməsi vacib vəzifələr kimi xarakterizə olunurlar. Bu göstərilən amillər və qeyd olunan problemlər nəzərə alınmaqla, “Kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası problemləri” mövzusunda dissertasiya işinin, dünya bank sisteminin və əsas etibarı ilə kommersiya banklarının hazırkı fəaliyyət proseslərində fundamental araşdırmaya vacib ehtiyacı tələb olunan tədqiqat işi kimi xarakterizə olunur və bütün bunlar birlikdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını göstərir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dünya bank sistemində, xüsusilə kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası problemləri, bu istiqamətlər üzrə bank təcrübəsində daha aktual olan spesifik xüsusiyyətlər, mürəkkəb situasiyalar, çətin elementlər və s. fundamental tədqiqi üzrə işlər aparılmış, elmi əsərlər ərsəyə çatdırılmış və dissertasiya işləri müdafiə edilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisad elmində bank sisteminin dayanıqlılığı problemləri, kommersiya banklarının xidmətlərinin strukturunun genişləndirilməsi, kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, bank risklərinin idarə edilməsi istiqamətlər üzrə tədqiqatlar az da olsa aparılmış və elmi əsərlər nəşr olunmuşdur. Bu istiqamətlərdə Ə.Muradov, Ə.Ələkbərov, D.Bağırov, R.Əliyev, Z.Məmmədov, M.Bağırov, V.Novruzov, Ş.Abdullayev, E.Sadıqov, A.Kərimov, X.Kazımlı, E.Bağırzadə, G.Musayev, Z.İbrahimov, Z.Zeynalov və digər tədqiqatçı alimlərin, bank mütəxəssislərinin tədqiqat işlərini, elmi əsərlərini qeyd etmək olar. Bank sisteminin işinin səmərəli təşkili, bank risklərinin idarə olunmasının effektivli mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası yollarının adekvat modellərinin hazırlanması istiqamətləri üzrə klassik elmi baxışları və mülahizələri də

qeyd etmək lazımdır. Bu sırada A.Smit, C.Keyns, C.Mill, F.Nayt, A.Marşal, Q.Kleyner, P.Heyne, N.Luman, P.Samuelson və K.İsikavanın əməyini fərqləndirmək mümkündür. Bundan əlavə, xarici ölkələrin bir sıra tədqiqatçı alimlərinin, bank mütəxəssislərinin - O.Lavruşin, V.Zubkov, E.Utkin, Y.Kondratyuk, V.Çerkasova, A.Şapkin, V.Burtsev, S.Qoryaçeva, S.Orlov, V.Berejko, M.Xlebnikova, S.Smirnov, A.İqnatov, L.Pankratova, D.Xoroxordin, R.Qişiyev, S.Suvorova, M.Xanenko, M.Volçkova, M.Peçalova, X.Kunniyev, R.Koryakov, Y.Sokolova, İ.Zangiyeva, T.Rojdestvenskaya, İ.Mazein, Y.Şurina, M.Selina, N.Lyaşenko, V.Panteleyev, N.Şvets, İ.Angelina, Y.Şestopalova, L.Draqun, Y.Viniçenko, M.Petrov, A.Sonin, T.Zelenina, A.Davıdenko, A.Lobanov, Y.Bıçko, S.Potexina, A.Seleznyeva, A.Qrişenko, Y.Stroqanova, A.Çelyuskin, Y.Biryukova, N.Zavarixin, D.Makeyev və sairələrin elmi əsərləri, xüsusilə, bank risklərinin idarə edilməsi və daxili auditin transformasiyası problemləri ilə bağlı tədqiqat işləri diqqəti cəlb edir. Bütün bunlara baxmayaraq, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dünya iqtisadi proseslərinin kifayət qədər mürəkkəbləşdiyi müasir şəraitdə bank sisteminin sabit və dayanıqlı olmasının vacibliyi şərti nəzərə alınmaqla, kommersiya banklarında ortaya çıxan bank risklərinin səmərəli idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi problemlərinin və bu kimi risklərin azaldılması tədbirlərində əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının daha fundamental elmi səviyyədə öyrənilməsi və araşdırılmasının aktualıq səviyyəsi yüksək olaraq qalır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi dünya bank sistemində və iqtisadi proseslərdəki deformasiyalar, dəyişikliklər, mühüm tendensiyalar nəzərə alınmaqla, kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının optimal istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsidir. Tədqiqat işinin strukturuna və bu işin əsas məqsədinə müvafiq olaraq, qeyd olunan vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- “risk” və “daxili audit” anlayışlarının mahiyyətinin, nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, onların spesifik xüsusiyyətlərinin açıqlanması, sistemləşdirilməsi və xarakterizə edilməsi;

- risklərin idarə olunması üzrə bank təcrübəsində daha çox diqqət çəkən halların, problemlərin, arzuolunmayan situasiyaların mühüm xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- daxili auditin formalaşmasına təsir edən amillərin təsnifləşdirilməsi, bu proseslərin mahiyyətinin öyrənilməsi;
- bank sistemində risk və daxili auditin qarşılıqlı təsirinin araşdırılması;
- risklərin idarə olunmasının müasir aspektlərinin təhlil edilməsi;
- bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi;
- daxili auditin spesifik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onun səmərəli təşkili üzrə meyarların müəyyənləşdirilməsi;
- kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi və daxili auditin formalaşması proseslərində dünya bank sistemindəki mövcud mexanizmlərin araşdırılması;
- bank risklərinin idarə olunmasının optimallaşdırılması istiqamətlərinin araşdırılması;
- kommersiya banklarında daxili auditin transformasiyası problemlərinin effektivli həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dünya bank sistemi, bank risklərinin idarə edilməsi və daxili auditin təşkili üzrə beynəlxalq standartlar, məlumatlar, nəşrlər, meyarlar, Daxili Auditorların Beynəlxalq İnstitutunun materialları, banklar haqqında mövcud qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının bank risklərinin idarə edilməsi və daxili auditin təşkili üzrə normativ sənədləri və qaydaları, hesabatları və s. formalaşdırmışdır.

Tədqiqatın predmeti dünya iqtisadi proseslərinin və bank sisteminin qlobal deformasiyası şəraitində kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının optimal istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi problemləridir.

Tədqiqatın obyektini dünya bank sistemi, Azərbaycanın bank sektoru, kommersiya bankları və onlarda bank risklərinin idarə edilməsi sistemi, daxili audit xidmətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dünya iqtisadi proseslərinin və bank sisteminin qlobal dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla, müasir şəraitdə kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının optimal istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından dissertasiya işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi və daxili auditin transformasiyası üzrə nəzəri-metodoloji xüsusiyyətlər əsaslandırılmış və qiymətləndirilmişdir;
- bank risklərinin idarə olunması və daxili auditin transformasiyasının həlli yolları üzrə problemlərlə bağlı müasir elmi baxış formalaşdırılmışdır;
- bank risklərinin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və onların optimal idarə olunması problemləri üzrə adekvat bank mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiqi əsaslandırılmışdır;
- daxili auditin bank risklərinin minimuma endirilməsində əhəmiyyəti öyrənilmiş və kommersiya banklarının sabit fəaliyyətində daxili auditin rolu qiymətləndirilmişdir;
- risklərin səmərəli idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya bank təcrübəsi öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş və bu təcrübənin Azərbaycanın bank sistemində tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmışdır;
- bank risklərinin kommersiya banklarında geniş yayılmış növlərinin təsnifləşdirilməsi aparılmış, onların yaranma səbəbləri öyrənilmiş, azaldılması meyarları müəyyənləşdirilmiş və müasir dövrün tələblərinə adekvat idarəetmə sisteminin təcrübi modeli hazırlanmışdır;
- qlobal iqtisadi çağırışlar və son illərdə maliyyə-bank sistemindəki problemlərin artmasından, risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin vacibliyindən çıxış etməklə, daxili auditin transformasiyasının həllinin prioritet yolları arqumentlərlə əsaslandırmış, bu problemlər üzrə təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti kommersiya banklarında risklərdən dəyən zərərlərin azaldılması məqsədi ilə müasir bank mexanizmlərinin və alətlərinin hazırlanması tədbirlərinin əsaslandırılmasında, risklərin idarə edilməsi sisteminin yenilənməsində və təkmilləşdirilməsində, bank risklərinin minimuma endirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən daxili audit xidmətinin səmərəli təşkilində, bununla bağlı prosedurların və qaydaların hazırlanmasında, baxılan problemlər və istiqamətlər üzrə tədris prosesində istifadə edilməsi mümkündür.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti dissertasiya işində yer almış və əldə olunmuş təcrübi müddəalardan, tövsiyyələr və təkliflərdən, kommersiya banklarında risklərin idarə olunması mexanizmlərinin modernləşdirilməsində və təkmilləşdirilməsində, daxili audit xidmətinin yeni keyfiyyətlər və meyarlar əsasında təşkil edilməsində istifadə olunmaq imkanları ilə ifadə olunur.

Tədqiqatın nəticələrin aprobeasiyası. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və nəticələri ölkədaxili və beynəlxalq elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə öz əksini tapmışdır:

- “Elmi tədqiqatların müasir konsepsiyası” mövzusunda Alimlərin Avrasiya İttifaqının V Beynəlxalq Elmi-praktiki konfransı. Moskva, 29-30 avqust, 2014-cü il;
- Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransı. ADİU, Bakı, 7-8 aprel 2015-ci il.

Dissertasiya quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, üç fəsildən, o cümlədən, 9 paragrafdan, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 168 səhifədir. İşdə 7 cədvəl və 13 şəkil verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında 226 mənbə vardır.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARINDA RİSKLƏRİN VƏ DAXİLİ AUDİTİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. “Risk” və “daxili audit” anlayışlarının mahiyyəti

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesləri nəticəsində bankların daha effektivli, səmərəli və etibarlı idarə edilməsi problemləri dərinləşməkdədir. Bu proseslərdə əsas problemlərdən biri bank riskləridir. İqtisadi ədəbiyyatlarda bank risklərinin mahiyyətinin araşdırılması istiqamətindəki işləri qeyd etməklə bərabər, ilk növbədə “risk” anlayışına diqqət yetirməyi məqsəduyğun saymışıq.

“Risk” anlayışının formalaşması əsas etibarilə orta əsrlərə təsadüf edir. Bununla belə, hələ Qədim Şərqdə risklə bağlı təsvirlər və düşüncələr mövcud idi. Əksər mənbələrdə “risk” termininin kökündə dəniz daşımalarının fəal iştirakçıları olan gəmilərin işlətdikləri latınca “risigio” dayanır və bunun mənası gəmiçilərin üzləşdiyi riskli, başqa sözlə təhlükəli anlarla qarşılaşdığı situasiyaların ən qorxulularından biri olan “qaya sıldırımları” anlamına gəlir. Risk, ümumiyyətlə, onun formalaşmasının əsasında dayanan mənbələr barədə müxtəlif sahələrin alimləri və tədqiqatçıları mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu heç də təsadüfi deyildir, çünki risk insan fəaliyyəti ilə bağlı bütün sahələri əhatə edə bilir və müəyyən fəaliyyətin baş verməsi, hərəkətlərin gedişi əvvəlcədən görünməyən situasiyalara, yəni risklərə məruz qala bilər. İnsanlar risklə bağlı halların çox hissəsini proqnozlaşdırmaq, öncədən görmək və etibarlı, yəni qoruyucu elementləri nəzərdə tutan davranış nümayiş etdirmək istəyində olsalar belə, real həyatda bunların çoxuna əməl etmək mümkün olmur və risklər baş verir. Nəticədə nəinki planlaşdırılan, nəzərdə tutulan hərəkət, fəaliyyət, konkret olaraq sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti, bank fəaliyyəti müəyyən təhlükələrə, yəni risklərə məruz qalır, eyni zamanda bu fəaliyyət nəticəsində zərərlər yaranır, bu proseslərin iştirakçısı olan insanların fəaliyyəti səmərəsiz olur, bəzi hallarda isə həyatları təhlükə ilə üzləşir və s. Əgər söhbət, bank fəaliyyətindən gedirsə, risklər bankın sabit işinə xələl gətirməklə yanaşı, onu mənfəətin xeyli hissəsindən məhrum etmək iqtidarında da ola bilər. “Risk” anlayışının formalaşması proseslərinin davamı

olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, hələ XVI əsrdə C.Botero bildirmişdir ki, kim risk etmirsə, heç nə ala bilməz [199]. Həmin dövrdən başlayaraq, dünyada bir sıra iri miqyaslı dəniz səyahətləri və coğrafi kəşflər sürətlənmişdir, yeni materiklər tapılmaqda, fabriklər açılmaqda, sənaye sahələri yaradılmaqda, beynəlxalq yük daşımaları intensivləşməkdə idi və bu fəaliyyət sahələrinin hər biri çoxlu sayda risk elementləri ilə bağlı idi. Bu kimi risk elementlərinə müxtəlif hallar, təbii elementlər, subyektiv amillər, dəniz quldurları, böhranlar, qəzalar, insan fəaliyyəti ilə bağlı situasiyalar, müharibələr və s. daxil edilir. Şübhəsiz, “risk” anlayışının formalaşmasının əsasında müəyyən konkret fəaliyyət proseslərin dayanması, bu anlayışın əsas aspektlərinin kapital və sahibkarlıqla bağlı proseslərdə axtarılması da sürətlənməkdə idi. Hələ, sənaye sahələrinin formalaşmasının sürətləndiyi və kapitalizm bazar sisteminin reallaşdığı proseslərin mahiyyətini, nəzəri əsaslarını araşdıran A. Smit kapital, sərmayə yatırmağa cürət insan risklərinin nəzərə alınmasını, bu məqsədlə kompensasiya üçün sığorta müqafatı formasında müəyyən məbləğin əldə ediləcək gəlirə aid edilməsini vacib saymışdır [223]. Digər klassik iqtisadçı-nəzəriyyəçi C. Keynes hesab edirdi ki, kapitalist iqtisadiyyatına münasibətdə “risk ” anlayışına ciddi yanaşmaq lazımdır və bu məqsədlə baş verə biləcək qiymət dəyişiklikləri, avadanlığın sıradan çıxması, köhnəlməsi, qəzaların fəsadları ilə bağlı əlavə xərclər istehsal olunan məhsulun və xidmətlərin dəyərində nəzərə alınmalıdır. C.Keynes bu halı “risk xərcləri” adlandırmış və riskin məbləğini əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş gəlir səviyyəsindən kənarlaşma kimi qiymətləndirmişdir [211]. Klassik iqtisadçılar C.Mill və C.Sey sahibkarlıq fəaliyyətinin strukturunda risklə bağlı ödənişin, həm də bu fəaliyyətlə bağlı yatırılmış kapitalda əvvəlcədən gələcəkdə baş verə biləcək risklə bağlı itkilərin nəzərə alınması üçün müəyyən məbləğin ayrılmasını vacib hesab etmişlər [222; 215].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dünyada mürəkkəb proseslər daha da intensivləşmişdir. Çoxlu müharibə ocaqları və nəhayət, I Dünya müharibəsi yeni risk situasiyaları yaratmışdır. Bunlarla bərabər, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin coğrafiyasının genişlənməsi prosesləri sürətlənməkdə idi. Biznes və sahibkarlıq subyektləri, bu proseslərin iştirakçıları, ümumilikdə bütün

fəaliyyət sahələrinin subyektləri daha mürəkkəb risk elementlərinə məruz qalırdılar. Belə bir xüsusiyyətlərin nəzəri əsaslarının araşdırılması da həmin dövrün xarakterik cəhətlərindən biri kimi yadda qalmışdır. F. Nayt özünün “Risk, şübhə və qazanc” əsərində yazırdı ki, qazanc əldə etmək yalnız iqtisadiyyatda risk faktorlarını nəzərə almaqla mümkündür [212]. A. Marşal isə neoklassik nəzəriyyələri əsas götürərək, iqtisadi risklərin mahiyyətini araşdırmışlar. Neoklassik nəzəriyyəyə əsasən faktiki və dəqiq gəlir müəyyən risklərə məruz qalan proseslər nəticəsində eyni məbləğdə əldə edilən mənfəətə nisbətən daha sərfəlidir. A. Marşal və A. Piqu isə bu qənaətə gəlmişlər ki, neoklassik nəzəriyyənin davamı olaraq, riskdən yaranan məmnunluq amili az əhəmiyyət kəsb etmir, yəni, yüksək gəlir əldə etmək məqsədi ilə sahibkar böyük risk edə bilər [214]. M. Haydegger qeyd etmişdir ki, risk nəticəsi öncədən bəlli olmayan imkanın aktuallaşmasıdır [206]. Görkəmli iqtisadçılar P. Samuelson və P. Heyne riskin mahiyyətini tədqiq edərkən, bildirmişlər ki, əslində risk əvvəlcədən planlaşdırılan hadisələrdən kənarlaşmadır və onun mənbəyi qeyri-müəyyənlikdir. Bu halda müəlliflər kənarlaşma nəticəsində ortaya çıxan əlavə xərcləri, yaranan riskin verdiyi zərəre bərabər hesab edir [207; 221]. N. Luman “risk” anlayışının mahiyyətini öyrənərkən, bildirmişdir ki, risk və təhlükə oxşar anlayışlar olsalar da, onlara yanaşmalar müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Əgər risk nəzərə alınarsa, təhlükəni unutmaq da olar, yəni, riskli davranışla, hərəkətlə təhlükəli hallardan yan keçmək də mümkündür və ya təhlükədən gözlənilən fəsadları minimuma endirmək olar [213]. Qeyd olunan elmi yanaşmaların, nəzəriyyələrin və mülahizələrin əsasında bildirmək olar ki, “risk” anlayışı baş verə biləcəyi səhədən, fəaliyyət məkanından asılı olmayaraq, əvvəlcədən gözlənilən müəyyən gəlirin, nəticələrin bir hissəsinin itirilməsini əks etdirən proseslərin məcmusunu özündə birləşdirir. Bu proseslərin əsasən insan fəaliyyəti ilə bağlılığı diqqət çəkir və buradan belə bir fikir irəli sürmək olar ki, risk nəticəsində əvvəlcədən əsaslandırılan, proqnozlaşdırılan və nəzərdə tutulan fəaliyyətin müəyyən hallarından gözlənilən nəticələr reallaşmır və gözlənilməyən itkilər yaranır, yəni, bu itkilər arzuolunmayan təhlükələrin nəticəsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Professor X. Kazımlı və tədqiqatçı İ.Quliyev “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi” əsərində riskin mahiyyəti və onun əsas əlamətlərini verə bilmişlər.

Müəlliflər qeyd edirlər ki, risk əksər hallarda real əsaslara uyğun gəlməyən, bəzən isə ona əks olan hallardan ibarət çox mürəkkəb təzahürdür. Onlar “risk” kateqoriyasını başa düşmək üçün mövcud olan bir neçə yanaşmaları vermişlər:

- “risk” yunan sözü olan Ridsikon, Ridsa sözlərindən götürülüb, mənası sıldırım qaya deməkdir;
- İtalyan dilində risiko - təhlükə, qorxu, riscare- qayalar arasında manevr etmək deməkdir;
- Fransız dilində risdoe- qorxu, riksetmə, hərfi mənada isə sıldırım qayalığı küçmək deməkdir;
- İngilis dilinin izahlı lüğətində “risk”- “təhlükə yarada biləcək vəziyyət”, “gözlənilməz xoş olmayan hadisənin baş verməsi ehtimalı” kimi verilmişdir;
- Rus dilinin izahlı lüğətində “risk”- “təhlükə mümkünlüyü” və ya “xoş nəticə əldə etmək ümidi ilə uğursuzluğa atılan addım” kimi göstərilmişdir;
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə “risk” – “təhlükə imkanı”, “ola biləcək təhlükə”, “qorxulu iş” sözlərinin sinonimi kimi verilmiş və “yaxşı nəticələnməyi ümidi ilə hərəkətləndirmə, işgörmə, cəsarətləndirmə” sözləri ilə izah edilmişdir [15].

Qeyd edək ki, insan fəaliyyəti ilə bağlı risklərin əksəriyyətinin əvvəlcədən mənfi və ya arzu edilməyən olmasını müəyyənləşdirmək mürəkkəb məsələdir. Buna görə də “risk” anlayışına yanaşmalarda bu problemlərin əsaslandırılmış formada öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Risk”- iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əlverişsiz maliyyə nəticələrinə səbəb olan hadisələrin baş verməsidir. “Risk”- geniş mənada qeyri-müəyyən, lakin mütləq əlverişsiz nəticəsi olan vəziyyət kimi, dar mənada isə istənilən planlaşdırılmış addımın münasib olmayan nəticəsi ehtimalı kimi xarakterizə olunur [24]. “Risk” anlayışı əsas etibarilə əvvəlcədən proqnozlaşdırılması o qədər də asan olmayan müxtəlif situasiyalarla bilavasitə bağlıdır. Bu kimi risklərin baş verməsinin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması özü ciddi bir yanaşma tələb edir. Risklərin əksər növləri və onların mahiyyəti fəaliyyət sahəsinin xarakterik cəhətləri ilə üst-üstə düşür. Bəzi müəlliflər risk və təhlükəni müxtəlif anlayışlar kimi qəbul edirlər. Məsələn, V. Zubkov belə hesab edir ki, risk təbii və özəl bir haldır, təhlükə isə konkret mühitlə

bağlıdır. Müəllif riskin subyektləri kimi sosial həyatın müxtəlif istiqamətlərini göstərir və riski birbaşa məqsədyönlü şəkildə sosial subyekt kimi dəyərləndirir. O, riskin əhatəsinin və həcmnin böyüklüyünün formal olaraq, üç koordinatla baxılmasını məqsədəuyğun sayır: qarşıda duran məqsədə çatılmasının azalması ilə risk arta bilər, qeyri-müəyyənliyin yüksəlməsi ilə, həmçinin alternativ variantlarla bağlı risklər və nəhayət, buraxılmış səhvlərlə bağlı risklərin çoxalması ehtimalı artır [72]. Digər tədqiqatçı E. Utkin isə hesab edir ki, riskləri çox vaxtı müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə itkilərlə, məsələn, maddi, əmək və yaxud maliyyə itkiləri ilə bağlı ümumi zərərlərin cəmi kimi qəbul edirlər [178]. Y. Kondratyuk risklərin bazar iqtisadiyyatı fəaliyyəti nəticəsində kommersiya banklarında yaranmasını araşdırarkən, risklərin formalaşmasını həcmindən və mahiyyətindən asılı olmayaraq, müəyyən fəaliyyətin nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir [81]. V. Sevrük riskləri müəyyən təsərrüfat subyektinin, hər hansı bir hüquqi şəxsin uğursuzluqla üzləşdiyi situasiyanın nəticəsi və yekunu kimi qeyd etmişdir [144]. V. Vitlinski bank işində risklərin olmasını təbii hal kimi qiymətləndirərək bildirmişdir ki, bank işində risklərin olması başa düşüləndir, çünki, banklar müəyyən gəlir əldə etmək üçün əsaslandırılmış, həm də hazırlanmış strategiya daxilində risklərə getməyə məcburdurlar [45]. Biz bank risklərinin formalaşmasına və mahiyyətinə irəlidə daha geniş baxacağıq. Bununla bağlı ilk növbədə, yuxarıda qeyd edilən elmi mülahizələrə və fikirlərə rəğmən “risk” anlayışının və mahiyyətinin bəzi məqamlarına diqqət yetirməyi məqsədəuyğun saymışıq. Qeyd etdiyimiz kimi, risklərin yaranması əsasən, müxtəlif fəaliyyət sahəsi ilə bağlıdır. Bunlar sosial fəaliyyət sahələri, siyasi-hüquqi, iqtisadi, ekoloji, iri layihələrin reallaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətlərdən və sairələrdən ibarət ola bilər [166]. Yaranma həcmindən və mahiyyətindən asılı olaraq, risklər qlobal və milli xarakter daşıya bilərlər. Qlobal risklər öz növbəsində regional və subregional risklərə bölünürlər, yəni, onların dünyanın hər hansı bir regionunda baş verməsindən və törətdiyi fəsadlardan asılı olaraq, risklərin həcmi və mahiyyəti qiymətləndirilir. Milli xarakterli risklər isə hər hansı bir ölkənin ayrıl-ayrı fəaliyyət sahələrində baş verən riskləri əhatə edir və yaxud bu ölkənin müəyyən bir ərazisində iri miqyaslı fəaliyyət nəticəsində risklər formalaşır. Risklər özəl xarakter də daşıya

bilər. Məsələn, firmalar səviyyəsində və yaxud şəxsi, yəni fərd səviyyədə yaranan risklər bunlara aiddir. Risklər davamətmə müddətindən asılı olaraq, müəyyən mənada qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və müddəti bilinməyən dövrlərlə əhatə olunur. Çox vaxtı real həyatda risklərin nə vaxt azalacağını optimal proqnozlaşdırmaq problemi aktual məsələ olaraq qalır və bu məqsədlərlə risklərin azaldılması mexanizmlərinin daha təsirli formalarının işlənilib hazırlanması problemləri ortaya çıxır və s. Tədqiqatçı V. Çerkasova bir tərəfdən risklərin mahiyyətini, digər tərəfdən isə onların yaranma ehtimalını əks etdirən halları matrisalar ardıcılığı ilə əks etdirmişdir (Şəkil 1.1) [186].

	3		5		4
		7		9	
		2	6		
		1			8
				10	

Şək. 1.1. Risklərin matrisası.

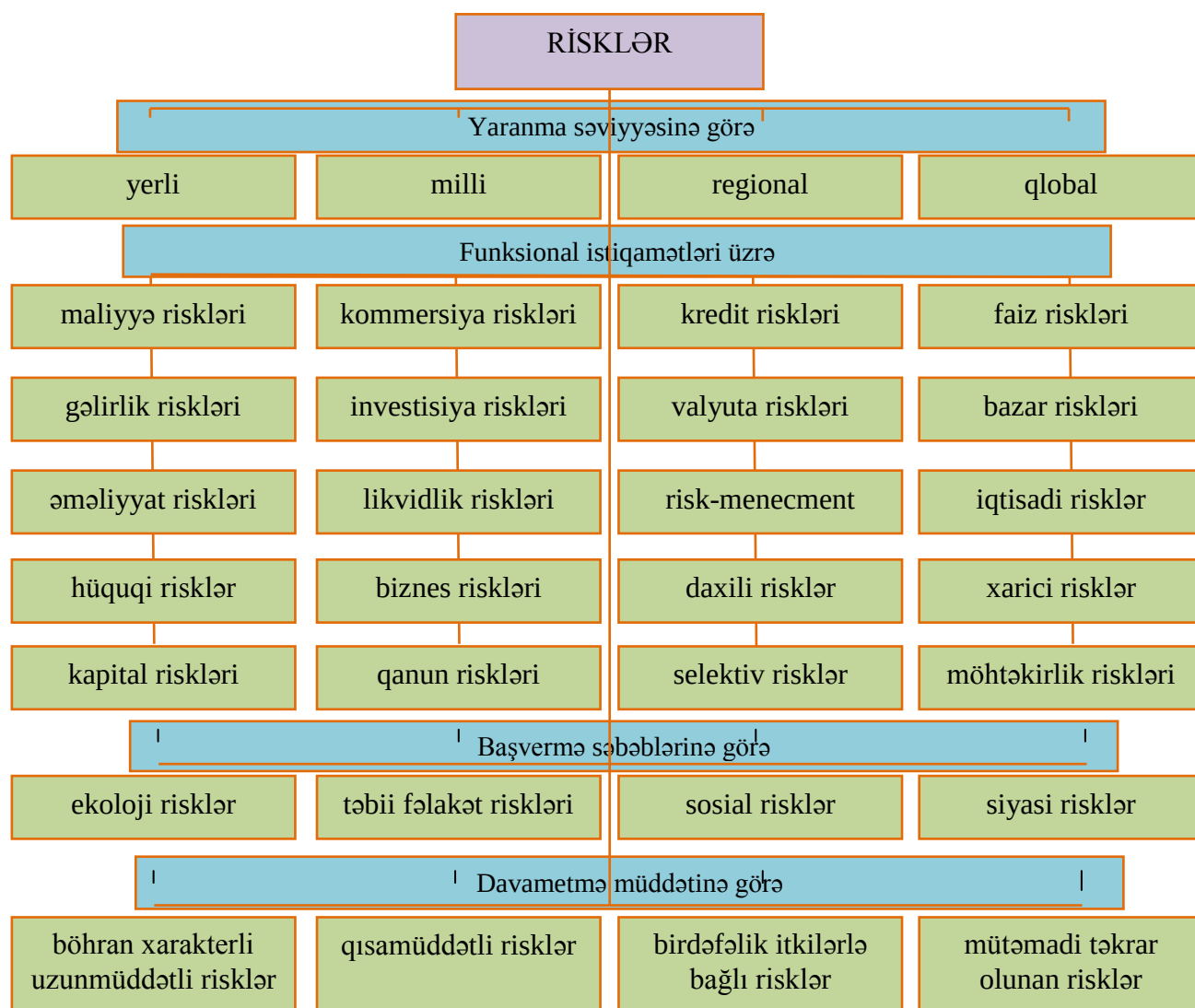
Şək. 1.1-dən göründüyü kimi, risklərlə bağlı dözümlülüyün böhran sərhədi risk matrisalarının qalınlığını əks etdirən xətlərlə bildirilmişdir. Bu baxımdan hər hansı bir fəaliyyət zamanı müəssisə və ya firma, bir sözlə riskə məruz qalan subyekt əsasən, risk matrisalarının qalınlığı qeyd edilən situasiyaları ciddi araşdırmalı, öyrənməli, adekvat tədbirlər görməli, bu məqsədlərlə effektivli mexanizmlər işləyib hazırlamalı və həyata keçirilməlidir.

“Risk” anlayışı qeyd olunduğu kimi, müxtəlif xarakterli yanaşmalar tələb edir və bu sırada elmi-fəlsəfi baxışlar da az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqatçı İ. Puçkina risk

fenomeninin fəlsəfi-antropoloji aspektlərini araşdırarkən qeyd etmişdir ki, risk ancaq insan fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxır və onun keyfiyyət xarakteri, həqiqətdə isə real subyektlərlə fəal münasibət ilə bağlıdır. Yəni, fəaliyyət riski nəzərdə tutur, çünki risk özü yaradıcılığın mühüm hissəsi kimi çıxış edir. Nəticədə risk bu halda təkcə fəaliyyətin ümumi fəsadı kimi ortaya çıxmır, həm də, bu proseslərdə maksimum və minimum müsbət və mənfi emosiyaların, insan hisslərinin məcmusunun göstəricisi kimi çıxış edir. Müəllif, əsas risk sahələrinə müasir dünyanın mühüm və aktual məsələlərinin həll olunduğu, reallaşdırıldığı siyasi və iqtisadi sahələri, qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının transformasiyalarını, hərbi-siyasi problemləri və ekoloji təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı riskləri aid edir [138]. Tədqiqatçı R. Kryuçkov bildirir ki, hüquqi baxımdan risk-insan fəaliyyətinin obyektiv mövcud vəziyyətinə xas olan hal kimi dəyərləndirilməlidir və ona, müəyyən tənzimləmə çərçivəsində qiymətləndirilməklə arzuolunmayan halların, hadisələrin və digər situasiyaların qanunauyğun riskli amillərinin nəticəsi kimi baxılmalıdır. Bu halda risk ikili xarakter daşıyır və müvafiq olaraq, obyektiv risklərə, yəni, obyektiv amillərə və situasiyalara, həmçinin subyektiv amillərə bölünür [85]. Ü. Qurbanlı yazır: “Risk-cəmiyyətdə baş verən ən adi prosesdən istənilən mürəkkəb proseslərə qədər özünü bu və ya digər şəkildə büruzə verir. İnsan cəmiyyətində elə bir fəaliyyət sahəsi yoxdur ki, orda riskli hallara rast gəlinməsin. Etinasız qalınan riskli hadisələr nəticə etibarilə fəaliyyət sahəsinin tədricən zəifləməsinə və ya bilavasitə məhvə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də risklərin idarə olunması müxtəlif sahələrdə, xüsusən də idarəetmə prosesində daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.” [17].

Tədqiqatçı A. Şapkin riskin mahiyyətini xarakterizə edərkən, bildirir ki, risk müəyyən qaçılmaz situasiyada zərurət kimi ortaya çıxan insan fəaliyyətinin faktiki nəticəsi kimi yaranır və bu halda əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış fəaliyyət dairəsindən kənarlaşma baş verir [188]. V. Romanov isə risk anlayışının mahiyyətini əsas etibarilə müəyyən fəaliyyət sahəsində ortaya çıxan kənarlaşmalarla, təhlükələrlə, itkilərlə izah edir [141]. A. Qradov və bir qrup tədqiqatçılar riskin yaranmasının əsas aspektlərinə qarşıya qoyulan fəaliyyətdən, layihələrdən ortaya çıxan zərərləri, onlarla bağlı proqnozlardan kənarlaşmaları və planlaşdırılan işlərin nəzərdə tutulan qədər

reallaşdırılmamasından yaranan zərərləri daxil etmişlər [56]. Bu qeyd edilənlər belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir ki, “Risk”- müəyyən şəraitdə əvvəlcədən planlaşdırılan fəaliyyətin ümumi parametrlərinin, proqnozlarının arzuolunmayan istiqamətlərə paylanması, təhlükəli situasiyanın yaranması, zərərlərin əmələ gəlməsi, insan fəaliyyətində nəzərdə tutulan göstəricilərdən kənarlaşmaların baş verməsi, nəticədə müəyyən məbləğdə və həcmdə itkinin ortaya çıxması ilə bağlı bir anlayışdır. Əldə edilmiş tədqiqat materialları risklərin təsnifatlaşdırılmasına nisbətən imkan verdiyindən onların təxmini təsnifat sxemini Şək. 1.2-dəki kimi verməyi məqsəduyğun saymışıq.

Şək. 1.2. Risklərin yaranma səviyyəsinə, funksional istiqamətlərinə, başvermə səbəblərinə və davamətmə müddətinə görə ümumi təsnifləşdirilməsi sxemi (tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 1.2.-dən göründüyü kimi risklərin formalaşması proseslərində onların yaranma səviyyəsi, funksional istiqamətləri, başvermə səbəbləri və davam etmə müddəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, “Audit” və “daxili audit” anlayışları qədim tarixə malikdir. “Audit” anlayışının kökündə “eşidirəm” mənası dayanır. “Audit” sözü isə latıncadan “audio” sözündən götürülüb. Bununla belə, “audit” müxtəlif tərcümələrdə “o dinləyir” və ya “dinləyici” mənalarında da işlədilir. Qədim mənbələrin təhlili göstərir ki, auditin ortaya çıxması ilk növbədə idarəedənlə mülkiyyətçilər arasında olan münasibətlərlə bağlıdır. Yəni, əgər hər hansı bir mülkiyyətçi, investor və ya səhmdar qoyduğu vəsaitlə, yaratdığı müəssisə-istehsalla bağlı, yaxud göstərdiyi xidmətə uyğun olaraq işlərin hansı səviyyədə aparılmasını, təşkilini, başqa sözlə, bu proseslərlə bağlı fəaliyyəti idarəedənlərin, menecerlərin işinin yoxlanılmasını bilmək istədiyi halda auditə zərurət yaranır. Audit əslində baş vermiş fəaliyyətin nəticələrinin təhlili, bu proseslərdə pul-maliyyə üzrə, əmtəələrlə bağlı hesabatların yoxlanılması və bunlarla bağlı müstəqil fikirlərin ifadə olunmasını və material hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu elə bir prosesdir ki, baş vermiş maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı informasiyaların müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluğunu dəqiqləşdirməyə imkan verir, audit olunan subyekt barədə zəruri məlumatları toplayır, təhlillər aparır və yekun olaraq, onları qiymətləndirir. Qeyd etdiyimiz kimi, auditin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ, bizim eramızdan 700 il əvvəlki dövrdə Çində auditin təşkili barədə məlumatlar vardır və bu ölkə auditin vətəni hesab olunur. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq, Avropada auditin tətbiqinə geniş yer verilməsi məlumdur. Məsələn, 1324-cü ildə İngiltərə krallığının sərəncamı ilə Oksford, Berkşir, Uilts, Samset və Dorset qraflıqlarına rəsmi olaraq auditorlar təyin edilmişdir. Orta əsrlərdə Avropa ölkələrinin iri ticarət şəhərlərində bank işçilərinin və sərmayələr yatıran ticarətçilərin xahişi ilə bu işlə məşğul olan tacirlərin mühasibat uçotları üzrə kitabları, yəni sənədləri və həmçinin onların fəaliyyətləri yoxlanılırdı. XVIII əsrin sonlarından isə, Fransada və ABŞ-da auditin genişləndirilməsi prosesləri baş vermişdir. Belə ki, 1867-ci ildə Fransada və 1937-ci ildə isə ABŞ-da auditlə bağlı qanunverici aktlar qəbul olunmuşdur. Bundan əlavə, XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində

bazar iqtisadiyyatının və beynəlxalq ticarətin genişlənməsi, fond bazarlarının əmələ gəlməsi ilə bağlı olaraq investorların auditə maraqlarının artması sürətlənmişdir. Onlar auditdən konkret fəaliyyət sahələrinin işinin nəticələrinin yoxlanılmasında və yatırılan investisiyalar üzrə əvvəlcədən qəbul olunan meyarların və qaydaların dəqiqləşdirilməsində, araşdırılmasında istifadəyə üstünlük vermişlər. Müasir dövrdə isə auditdən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrində geniş istifadə edilir və auditin nəticələri adətən, rəsmi olaraq dərc olunur. Professor İ. Abbasov yazır: “Məlumdur ki, audit sözü bir anlayış ifadə etmir. Onun mahiyyət və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusilə də iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində açıla bilər... İdarəetmə subyektinin idarəetmə işlərinin elə bir növlərinə ayrılmasına əsaslanır ki, onlardan hər birinin idarəetmə proseslərində öz funksional vəzifəsi vardır... Lakin, bütün hallarda nəzarət idarəetmənin elementlərindən biri hesab edilir. Çünki, planlaşdırma, uçot, təhlil, təşkil kimi nəzarət də ümumilikdə və ayrı-ayrılıqda idarəetmə funksiyasına malikdir. Auditin idarəetmə funksiyasının böyük bir hissəsi onun nəzarət və yoxlama ilə bağlı fəaliyyətində açıla bilər” [2, s.12-13]. Audit ikili xarakterlə, bir tərəfdən sosial, digər tərəfdən isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı bir sahədir. Sosial xarakterdə audit mühasibat hesabatlarının dəqiqliyini və dürüstlüyünü təsdiq etməklə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə inamı artırır və sabit fəaliyyəti şərtləndirir. Sahibkarlıq xarakterli auditin əsasında isə müxtəlif istiqamətlər üzrə xidmətlər göstərməklə, gəlir əldə etməsi dayanır. Bunun üçün adətən audit subyektləri az vaxt sərf etməyə, nəticədə məsrəfləri azaltmağa və gəlirləri çoxaltmağa səy göstərilir. Bu baxımdan auditin sosial təyinatlı fəaliyyəti ilə sahibkarlıq əsaslı fəaliyyəti arasında müəyyən ziddiyyətlər də diqqət çəkir.

Bəzi ölkələrdə, xüsusilə, auditin uzun bir dövr ərzində inkişaf etdiyi ölkələrdə auditlə bağlı yanaşmalar müxtəlifliyi ilə seçilsə də, onların əksəriyyətinin əsasında auditin mühasibat hesabatları, maliyyə fəaliyyəti ilə bağlılığı diqqət çəkir. Məsələn, Britaniya Audit Praktikasını Komitəsinin 1989-cu ildə auditlə bağlı verdiyi tərifə görə, Böyük Britaniyada audit “qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş bütün qaydalara riayət olunmaqla, müəssisənin mühasibat hesabatı barədə peşəkar fikir ifadə etmək məqsədi ilə həmin hesabatın xüsusi təyin edilmiş auditor tərəfindən

müstəqil öyrənilməsi deməkdir” [197]. Amerika Mühasibat İşi Assosiasiyasının auditin əsas prinsipləri üzrə komitəsi auditə aid verdiyi tərif isə belədir: “Audit-iqtisadi hərəkətlər və hadisələr haqqında obyektiv məlumatlar alınmasının və qiymətləndirilməsinin, onların müəyyən meyarlara uyğunluğu səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin və nəticələrin əlaqədar istifadəçilərə verilməsinin sistemli prosesidir” [225]. V. Batıçko hesab edir ki, audit-müstəqil şəkildə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının yoxlanılması üzrə fəaliyyət sahəsidir. Onun əsas məqsədi isə, maliyyə və mühasibat sənədlərinin düzgünlüyünün dəqiqləşdirilməsi, bu proseslərdə aparılan əməliyyatların, işlərin əvvəlcədən qəbul edilmiş meyarlara uyğun gəlməsi və bunlar barəsində təhlil, başqa sözlə, yoxlama nəticələrinə müvafiq hesabat hazırlanmasıdır [34]. Digər bir müəllif, T. Frolova da audit mühasibat hesabatı üzrə yoxlamalarda konkret sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və müstəqil işləyən iqtisadi subyekt kimi xarakterizə edir. Burada yekun sənəd kimi, mühasibat sənədlərinin və hesabatların dəqiqliyi üzrə fikir bildirilir [179]. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində audit anlayışına yer verilmişdir. Qeyd edilir ki, audit-əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır [1]. Göründüyü kimi, auditlə bağlı anlayışların əsasında əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları ilə bağlı müstəqil araşdırmalar və yoxlamalar dayanır. Bizim fikrimizcə və göstərilən fikirlər, auditlə bağlı verilən təriflər də nəzərə alınmaqla, audit əslində spesifik sahibkarlıq fəaliyyəti kimi görülmüş işlərin və xidmətlərin dürüstlüyünü araşdırmaqla məşğuldur və bu prosesləri həmin işlər üzrə mühasibat və maliyyə sənədləri əsasında dəqiqləşdirmələr vasitəsilə həyata keçirir. Auditin bu sahələrdə əsas vəzifələri və məqsədlərinə audit subyekti kimi çıxış edən təsərrüfatın mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün, fəaliyyət prosesləri zamanı həyata keçirilən maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının təsdiq edilmiş qaydalara, normativ aktlara, mövcud qanunvericiliyə uyğunluğu aiddir. Bunun üçün audit vaxtı konkret olaraq, maliyyə hesabatlarının və mühasibat hesablarının aparılmasının dəqiqliyi yoxlanılır və yekun nəticə hazırlanır. Yoxlama predmeti kimi

fəaliyyət dövründə məsrəflərin, gəlirlərin və müəssisənin fəaliyyətinin uçotda dolğun əks olunmasının əsas göstəriciləri və nəticələri çıxış edirlər. Bu baxımdan auditin başlıca məqsədi kimi hər hansı bir sahibkarlıq və təsərrüfat subyektinin müəyyən dövr ərzində fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə ehtiyatlarından, resurslardan, materiallardan, bütövlükdə aktivlərdən daha səmərəli istifadə edilməsinin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı zəruri hesabatların hazırlanmasının düzgünlüyünün yoxlanılması və gələcək fəaliyyətdə audit subyektinin daha optimal gəlir və xərclərlə işləməsi istiqamətində perspektivlərin üzə çıxarılmasıdır. Audit nəticəsində ortaya çıxarılmış nöqsanlar, səhvlər, ehtiyatlar, audit subyekti, yəni sifarişçi ilə geniş müzakirə olunmalı, bunların aradan qaldırılması və reallaşdırılması üçün tövsiyyələr, lazım gəldikdə isə daha təsirli tədbirlər hazırlana bilər. Audit eyni zamanda ekspert qiymətləndirilməsi də adlandırıla bilər, çünki auditin reallaşdırdığı işlər hər hansı bir mühüm məqsəd üçün ekspert rəyinin hazırlanmasına tamamilə imkan vermək iqtidarındadır. Belə ki, audit vaxtı hər hansı bir yoxlanılan subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bərabər, onun aktivləri, öhdəlikləri, xüsusi vəsaitlərin vəziyyəti, bütün növ hesabatların dəqiqliyi və sairələr üzrə təhlillər və qiymətləndirmələr aparılır. Bu halda isə audit olunan subyektin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyəti, ümumilikdə onun işi barəsində dolğun və obyektiv fikir söylənilməsi və rəy verilməsi mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, auditin təyinatından və yoxlama məqsədindən asılı olaraq qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr də müxtəlif ola bilər. Bununla belə, auditin müxtəlif təyinatlarının əksəriyyətinin məqsəd və vəzifələri mühasibat və maliyyə sənədlərinin, hesabatlarının düzgün tərtib edilməsi, mövcud qanunvericiliyin qorunması və yoxlanılan subyektin daha yaxşı işləməsi imkanlarının araşdırılması ilə bağlılığı diqqət çəkir. Auditin əsas məqsəd və vəzifələri isə sifarişçi ilə razılaşdırılmış müqavilədə öz əksini tapmalı və bununla bağlı tərəflərin məsuliyyəti dəqiqləşdirilməlidir. Bu halda, audit üçün razılaşdırılan məqsəd və vəzifələrin optimal müəyyənləşdirilməsi, audit dövründə daha səmərəli fəaliyyətə imkan verir və audit subyektinin potensial maliyyə imkanlarından və ehtiyatlarından effektivli istifadəyə dair tövsiyələrin hazırlanmasını reallaşdırır. Çox hallarda auditin əsas faydalarından biri kimi də, yoxlanılan subyektin personalının maliyyə və mühasibat

uçotu işinin təşkilindəki problemləri qabartmaqla, bu sahədə işin təşkilindəki nöqsanların və çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına şərait yaradır, mühasibat hesabatlarının tərtibinin daha düzgün aparılmasına yardımçı olur, dövrü hesabatların təlimata uyğun hazırlanması üzrə məsləhətlər verir, bu istiqamətlərdə perspektiv tədbirlərin işlənilib-hazırlanması ilə bağlı tövsiyyələr bildirir və s.

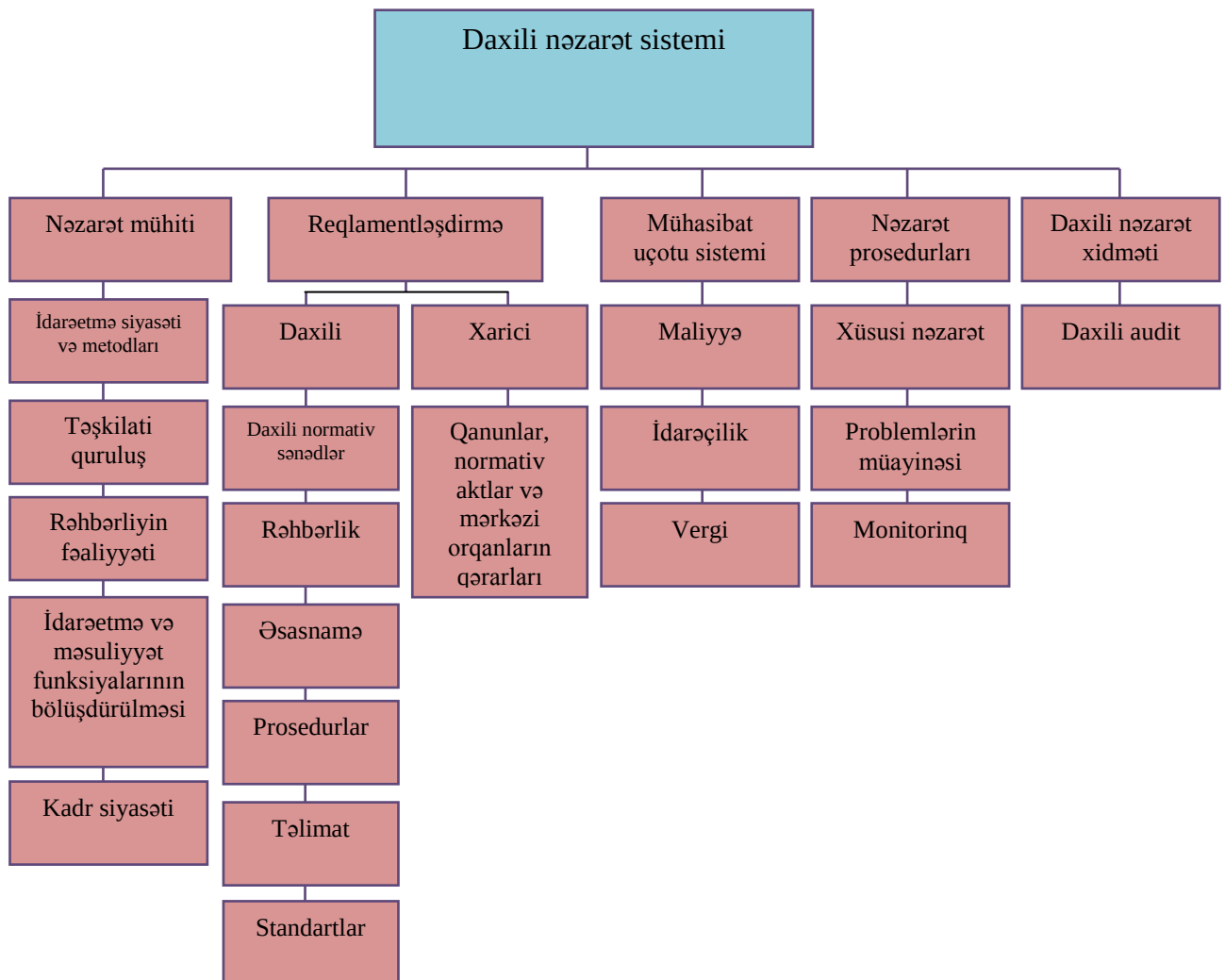
Məlum olduğu kimi, audit çoxfunksiyalı fəaliyyət sahəsi kimi də xarakterizə oluna bilər. Bu baxımdan auditin bir çox növləri mövcuddur və dünya təcrübəsində onları müxtəlif cür təsnifləşdirirlər. Məsələn, çox vaxt auditin informasiyaların istifadəçilərinə görə, xarici və daxili, qanunvericiliklə bağlı olaraq, məcburi və təşəbbüslü, audit obyektlərinə görə, təyinatı üzrə, həyata keçirilmə vaxtı və yoxlamanın xarakteri üzrə aparılan auditlərə bölürlər. Audit obyektləri üzrə bölgədə subyektlər kimi bank və sığorta təşkilatları əsas yer tutur. Bundan əlavə bu tip audit üzrə obyektlər ümumi audit və dövlət auditi kimi də xarakterizə olunur. Təyinatı üzrə aparılan auditlərin əsas istiqamətlərinə maliyyə hesabatlarının auditi, verginin auditi, qiymət, idarəçilik, təsərrüfat fəaliyyətlərinin auditləri və s. daxildir. Bunlarla bərabər, auditin digər növləri kimi uyğunluq auditi, əməliyyat auditi, dövlət orqanlarının tapşırığı ilə ortaya zərurət kimi çıxan məcburi, yəni icbari audit və digərləri də diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət orqanlarının tapşırığı ilə ortaya zərurət kimi çıxan məcburi və ya icbari audit dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri geniş tətbiq olunan ölkələrdə daha çox istifadə olunur. Bu məqsədlərlə çox hallarda xüsusi orqanlar da təsis olunur və onların fəaliyyətində dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin, icra strukturlarının, dövlət agentliklərinin və müəssisələrinin auditi daha geniş yer tutur. Auditin müxtəlif növləri içərisində daxili audit spesifik xüsusiyyətləri ilə daha çox diqqət çəkir.

“Daxili audit” anlayışı əslində idarəetmə nəzarətinin mühüm elementi kimi çıxış edir. Hər hansı bir fəaliyyət çərçivəsində formalaşdırılan təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə çatması üçün onların idarəetmə və işin təşkili proseslərinin optimallaşdırılması, intizamın qorunması, daxili rejimin və qaydaların tələblərinə ciddi əməl olunması, personalın təlimata uyğun vəzifə borclarını yerinə yetirməsi, kollektivin məhsuldar işləməsi, mobilliyi, çevikliyi, mövcud situasiyaya uyğun adekvatlıq nümayiş etdirməsi və s. meyarlar

ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Fəaliyyət prosesində mürəkkəb və çoxlu sayda tapşırıqlar verilir, vəzifə funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı tədbirlər müəyyənləşdirilir, planlar və strateji işlər həyata keçirilir və bu baxımdan belə şəraitdə optimal daxili nəzarətin təşkili vacib hesab olunur. Bundan əlavə, bütün bu proseslərə rəhbərlik birbaşa və şəxsən nəzarət etmək iqtidarında deyildir, yaxud onlar gündəlik olaraq, işçi personalının, xüsusilə aşağı pilləli strukturların fəaliyyətinə demək olar ki, nəzarət etmirlər. Bu baxımdan daxili nəzarətin və bizim baxdığımız halda – daxili auditin rolu mühümlüyü ilə fərqlənir. Belə ki, daxili audit yuxarıda qeyd edilən fəaliyyət proseslərinin ahəngliyinin qorunması, gözlənilən itkilərin qarşısının alınması, zəruri operativ qərarların verilməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, personalın məsuliyyətinin gücləndirilməsi və s. üçün səmərəli işi ilə seçilir. Qeyd olunduğu kimi, daxili auditin əsas vəzifəsi müəyyən fəaliyyət subyektinin işinin təşkilindəki səmərəliliyi artırmaqdır. Əvvəldə bildirdiyimiz kimi, bu proseslərdə daxili nəzarətin optimal təşkili də mühüm şərtlərdəndir. Bu metod vasitəsi ilə fəaliyyət subyektinin vəzifə bölgüsünə və səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq işinin effektivli aparılması, personaldan və mövcud potensialdan optimal istifadənin təmin olunması və digər strateji vəzifələrin reallaşdırılmasına ciddi nəzarəti təşkil etmək olar [49]. Tədqiqatçı V. Burtsev qeyd edir ki, daxili nəzarətin və daxili auditin səmərəli təşkili müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan müəssisənin, ümumilikdə sahibkarlıq subyektinin çoxplanlı rəqabət şəraitində maksimal və davamlı inkişafının təmin olunmasında, effektivli fəaliyyət göstərməsində, resurslardan və potensialdan təyinatı üzrə istifadə olunmasında, fəaliyyət proseslərində müxtəlif növ risklərin minimumlaşdırılmasında, daxili və xarici fəaliyyət mühitində baş verən dəyişikliklərə adekvat olaraq təsərrüfat münasibətlərinin formalaşdırılmasında, bütövlükdə subyektin uğurlu fəaliyyət göstərməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır [42]. Digər bir tədqiqatçı D. Mirjakipov daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə elementləri müəyyənləşdirərək onların sxemini Şək. 1.3-dəki kimi vermişdir [106].

Şəkil 1.3-dən göründüyü kimi, daxili nəzarət sisteminin əsas elementlərinə daxili nəzarət xidməti, fəaliyyət subyektinin maliyyə və mühasibatlıq strukturları, məsul rəhbər şəxslərin fəaliyyəti, mövcud qanunvericilik aktları və normativlər,

idarəetmə metodları və siyasəti, təşkilati strukturlar və o cümlədən, daxili audit aiddirlər. Daxili nəzarət vasitəsi ilə fəaliyyət subyektinin bütün strukturlarının səmərəli işləməsini təmin etməklə bərabər, bütövlükdə subyektin davamlı və effektivli fəaliyyəti təmin edilmiş olur. Bu proseslərdə mühümlüyü ilə seçilən istiqamətlərdən biri də daxili auditin səmərəli təşkil olunmasıdır.

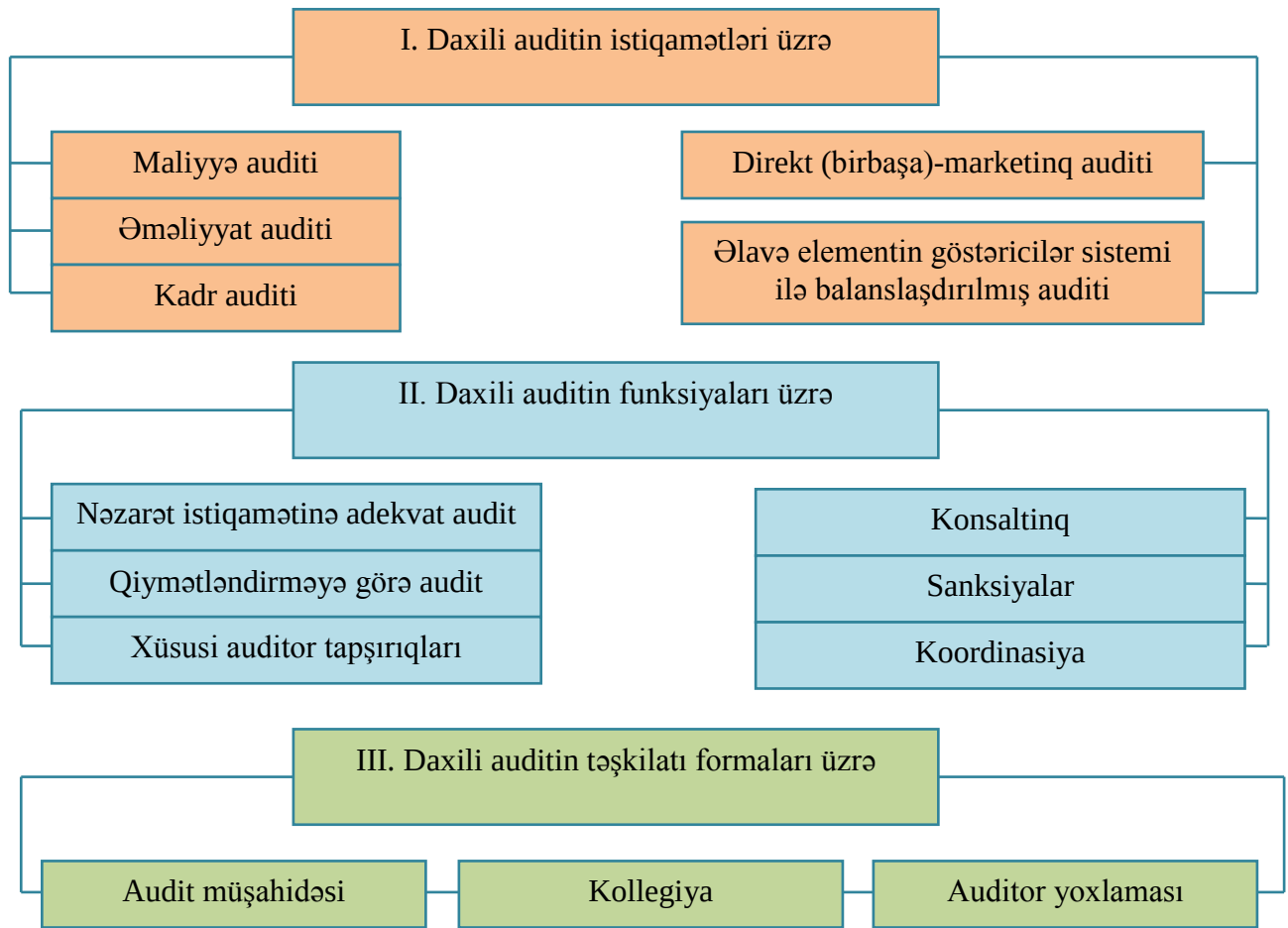
Şək.1.3. Daxili nəzarət sisteminin elementləri.

“Daxili audit” anlayışının əsasında “müstəqil və obyektiv tövsiyyələr”, “zəruri məsləhətlər” və s. bu kimi mənalara dayanır. Daxili Auditorların Beynəlxalq İnstitutunun mütəxəssislərinin “Daxili audit” anlayışı barəsində verdikləri tərifdə bildirilir ki, daxili audit təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müstəqil və obyektiv zəmanətlər, məsləhətlər verir. Daxili audit müəssisənin kooperativ idarə edilməsində, nəzarətin təşkilində, risklərin idarə olunmasında və

digər bu kimi proseslərdə iştirak edir, müəssisə qarşısında duran məqsədlərə nail olunmasında köməklik göstərir [219]. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun maddə 1-nin 1.0.1. bəndində yazılıb: “Daxili audit təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla, təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir” [10]. Göründüyü kimi, beynəlxalq səviyyədə və ölkə qanununda daxili auditin mahiyyəti və əsas məqsədi barəsindəki meyarlar bir-birilərinə yaxındırlar. Bu tip auditin təşkili isə ilk növbədə müəssisənin sabit və davamlı fəaliyyətinin təmin olunmasında rəhbərliyə yardımçı olmaq, personalın funksional vəzifə borclarının yerinə yetirilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək, bu və ya digər fəaliyyət istiqamətləri üzrə obyektiv informasiyalar hazırlamaq, məsləhətlər və təkliflər verməklə bilavasitə əlaqədardır. Daxili auditin əsas xüsusiyyətlərinə müəssisə rəhbərliyinin tələblərinə müvafiq olaraq, qarşıya qoyulan məqsədlərin, yəni audit tapşırığının optimal müəyyənləşdirilməsi, bununla bağlı olaraq, fəaliyyət subyektinin müxtəlif strukturları üzrə operativ nəzarətin həyata keçirilməsi, rəhbərlik üçün zəruri istiqamətlərə uyğun obyektiv informasiyaların və təkliflərin hazırlanması, müəssisə aktivlərindən və resurslarından daha səmərəli istifadə üçün tövsiyələrin verilməsi və s. daxildir. Biz qeyd etmişdik ki, daxili audit istənilən fəaliyyət subyektində idarəetmə mexanizminin və idarəetmə nəzarətinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Belə ki, daxili audit öz fəaliyyət prinsipinə və təyinatına müvafiq olaraq müəssisənin gündəlik işində operativ, adekvat münasibət göstərilməsi problemlərinə dair çevik, həm də obyektiv məlumatları rəhbərliyə təqdim edir, yüksək idarəetmə strukturları ilə digər bölmələr arasındakı nəzarət mexanizmi ilə bağlı boşluqları tamamlayır və ən mühüm problemlər barəsində təkliflər, tövsiyələr irəli sürür. Dünya təcrübəsində daxili auditin təşkili ilə bağlı prinsipial baxışlarda dörd əsas prinsip – vicdanlılıq, obyektivlik, konfidensiallıq və peşəkarlıq mühüm yer tutur. Bu meyarların qorunması nəticəsində daxili auditin təşkili proseslərində etibarlılıq və verilən qərarlara inam yüksək olması ilə fərqlənir, daxili auditin təyin olunduğu istiqamət və ya subyekt üzrə

zəruri məlumatların toplanması və obyektiv qiymətləndirilməsi təmin olunur, audit nəticəsində əldə edilmiş materiallar və məlumatlar yalnız təyinatı üzrə müfəviq orqanlara, rəhbərliyə təqdim olunur, daxili auditlə bağlı mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yüksək biliklərin və zəruri təcrübənin əldə edilməsi reallaşdırılır və s. Adətən, daxili auditin əsas məqsədi kimi, müəssisənin hər növ təsərrüfat fəaliyyəti effektivliyinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu halda, daxili audit funksiyalarını müəssisədə iradəetmə aparatının xüsusi ilə yaratdığı, bilavasitə rəhbərliyin tabeçilişində olan və ştatla çalışan auditorlardan ibarət struktur bölməsi tərəfindən həyata keçirirlər. Professor İ. Abbasov daxili audit barəsində bunları bildirmişdir :

“Daxili audit-əsas etibarlı ilə təsərrüfatdaxili məsələlərə istiqamətləndirilmişdir. Onun əsas vəzifəsi təsərrüfatdaxili resurslardan səmərəli istifadə olunması, törəmə müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və ehtiyatların aşkar edilməsinə dair müvafiq tədbirləri hazırlamaqdan ibarətdir. Təsərrüfatdaxili audit ilk növbədə təsis sənədlərinə uyğun olaraq törəmə müəssisələrinin fəaliyyətini qiymətləndirir... Daxili audit apardığı yoxlama – ekspertiza işləri nəticəsində müvafiq tədbirlər hazırlayır və baş təşkilatın razılığı ilə onun icrasına nəzarət edir. Daxili audit müəssisənin idarə edilməsində çox səmərəli bir funksiyayı yerinə yetirir. O, müəssisənin rəhbərliyinin verdiyi qərarların və sərəncamların müəssisənin özündə və törəmə müəssisədə yerinə yetirilməsi səviyyəsi haqqında idarəedici aparata lazımi və doğru məlumatlar verir” [2, s.19-20.]. V. Burtsev daxili auditini müəssisənin daxili sənədləri ilə nizamlanan və nəzarət funksiyası daşıyan fəaliyyət sahəsi kimi xarakterizə etməklə, onun əsas məqsədini müxtəlif struktur bölmələri üzrə sistemli daxili nəzarətin həyata keçirilməsində görmüşdür [41]. Tədqiqatçı Y. Kuznetsova daxili auditini idarəetmənin mühüm elementlərinin birinə bənzətmiş və müəssisənin etibarlı işinin təşkilində onun əhəmiyyətli rolunu qeyd etmişdir [86]. Tədqiqatçı S. Qoryaçeva daxili auditin modelinin formalaşdırılması problemlərini araşdırmış və əsas parametrlər kimi daxili auditin fəaliyyətinin zəruriliyi, məqsəd və obyektlər, daxili auditin istiqamətləri və onun təşkilati formaları, daxili auditin funksiyaları və metodlarını götürmüşdür. Müəllif, daxili auditin təsnifləşdirilməsini Şək. 1.4-dəki kimi vermişdir [54].

Şək. 1.4. Daxili auditin təsnifləşdirilməsi.

Şək.1.4-ü təhlil etsək görürük ki, daxili auditin əsas istiqamətləri kimi maliyyə və əməliyyat auditləri, həmçinin kadr auditı və s. çıxış edirlər. Daxili auditin funksiyaları üzrə isə adekvatlıq, qiymətləndirmə, məsləhət, xüsusi təyinatlı istiqamətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən daxili auditin müxtəlif formalarının təşkili baxımından audit yoxlamaları, müşahidə tədbirləri və kollegial yanaşma üstünlük təşkil edir. Göründüyü kimi, daxili audit müxtəlif istiqamətlər, funksiyalar və təşkilatı formalar üzrə fəaliyyət mexanizmlərinə və prinsiplərinə söykənir. Bu baxımdan daxili auditin təşkili, onun səmərəli və effektivli mexanizmlər əsasında həyata keçirilməsi, fəaliyyət prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi sistemli yanaşma tələb edir və belə tədbirlərin müəssisənin və təşkilatın qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin müasir dövrün tələblərinə adekvatlığı kontekstində həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Tədqiqatçı İ. Novoselov daxili auditin inkişafı problemlərini öyrənərkən, bu sahənin

fəaliyyətinin əsas istiqamətini ümumi idarəetmə səviyyəsinin effektivliyinə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud normativlər və qanunlar çərçivəsində aparılmasına nəzarətin təşkilində görmüşdür. Müəllif daxili auditin iki əsas funksiyasının – nəzarət informasiya və məsləhətverici funksiyalarının vacibliyini qeyd etmişdir [113]. Y. Şerbakova isə daxili auditin metodikasının inkişafı üzrə tədqiqat apararkən, daxili auditin daxili nəzarətin obyektiv və fasiləsiz təmin edilməsinin əsas mexanizmi və sistemi kimi xarakterizə etmişdir. [193]. Daxili auditin optimal təşkili hesabına hər hansı bir müəssisənin, təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin, biznes qurumunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün preventiv və adekvat tədbirlərin vaxtında, zəruri hallarda əvvəlcədən görülməsi təmin olunur, bu kimi subyektlərin funksional təyinatları və məqsədlərinə zidd olan fəaliyyət halları minimuma endirilir, nöqsanlar və itkilər azaldılır, sabit və davamlı inkişaf üçün mövcud potensialdan daha effektivli istifadə olunur və s. Başqa bir tədqiqatçı Y. Komissarova isə daxili auditin strategiyasını təhlil etmişdir. Müəllif bildirir ki, daxili audit fəaliyyət sistemində olan səhvləri dəqiq və obyektiv görməli, onları səliqəli, həmçinin effektivli meyarlar əsasında qiymətləndirməli və konkret prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Müəyyən prinsiplərin və şərtlərin qorunduğu halda daxili auditin həyata keçirilməsi, ümumilikdə müəssisə və ya hər hansı digər bir subyekt üzrə bir qrup risklərin, gözlənilən təhlükələrin, nöqsanların, çatışmamazlıqların və sairələrin qarşısının alınmasına imkan verə bilər [80]. Beynəlxalq səviyyədə daxili auditin peşəkar praktikasının əsasları üzrə hazırlanmış standartlarda daxili auditin müstəqil və obyektiv olması əsas şərt kimi qəbul olunmuşdur. Daxili auditin müstəqilliyi ilk növbədə, onun qarşısında duran vəzifələrin sərbəst və təzyiqsiz formada həyata keçirilməsi üçün vacib sayılır. Daxili auditin obyektivliyi isə, auditin keyfiyyətli təşkili, onun aparılmasında subyektiv hallara yol verilməməsi, ümumilikdə obyektivliyin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [103]. Bu qeyd olunan fikir və mülahizələr əsasında söyləmək olar ki, daxili audit əslində hər hansı bir fəaliyyət subyektinin etibarlılığının artırılması, onun sabit və səmərəli işləməsi, qarşıda duran strateji hədəflərə çatması üçün kollektivin potensialının maksimum istiqamətləndirilməsi və sərf olunması, mövcud imkanlardan daha dolğun yararlanması,

işçi personalının intizamının və məsuliyyətinin artırılması, fəaliyyət prosesində yaradıcılıq və effektivlik prinsiplərinə daha çox önəm verilməsi, bu proseslərin stimullaşdırılması, ümumilikdə bütün fəaliyyət prosesinin fasiləsiz nəzarət elementlərinin təsiri altında olmasının təmin edilməsi və s. bu kimi mühüm məsələlərin həllinə və təşkilinə köməklik göstərmək iqtidarındadır.

Biz “risk”, “audit” və “daxili audit” anlayışlarının nəzəri əsaslarının və mahiyyətinin bir sıra mühüm aspektlərinə baxdıq. Bununla belə, bu anlayışların hər birinin spesifik cəhətləri və xüsusiyyətləri diqqət çəkir. Bu baxımdan növbəti paraqrafda risklərin idarə olunmasının xüsusiyyətlərini araşdırmağı vacib saymışıq.

1.2. Risklərin idarə olunmasının xüsusiyyətləri

Risklərin formalaşması və baş verməsi proseslərinin öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması, adekvat tədbirlərin görülməsi, bütövlükdə onların idarə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu proseslər müxtəlif səpkili xüsusiyyətlərlə müşayiət olunduğundan, risklərin ilk növbədə mahiyyətinin araşdırılması, bununla bağlı ehtimalların və tendensiyaaların təhlil olunaraq qiymətləndirilməsi vacib sayıla bilər. Risklərin idarə edilməsi həm də bunlarla bağlı təhlükə və imkanları konkret müəyyənləşdirərək, onların nəzarət altında saxlanmasını tələb edir. Bu halda, təhlükələrin potensial nəticələrinin nisbətən azaldılmasına nail olmaq imkanı əldə etmək mümkündür. Məlumdur ki, strateji və iri həcmli məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması, yüksək tələblərin öhdəsindən gəlinməsi, davamlı, sabit təsərrüfat-sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin olunması mürəkkəb proseslərdən ibarətdir və risk elementləri ilə müşayiət olunur. Belə vəziyyətdə risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması və nəzərə alınması vacib tədbirlərdən biri kimi diqqət çəkir. Bu kimi sistemin əsasında aşağıdakı amillərin yer alması məqsədəuyğun sayıla bilər:

- riski törədə biləcək ehtimalların sistemləşdirilməsi;
- risklə bağlı proqnozların ciddi nəzərə alınması və buna müvafiq, adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;

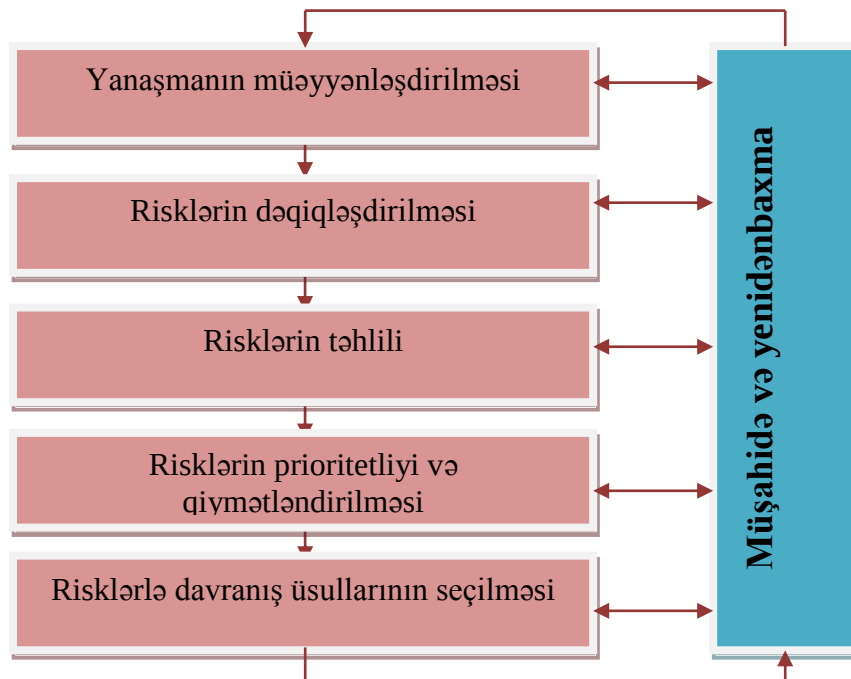
- risklə əlaqədar olan problemlərin və proseslərin təhlil edilməsi, bunlarla bağlı qabaqalayıcı tədbirlərin görülməsi;
- risklərin idarə edilməsi üzrə dünya təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi və eyni zamanda riskə məruz qalan subyektin özünün korporativ idarəetmə sisteminin fəaliyyəti dövründəki mütərəqqi təcrübə elementlərinin təkmilləşdirilməsi;
- müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə risklərin və təhlükələrin mahiyyətinin araşdırılması və bunlarla bağlı proseslərin ayrı-ayrı struktur bölmələri cəlb edilməklə, koordinasiyanın təmin olunması;
- risklərin xarakteri, yaranması, genişlənməsi proseslərinin uçota alınması, analitik təhlilinin aparılması və bunların təsirinin azaldılması istiqamətində konkret hədəflərə istiqamətlənmiş təlimatların hazırlanması, işçi personalı və xüsusilə, məsul şəxslər arasında maarifləndirmə, izah işlərinin təşkili, mühüm fəaliyyət sahələrinə cavabdehlik daşıyan şəxslərin arzuolunmayan situasiyalarda optimal davranışına səylərin göstərilməsi;
- risklərlə bağlı təminatlıq elementlərinin, məsələn, sığorta əməliyyatlarının optimallaşdırılması, girovlara dair tələblərin daxili auditinin daha da ciddiləşdirilməsi, digər təminatverici mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;
- risklərlə bağlı geniş informasiya bazasının yaradılması, elektron və virtual sistemin imkanlarından səmərəli, bu problemlərlə bağlı informasiya – kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması;
- risklərin qeydə alınması, sistemləşdirilməsi və idarə edilməsi proseslərini nizamlayan müvafiq qurumun, yəni, struktur bölməsinin yaradılması, bu qurum vasitəsi ilə risklərin düzgün müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və səmərəli idarə edilməsinin təmin olunması və s.

Qeyd edək ki, risklərin idarə edilməsinin daha effektiv təşkili üçün risk xəritəsinin yaradılması daxili auditin vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Risk xəritəsi – risklərin baş vermə ehtimalı və tezliyini özündə əks etdirir. Risk xəritəsi risklərin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində əldə edilmiş məlumatlara əsasən qurulur. Risk xəritəsinin bir tərəfində riskin tezliyi və ya baş vermə ehtimalı, digər

tərəfində isə isə riskin vura biləcəyi zərərin həcmi göstərilir. Risklərin idarə edilməsi prosesi bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, onlar barədə hesablaların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vəsitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır. Risklərin idarə edilməsi funksiyası bank daxilində yuxarıdan aşağı istiqamətdə müəyyən edilən vəzifə və səlahiyyətlərin ümumi strukturuna uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu funksiyanın əsas məqsədi bankın fəaliyyətinə xas olan spesifik riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək, həmin risklər barədə hesabat vermək, onlara nəzarət etmək və itkiləri azaltmaq üçün istifadə olunun üsulları təyin etməkdən ibarətdir [15]. Son dövrlər ciddi problemlərlə üzləşən və problemli kreditlərinin həcmi artan, riskə məruz qalan Azərbaycan Beynəlxalq Bankında risklərin idarə edilməsinin əsas məqsəd və vəzifələrinə subyektin etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və proqnozların gerçəkləşdirilməsi, strateji inkişafı ilə bağlı prioritet tədbirlərin həyata keçirilməsi, müxtəlif fəaliyyət növləri və xidmətlərlə bağlı yaranan risklərin minimuma endirilməsi, böhran şəraitində normal fəaliyyətin təşkili, fəaliyyət subyektinin aktiv və passivlərinin daha effektivli idarəetmə sisteminin yaradılması və sairədən ibarətdir. Bununla bağlı, mühüm prinsiplər və standartlara risklərin idarə edilməsinin optimal qaydalarının işlənilib hazırlanması və idarəetmə strukturunun formalaşdırılması, bu proseslərdə müxtəlif effektivli işlək mexanizmlərin tətbiq olunması, fəaliyyət sahəsinin diversifikasiyalaşdırılması, riskli əməliyyatların əhatə dairəsinin azaldılması və digərləri daxildir [220]. Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin idarə edilməsi biznes fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Bu halda, qarşıda duran ümumi strategiyaya müvafiq olaraq, risklərin azaldılması və onların əvvəlcədən qarşısının alınmasını nəzərdə tutan tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi vacib hesab olunur. Bununla bağlı, həmçinin, ehtimal olunan risklərin xarakterini açıqlaya biləcək mexanizmlərin və risk əməliyyatlarının işlənilib hazırlanması proseslərində sistemli formada risklərin tanınması, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi, onlar barədə analitik hesablaların və təhlillərin hazırlanması, nəzarət funksiyasının optimallaşdırılması və idarəetmə strukturunun təşkili tədbirlərinin reallaşdırılması lazım gəlir. Risklərin idarə edilməsinin daha effektivli təşkili üçün kompleks

təşkilati-metodoloji tədbirlərdən, qiymətləndirmə prosedurlarından, metodikalardan, təhlillər və monitorinqlərdən istifadə edilməsi də məqsədəuyğun hesab olunur [175]. Tədqiqatçı P.Qusyatnikov risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi modellərini araşdırmışdır. Müəllif, bildirir ki, böhranlı vəziyyətlərdə risklərin idarə edilməsini optimallaşdırmaq məqsədi ilə ilk növbədə, bu istiqamət üzrə problemlərin aradan qaldırılması modellərini və prioritetlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Digər tərəfdən, risklərin proqnozlaşdırılması modelləri birtərəfli olmamalı, arzuolunmayan və ziyan gətirən əksər fəaliyyət situasiyalarını nəzərə almalıdır [58]. Digər tədqiqatçı İ. Xmelevskaya risklərin məcmusu üzrə idarəetmə sisteminin problemlərini araşdırmışdır. Müəllifə görə, risklərin idarə edilməsinin əsas mərhələlərinə ilk növbədə daxili və xarici risk amillərinin müəyyənləşdirilməsi, riskin mahiyyətinin və mənbəyinin öyrənilməsi, risklərin həcmnin, coğrafiyasının və miqyasının qiymətləndirilməsi, risklərin minimuma endirilməsi üçün müxtəlif səmərəli metodlar və alətlərdən ibarət mexanizmlərin tətbiqi ilə bağlı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, risklərin idarə edilməsi üzrə adekvat idarəetmə qərarının verilməsi, qəbul edilmiş qərarların, tədbirlərin, təlimatların və qaydaların yerinə yetirilməsi, onlara əməl olunması üzrə monitorinqlərin təşkili, risk əməliyyatları üzrə çoxmərhələli nəzarətin aparılması vacib əhəmiyyət kəsb edir [181]. Göründüyü kimi, risklərin idarə edilməsi müxtəlif xarakterli çoxlu sayda fəaliyyət proseslərini şərtləndirir. Biz, əvvəllərdə risklərin idarə edilməsi proseslərində nəzarət sisteminin formalaşmasında və həyata keçirilməsində daxili auditin rolunu xüsusi ilə qeyd etmişdik. Bununla belə, risklərin nisbətən azaldılması, onu törədən səbəblərin sistemləşdirilməsi, bu sahələrdə tendensiyaların izlənilməsi, onların analitik təhlilinin aparılması, risklərə məruz qalan subyektin mövcud potensialının arzuolunmayan fəaliyyətdən sığortalıması, profilaktik tədbirlərin görülməsi, adekvat nəzarət sisteminin formalaşdırılması və s. proseslərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən daxili auditin özü belə, risklərə məruz qala bilər. Tədqiqatçı S. Orlov daxili auditin riskləri üzrə araşdırmalar apararkən, qeyd edir ki, öz risklərinin idarə edilməsi daxili auditin mühüm vəzifələrindən biridir. Belə ki, risklərin müəyyənləşdirilməsi, təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin fəaliyyəti ilə bağlı tam təminatla dolğun təhlillərin, hesabatların hazırlanması, arzuolunmayan və

itkilərə gətirib çıxaran fəaliyyət istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi və bunlarla əlaqədar adekvat tədbirlər barədə təkliflərin hazırlanması yüksək peşəkarlıq, ciddi məsuliyyət hissi tələb edir [119]. Risklərin idarə edilməsinin praktiki əsaslarını və istiqamətlərini araşdıran tədqiqatçı İ. Qonçarov bildirmişdir ki, risklərin idarə edilməsi üzrə vahid universal bir qərar və yaxud yanaşma yoxdur. Hər bir təşkilat özünün fəaliyyət istiqamətinə və spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq, risklərin müəyyənləşdirilməsi və idarə edilməsi üzrə konkret addımlar atır. Müəllif, risklərin idarə edilməsinin baza prosedurlarının sxemini Şək. 1.5-dəki kimi vermişdir [53].

Şək.1.5. Risklərin idarə edilməsinin baza prosedurları.

Şək. 1.5-dən göründüyü kimi, risklərin ümumi idarə edilməsi proseslərinə və prosedurlarına təşkilati kontekstdə yanaşmanın müəyyənləşdirilməsi, risklərin dəqiqləşdirilməsi və təhlili, risklərin prioritetliyi və qiymətləndirilməsi, risklərlə davranma üsullarının seçilməsi və bütövlükdə risklərin məcmusuna müşahidənin və yenidən baxılmasının təmin olunması daxil edilmişdir. Bu təsadüfi deyildir, belə ki, risklərlə və onları yaradan səbəblərlə davranışda ləngliyə və qeyri-peşəkarlığa yol verilsə, onların fəsadları daha ağır ola bilər. Bundan əlavə, risklərin idarə edilməsi proseslərinə adekvat yanaşmadıqda, onların xarakterinin öyrənilməsi, itkilərin azaldılması və risklərin minimuma endirilməsi tədbirlərinin effektivliyini təmin etmək qeyri-mümkün-

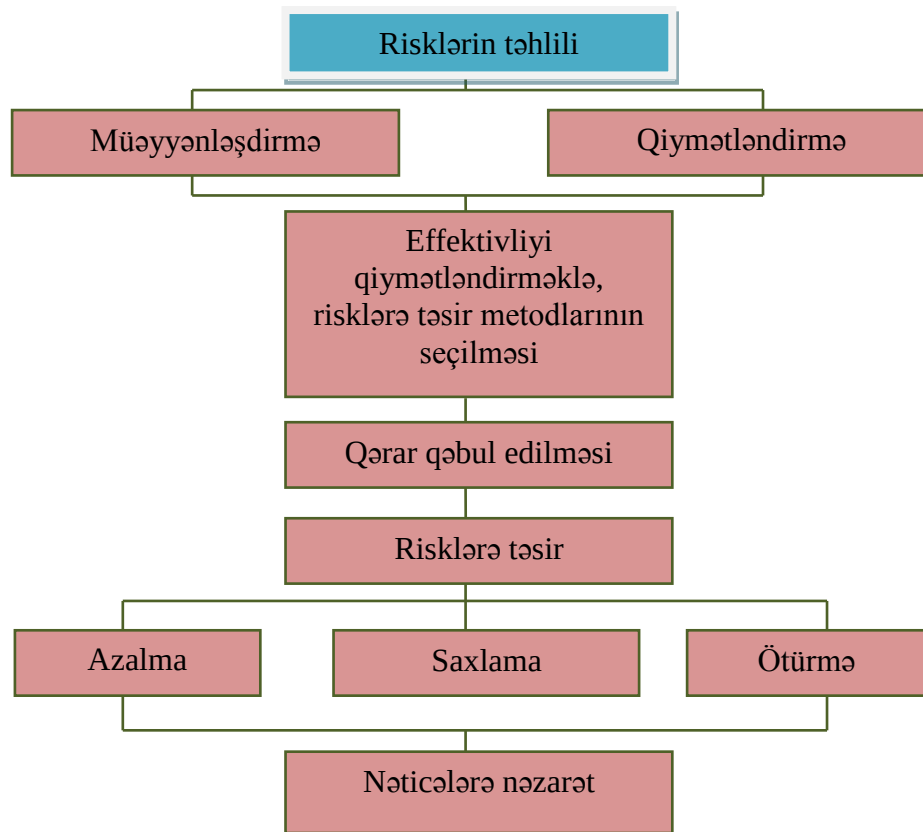
dür. Yuxarıda qeyd olunan müəlliflərin risklərin idarə edilməsi ilə bağlı fikir və mülahizələrinə rəğmən, risklərin idarə edilməsi proseslərinin bir qrup elementlərini və mərhələlərini göstərmək mümkündür:

- ilk növbədə, risklərin səmərəli idarə edilməsi üçün onların xarakteri, mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunmalıdır;
- risklərin yaranmasına səbəb olan ehtimalların sistemləşdirilməsi vacib şərtlərdən biridir;
- risklərin fəsadlarının və arzuolunmayan tendensiyalarının azaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi zəruri fəaliyyət kimi ortaya çıxır;
- risklərin idarə edilməsinin vahid modeli və ya mexanizmi olmadığından, fəaliyyət sahəsinin xarakterik cəhətlərinə müfəviq olaraq, idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və tətbiqi üçün tədbirlərin görülməsi lazım gəlir;
- fəaliyyət sahələri və istiqamətləri genişləndikcə, risklərin artdığını nəzərə alaraq, onların nəzarətdə saxlanılması, uçotunun aparılması, xarakterlərinin öyrənilməsi, adekvat tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi, işçi personalının məsuliyyətinin artırılması, istifadə olunmayan potensialın hərəkətinin sürətləndirilməsi və bütövlükdə risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin təşkili, həmçinin, monitorinqi məqsədəuyğun sayılır və s.

Qeyd edək ki, bir çox hallarda risklərin idarə edilməsi proseslərinin optimallaşdırılması ilə bağlı fikirlərin kökündə, böyük üstünlüklə risklərin ortaya çıxarılması və qiymətləndirilməsi yer alır. Məlumdur ki, hər bir problemin düzgün həllini tapmaq üçün, onun səbəbini, mənbəyini, formalaşması elementlərini və şəraitini araşdırmaq vacib sayılır. Risklər də bu qəbildən istisna təşkil etmirlər. Onlar bütün fəaliyyət sahələrinin təhlükə yaradan elementləri kimi daim hərəkətdədirlər və çoxlu sayda arzuolunmayan fəsadlara səbəb olurlar. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin əksər hallarda baxılan prinsiplərinin ümumi sxemi tədqiqatçılar İ. Dornostup, V. Berejko və İ. Borisova tərəfindən verilmişdir və Şək.1.6-dakı kimi öz əksini tapmışdır [60].

Şək.1.6-nı təhlil etsək görərik ki, burada ilk əsas tədbirlər kimi risklərin üzə çıxarılması və qiymətləndirilməsi çıxış edirlər. Yalnız bu mühüm tədbirlərdən sonra risklərə təsir etmək üçün fəaliyyət subyektinin məqsəd və vəzifələrinə müvafiq

olaraq, preventiv və adekvat tədbirlərin görülməsi üçün metodlar, prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilir.

Şək. 1.6. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin ümumi sxemi.

Bu halda görülən işlərin, prosedurların, təlimat və qaydaların, işçi personalının intizamının və digər amillərin ciddi nəzərə alınması, ümumən risklərə təsir edən halların azaldılması proseslərinə nəzarətin təşkilinin effektivliyi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Risklərin idarə edilməsinin əsas mərhələlərindən olan – qiymətləndirmənin təşkili də mühümlüyü ilə diqqət çəkir. Burada müxtəlif metodlardan istifadə daha çox lazım gəlir, çünki risklərin obyektiv və optimal müəyyənləşdirilmiş meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi, sonrakı proseslərdə risklərin azaldılması ilə bağlı tədbirlərin daha düzgün işlənilib hazırlanmasında vacib əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin təhlili zamanı bir qrup strateji proseslərin ardıcılıqla aparılması lazım gəlir və bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- daxili və xarici risklərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və mənbələrinin araşdırılması;
- risklərin müəyyənləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi;
- risklərin səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədi ilə göstəricilərinin və

istinad meyarlarının seçilməsi;

- qiymətləndirmə göstəricilərinin metodikasının seçilməsi və normativlərin müəyyənləşdirilməsi;
- qiymətləndirmə göstəricilərinin faktiki əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- məqsədə çatmaq ehtimalı sərhədini müəyyənləşdirməklə, riskin səviyyəsinə uyğun mexanizmlərin və alətlərin seçilməsi, risklərin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi;
- nəhayət, risklərin təhlilinə əsasən nəticələri ümumiləşdirməklə, risklərin idarə edilməsi səviyyəsinin adekvatlığının qiymətləndirilməsi və s.

Risklərin idarə edilməsinin metodlarının müxtəlifliyi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, onların xarakterləri, fəaliyyət sahələrinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, müxtəlif xidmətlər göstərən sahibkarlıq subyektində bir istiqamət üçün xarakterik risklər, ola bilsin ki, digər istiqamətlər üçün ciddi təhlükə yaratmasın. Amma, əgər fəaliyyət sahəsi məhdud və biristiqamətli xidmətlərlə bağlıdırsa, şübhəsiz, bu sahələrdə daha çox risk ehtimalları vardır və risk elementlərinin inkişafı üçün mənbələrin sayı çoxdur. Bu baxımdan bank sahəsində də risk ehtimalı və arzuolunmayan risk elementləri yaranması ilə bağlı mənbələrin olması diqqət çəkir. Çox hallarda banklarda əsas xidmət istiqamətlərindən olan kredit risklərinin mahiyyəti və bununla bağlı yaranan təhlükələr nümunə kimi göstərilir. Bu halda risklər daha çox subyektiv təsirlərə məruz qalır, bazar seqmentlərindən asılılığı yüksəkdir və rəqabətlə bağlı problemlər özünü tez göstərir, yaxud bu kimi risklərin qiymətləndirilməsi üçün nəzəri və statistik məlumatlar əsasən təsirsiz olurlar, çünki risk elementlərinin əksəriyyəti müəyyən arzuolunmayan hallarla bağlı olur. Digər tərəfdən, bu şəraitdə risklərin artması birbaşa olaraq, bank subyektinin risklərinin artmasına, onun gəlirlərinin azalmasına, fəaliyyətindəki sabitliyin pozulmasına, inkişaf prioritetlərin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər [105]. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, risklərin idarə edilməsi proseslərinə konseptual yanaşma və sistemli təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı L.Konoşenko risklərin idarə edilməsi sisteminin konseptual əsaslarını öyrənərkən, risklərin idarə edilməsi konsepsiyasına bir sıra halları və mərhələləri aid etmişdir:

- təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yarana biləcək risklərin müəyyənləşdirilməsi;

- risklərin azaldılması məqsədi ilə qəbul edilən qərarların mənfi nəticələri üzrə ehtimalların proqnozlaşdırılması və risklərdən yaranan itkilərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə effektivli metodların praktiki olaraq həyata keçirilməsi;
- təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin fəaliyyəti ilə bağlı mənfi hallara qarşı operativ reaksiyanın verilməsi;
- sahibkarlıqla və xidmət sahələri ilə məşğul olan menecmentin və onun bütün funksiyaların arzuolunmayan fəaliyyəti ilə bağlı halların qarşısının alınması üçün kompleks tədbirlərin görülməsi, bununla bağlı gözlənilən risklərin təsirinə adekvat mexanizmlərinin işə salınması;
- risklərin səviyyəsinin və miqyasının obyektiv müəyyənləşdirilməsi üçün bütün növ amillərin, situasiyaların təhlil edilməsi, informasiyanın toplanması və sistemləşdirilməsi;
- risklərin azaldılması və bunlarla bağlı təhlükələrinin qarşısının alınması məqsədi ilə metod və meyraların seçilməsi, onların idarə edilməsi üzrə prioritet və perspektivli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və s. [82].

Təhlillər göstərir ki, risklərin idarə edilməsi prosesləri bir qrup prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bunlara maliyyə-təsərrüfat və ya sahibkarlıq-biznes subyektinin yuxarı orqanlarının, yəni rəhbərliyin məsuliyyəti, fəaliyyət subyektinin müxtəlif struktur bölmələrinin öz işlərinə təlimat və qaydalara müvafiq olaraq yanaşma səviyyəsi, intizamlılıq göstəriciləri, risklərin obyektiv və müstəqil meyarlar əsasında müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, risklər barəsində informasiyaların təhlili, sistemləşdirilməsi və bunlara müvafiq olaraq, adekvat tədbirlərin təşkili, daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, risklərlə bağlı proseslərin hansı səviyyədə idarə edilməsinin monitorinqi və s. aid oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda əməliyyatlar üzrə risklərin yaranması menecment heyətinin və işçi personalının günahı üzündən yaranır. Bu halda, şübhəsiz, daxili nəzarətin, iş rejimi üzrə intizamın gücləndirilməsi məsələləri də diqqət cəlb edir [174]. Belə problemlərlə bağlı, həmçinin risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədqiqatlar aparan M. Xlebnikova qeyd edir ki, risk-menecment sisteminin normal və kompleks təşkili artıq çoxdan qərb praktikasına çevrilmişdir. Bu baxımdan, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı inkişafını dərinləşdirən və milli iqtisadiyyatı

yatın inkişafını sürətləndirən dövlətlərdə, o cümlədən, xüsusilə, bank sistemində menecment heyətinin və işçi personalının əməliyyatlar üzrə yaratdığı risklərlə bağlı hallara və səbəblərə ciddi baxılmalıdır. Bir çox hallarda bu istiqamət üzrə mütəxəssislərin müəyyən səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi belə təşkil olunmayıb və qeyd olunan risklərlə bağlı proseslərə nəzarəti daxili nəzarət, həmçinin daxili audit qurumları həyata keçirirlər [180]. Digər bir tədqiqatçı S.Smironov daxili auditin bu problemlərlə bağlı müasir xarici təcrübənin nəzərə almasını və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsini vacib saymışdır [155]. A. İqnatov risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi problemlərini tədqiq edərkən, bildirir ki, fəaliyyət sahəsində ortaya çıxan risklərin qruplaşdırılması, onların təsnifləşdirilməsi praktiki proseslərdə bu kimi risklərə qarşı effektivli mexanizmlərinin və təsiretmə üsullarının işlənilib hazırlanmasına imkan verər, nəticədə riskləri azaldar və minimuma endirər [74]. Tədqiqatçılar Y.Tarxanova və A.Pastuxova risklərin idarə edilməsi sistemlərini araşdırarkən, qeyd etmişlər ki, onların əmələ gəlməsi, ilk növbədə, arzuolunmayan və nəzərdə tutulmayan hallarla bağlıdır, digər tərəfdən isə, risklər iqtisadiyyatın bir elementi kimi çıxış edirlər və onların baş verməsi nəticəsində fəaliyyət subyektləri müəyyən itkilərlə üzləşirlər. Bu baxımdan risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin və üsullarının təkmilləşdirilməsi tədbirləri xeyli aktualdır [165]. A.Pılev risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivli formalaşdırılması problemlərinin tədqiqi zamanı bildirmişdir ki, risklərin idarə edilməsi çoxpilləli təsir qüvvəsinə malik struktur sistemi kimi xarakterizə olunmalıdır və bu sistemin alətləri vasitəsilə bütün situasiyalara xas olan risklərə təsir etmək imkanı reallaşdırılır [130]. Digər bir tədqiqatçı O.Moşenskiy risklərin idarə edilməsi sistemini araşdırarkən, bu proseslərdə risklərin mahiyyətini daha obyektiv əhatə edə bilən göstəricilərə, dəqiqləşdirilmiş məlumatlara, təhlillərə, əsaslandırılmış proqnozlara, praktiki cəhətdən adaptativ mexanizmlərə üstünlük verilməsini məqsədəuyğun saymışdır [108]. Fikrimizcə, risklərin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərinin tam şəkildə təsviri o qədər də asan məsələ deyildir. Belə ki, risklərin mahiyyətinin əsas elementləri əvvəlcədən çətin proqnozlaşdırılan situasiyalardan ibarət olduğundan, problemin optimal öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması, buna müvafiq tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi daimi olaraq təkmilləşdirilmələri və kreativ yanaşmanı

tələb edir. Risklərin çox hissəsi bankın xidmətləri istiqamətləri üzrə sövdələşmələrin nəticəsində formalaşdığından, bu proseslərdə obyektiv və subyektiv halların dərindən araşdırılması, əsas göstərici xarakterli məlumatların, dəlillərin toplanması, onların sistemləşdirilməsi, təhlili, bunların əsasında idarə edilməsi sisteminin fəaliyyət prinsiplərinin və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlər kimi xüsusilə fərqlənirlər. Bu tədbirlər ona görə vacibdir ki, bizim tədqiqatda əsas fəaliyyət istiqaməti kimi götürülən bank sisteminin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün müxtəlif növ risklərin, o cümlədən, faiz, gəlirlilik, rəqabətə davamlılıq, risk-məneclment və s. bağlı risklərin əmələ gəlmə faktorlarının dəqiqləşdirilməsi, riskin təsir dairəsi və miqyasının mümkün qədər obyektiv məlumatlarla təhlil edilməsi, risk anlarının yaranma ehtimallarının dövrililiyinin hesablanması, bankın risklərdən asılılıq dərəcəsinin və, bütövlükdə, bu proseslərdə iştirak edən risklərin həcmnin, əməliyyatlar üzrə itkilərin, arzuolunmayan fəaliyyətin fəsadlarının real qiymətləndirilməsi daha ciddi argumentlərlə əsaslandırılmalı və təsdiqedicə araşdırmalarla təhlillər aparılmalı, zəruri adekvat qərarlar qəbul edilsin və praktiki alətlər tətbiq olunsun. Fikrimizcə, müəllifin problemə bu cür yanaşması təqdirəlayiqdir, bununla belə dünya təcrübəsində risklərin idarə olunması çoxlu sayda müxtəlif istiqamətli problemlərlə, fərqli fəaliyyət obyektləri ilə əhatə olundugundan, bu proseslərdə spesifik yanaşmalara üstünlük verilməsi məqsədə uyğun olsa belə, bütövlükdə kompleks və sistemli yanaşmaya daha çox zərurət vardır.

Biz əvvəldə qeyd etmişdik ki, risklərin idarə edilməsinin optimal təşkilində və bununla bağlı proseslərin real göstəricilər sisteminə əsasən müəyyənləşdirilməsində, ilk növbədə, risklərin təhlili və obyektiv qiymətləndirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Amerikalı ekspert B.Berlimer bu məqsədlə, əsasən, bir-birindən asılı olmayan risklərdən yaranan itkilərə diqqət yetirməyi vacib saymışdır. Müəllif hesab edir ki, bir istiqamətdə olan fəaliyyətdən yaranan itkilərin, digər istiqamətlər üzrə ehtimal edilməsi o qədər də məcbur deyildir. Bundan əlavə, fəaliyyət nəticəsində baş vermiş risklərdən yaranan mümkün itkilərin maksimum həcmi bu prosesin iştirakçılarının maliyyə imkanlarından çox olmamalıdır. Bu baxımdan B.Berlimer risklərin təhlilini bir-birini tamamlayan iki formada – keyfiyyət və miqdar formasında aparılmasını məqbul saymışdır. Bundan əlavə, istifadəsindən və yayılmasından asılı olaraq, praktiki

proseslərdə risklərin idarəedilməsinin əsas metodlarına risklərdən yayınma metodu, risklərin lokallaşdırılması metodu, risklərin diversifikasiyalasdırılması metodu və risklərin kompensasiyası metodu daxil edilir. [29]. Tədqiqat materiallarına və təhlillərə əsaslansaq, risklərin idarə edilməsinin perspektiv prinsiplərinin, başqa sözlə, risklərin əsas idarəetmə prinsiplərinin, bunlarla bağlı mövcud paradigmlərin və tələb olunan modern paradigmanın proqnozlaşdırılması imkanına baxmaq mümkündür. Bu halda risklərin idarəedilməsinin əsas prinsipləri kimi sistemlilik, fasiləsizlik, komplekslilik və məqsədyönlülük götürülür. Mövcud paradigmlər sırasında isə ayrı-ayrı idarəetmə subyektləri ilə bağlı risk-menecment halları, epizodik idarəetmə tədbirləri, məhdudlaşdırılmış risk-menecment və o qədər də məqsədyönlü olmayan idarəetmə mexanizmi yer almışdır. Tələb olunan modern paradigmlər kimi isə müəssisənin risk-menecmenti, inteqrasiya olunmuş risk-menecment, yüksək rəhbərlik səviyyəsində koordinasiya olunan idarəetmə mexanizmləri, fasiləsiz idarəetmə prinsipləri, geniş formada, yəni kompleks risk-menecment və məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılan idarəetmə strategiyası və tədbirləri diqqət çəkirlər. Bu mühüm proseslərin, kompleks tədbirlərin davamlı və ardıcıl, balanslaşdırılmış formada təşkili, bunlarla bağlı mexanizmlərin və praktiki alətlərin səmərəli həyata keçirilməsi, situasiyalardan və fəaliyyət istiqamətlərindən yaranan risk elementlərini nəzərə alan adekvat idarəmə sisteminin yaradılması risklərin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsinin reallaşdırılmasına imkan verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin idarə olunmasının funksiyaları, bunlarla bağlı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin əksəriyyətinin xarakteri daxili auditin prinsipial funksiyaları ilə əsasən üst-üstə düşür. Bunları nəzərə alaraq, daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsaslarının tədqiqi zərurət kimi xarakterizə olunur və növbəti paragrafda bu problemlərin araşdırılmasını vacib hesab etmişik.

1.3. Daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsasları

Hər bir fəaliyyət sahəsinin işinin səmərəli təşkili adekvat metodoloji yanaşmaları zəruri edir. İlk növbədə, fəaliyyət subyektinin, real praktiki proseslərdə təsərrüfat-maliyyə subyektlərinin, firma və müəssisələrin, o cümlədən kommersiya

banklarının effektivli işləməsi, sabit, davamlı, dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli olması üçün bir qrup mühüm prinsiplərə ardıcılıqla əməl olunmasını şərtləndirir. Bunlar arasında fəaliyyət subyektinin mövcud potensialından yetərinə istifadə olunması, daxili resursların təyinatı üzrə istiqamətləndirilməsi, menecment heyətinin və kollektiv üzvlərinin hər birinin peşəkarlıq imkanlarından səmərəli nəticələrin əldə olunması, işçi proseslərində mümkün risklərin minimuma endirilməsi, təhlükəli və zərərverən halların aradan qaldırılması, arzuolunmayan situasiyalara adekvat tədbirlərin görülməsi, ümumilikdə risklərlə bağlı problemlərin öyrənilməsi, vacib məlumatların toplanılması, bu məlumatların təhlil edilməsi, hər bir problem üzrə mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə rəhbərliyə təkliflərin verilməsi və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu komplekslik tələb edən tədbirlərin reallaşdırılmasında daxili auditin təşkilinə optimal metodoloji yanaşılmanın təmin edilməsi də vacib şərtlərdəndir.

Daxili audit qeyd etdiyimiz kimi sistemlilik və ardıcılıq tələb edən fəaliyyət sahələrindən biridir. Belə ki, əksər təşkilatlarda daxili audit illik planlar əsasında həyata keçirilir və bu məqsədlə zəruri metodiki göstərişlər, tövsiyyələr hazırlanır, fəaliyyət sahəsinin bütün struktur bölmələrinə bunlarla bağlı təlimatlar və tapşırıqlar verilir. Daxili auditin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə bunlar daxildir:

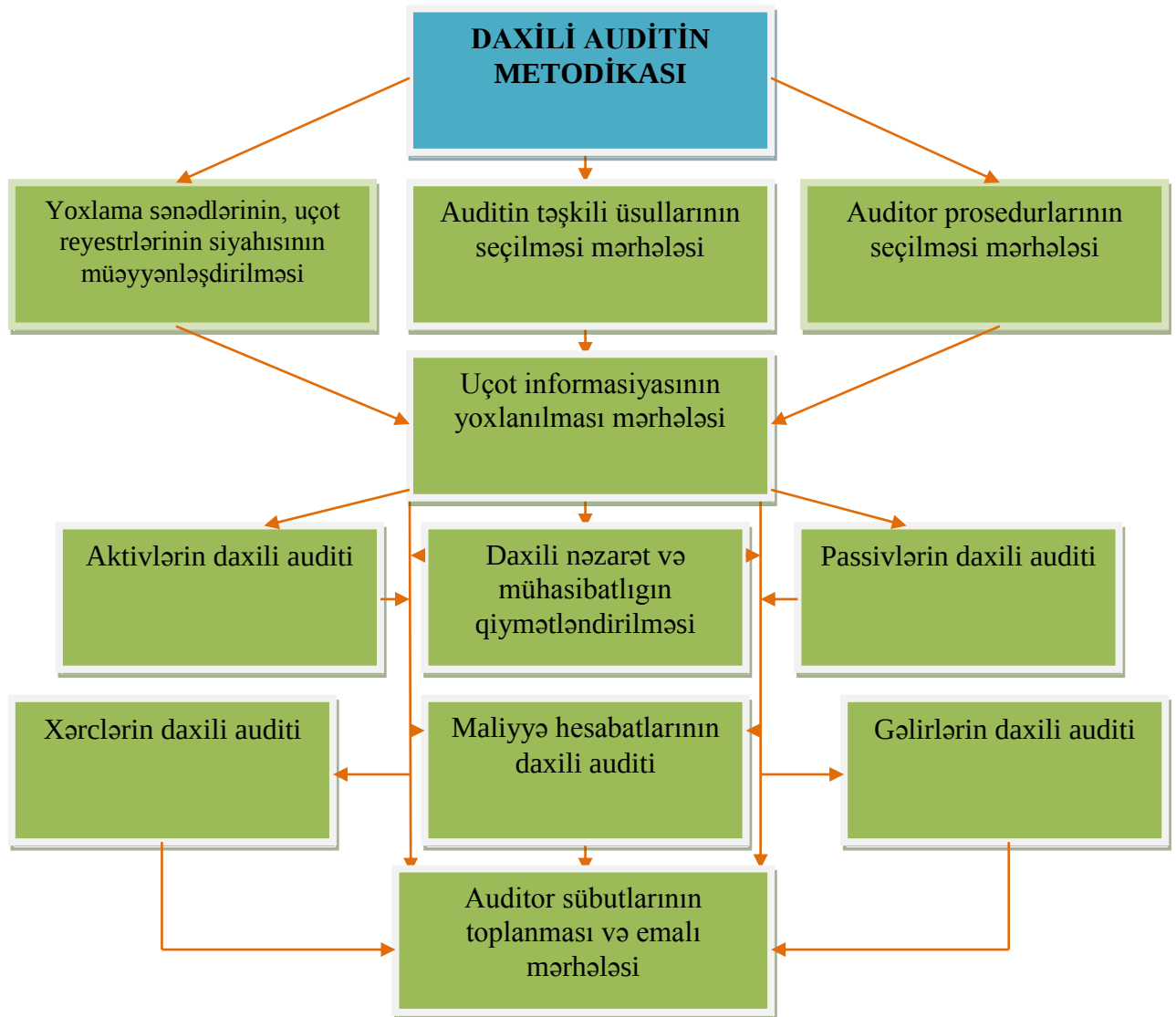
- fəaliyyət subyektinin qanunvericilik əsasında aparılmasının uyğunluğunun yoxlanılması;
- maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə xüsusi informasiya sisteminin qurulması;
- mühasibat uçotu üzrə sənədlərin təsnifləşdirilməsi, sənəd dövriyyəsinin sistemləşdirilməsi və daxili nəzarət funksiyalarının qiymətləndirilməsi;
- xüsusi vəsaitlərin, əsas fondların, təsərrüfat materiallarının və digər aktivlərin auditi;
- alınmış ssuda və depozitlərin auditi;
- verilmiş ssudaların auditi;
- kassa əməliyyatlarının auditi;

- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların auditi;
- xarici valyuta və qiymətli metallar üzrə müştərilərlə aparılan əməliyyatların auditi;
- əmək qanunvericiliyinin və əmək haqqı hesablanması üzrə qaydaların qorunmasının auditi;
- hesablaşma əməliyyatlarının aparılmasının auditi;
- kredit əməliyyatlarının və bütövlükdə kredit işinin auditi;
- maliyyə nəticələrinin formalaşdırılmasının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının auditi və s. [87].

Bir qrup tədqiqatçı-alimlər və mütəxəssislər (P.Maslovskix, A.Smetanko, A.Sitnov, Y.Koba, L.Pankratova, K.Pervova, A.Şoxnex, D.Xoroxorden və s) daxili auditin təşkili, bunlarla bağlı metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsinə dair tədqiqatlar aparmışlar. P.Maslovskix kommersiya banklarında daxili nəzarətin auditinin metodikasının təkmilləşdirilməsi problemlərini tədqiq etmişdir. Müəllifə görə audit olunması ilə bağlı daxili nəzarət formalarına inzibati, maliyyə, hüquqi, texnoloji, idarəetmə, kompleks, temotik, bütöv, seçmə, əvvəlcədən, cari, sonradan, sənədli, faktiki, komputerlə, qrup və ya fərdi göstəricilərin qiymətləndirilməsi, faktiki nəzarət qaydasında, daimi, müvəqqəti və s. nəzarət formaları daxildirlər. Bunlarla əlaqədar daxili nəzarət metodlarına inventarlaşdırma, daxili qaydaların qorunmasının yoxlanılması, fiziki nəzarətetmə vasitələri, avtomatlaşdırılmış, başqa sözlə proqramlaşdırılmış nəzarət, işçi heyətinin yazılı və şifahi sorğusu, müşahidə, xidməti araşdırma, bal sisteminin tətbiq edilməsi ilə yoxlama və digərləri aiddirlər [102]. Tədqiqatçı A. Smetankonun daxili auditin metodoloji əsasları üzrə hazırladığı sxem Şək.1.7.- də verilmişdir [154].

Şək.1.7.-dən göründüyü kimi daxili auditin aparılması üzrə əsas istiqamətlərə mühasibat uçotunun vəziyyətinin və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması, xərclərin və gəlirlərin auditi, aktivlərin və passivlərin auditi və s. daxildirlər. A.Sitnov iqtisadi subyektlərin idarə edilməsi sistemində daxili auditin rolunun metodoloji əsaslarını araşdırarkən, qeyd

etmişdir ki, daxili audit maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin daimi nəzarətinin təmin edilməsində və bununla bağlı dürüst məlumatların hazırlanması əsasında mühüm idarəetmə qərarlarının verilməsində vacib funksiyalara malikdir.

Şək. 1.7. Daxili auditin metodoloji sxemi.

Daxili auditin əsas nəzarətedici funksiyaları və araşdırdığı sahələrin mahiyyəti ilə bağlı olaraq, onun qarşısında duran vəzifələrə iqtisadi subyektin və onun filiallarının, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin daimi təşkili, mühasibat uçotunda maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının dürüst və dəqiq öz əksini tapmasının nəzarəti, iqtisadi subyektin və onun filiallarının sərəncamında olan əmlakın qorunmasına nəzarət, hesablama-ödəniş intizamının qorunması, qanunvericiliyin və hüquqi normativ aktların tələblərinin gözlənilməsinə nəzarət, büdcə və digər büdcədən kənar fondlarla düzgün, həmçinin, vaxtında hesablaşmaya nəzarət, səhvlərin, nöqsanların və sui-

istifadə hallarının üzə çıxarılması, qarşısının alınması və onların aradan qaldırılmasına nəzarət, fəaliyyət və istehsal proseslərinə çəkilən xərclərə, əldə olunan gəlirlərə, onların nəticəsində formalaşdırılan maliyyə göstəricilərinə nəzarət, daxili nəzarətin və mühasibat uçotu sisteminin effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, investisiya və digər iqtisadi layihələrin qiymətləndirilməsi, məhdudlaşdırılmış resursların ehtiyatlarının üzə çıxarılması və onların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, işçi personalının fəaliyyətinin gücləndirilməsi üzrə və digər fəaliyyət istiqamətlərinə görə metodiki göstərişlərin, tövsiyələrin hazırlanması, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı proseslərinin avtomatlaşdırılması, təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin verilməsi, idarəetmə sistemində mövcud vəziyyəti real əks etdirən informasiya sisteminin təşkili və onun qiymətləndirilməsi və s. aiddirlər [152]. Daxili nəzarət sisteminin düzgün metodoloji əsaslarla formalaşdırılması vacibdir. Bu halda, onun obyektinin və subyektlərinin hər bir detallı üzrə effektiv nəzarət mexanizmi formalaşdırmaq mümkün ola bilər. Digər bir tədqiqatçı L.Pankratova isə, daxili auditin formalaşdırılması sistemlərini araşdırmışdır. Müəllif bu halda daxili auditin səviyyəsini sahələr, yerli və özünüaudit səviyyələrinə ayırmışdır. Bütün hallarda auditin əsas istifadəçisi kimi audit olunan subyektin rəhbərliyi götürülmüşdür və audit obyektləri kimi fəaliyyət subyektinin struktur bölmələri, maliyyə-mühasibatlıq qurumları, filiallar və nümayəndəliklər çıxış edirlər [124]. Göründüyü kimi, daxili auditin formalaşdırılması proseslərinə optimal metodoloji yanaşma komplekslik və universallıq tələb edir. Bunun üçün daxili auditin metodları və strategiyalarının işlənilib hazırlanması mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir. Biz əvvəldə qeyd etmişdik ki, daxili audit əsasən illik plana görə təşkil olunur. Bununla bağlı şübhəsiz, audit mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və praktiki vasitələrinin effektivliyinin təmin edilməsi vacib şərtlər kimi əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, daxili auditin planlaşdırılması da ciddi əsaslandırılmalıdır və planlaşdırmanın mühüm vəzifələri kimi, audit olunan subyektin risklərdən qorunması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin mühasibat və maliyyə sənədlərində düzgün-dürüst əks tapması və digərləri qarşıya qoyulmalıdır. Tədqiqatçı K.Pervova daxili auditin metodoloji aspektlərini araşdırarkən bildirmişdir ki, daxili auditin səmərəli aparılması üçün vahid

metodololoji yanaşmanın işlənilib hazırlanması daha yaxşı nəticələr verə bilər. Bu məqsədlə, ilk növbədə daxili auditin daxili standartlarının işlənilib hazırlanması daxili audit vacib zərurət kimi ortaya çıxır [126]. Professor A.Şoxnex və O.Qolubyatnikova daxili audit sisteminin formalaşması problemlərini tədqiq edərkən, daxili auditin metodlarına intentalaşdırma, baxış, müayinə, nəzarət ölçüsü, xammal və materialın nəzarət buraxılışı, ekspertiza, laboratoriya analizi, əks yoxlama, auditor seçimi, analitik prosedurlar və s. daxil etmişdir. Müəlliflər daxili audit sistemində bir qrup nəzarət proseslərinin – standartların müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyətin reqlamentləşdirilməsi, vəzifələrin bölüşdürülməsi, məsul şəxslərin təhkim olunması, səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması, əməliyyatların məhdudlaşdırılması, uyğunluq yoxlamaları və ekspertizaların təyin edilməsi, əməliyyatların dəqiqləşdirilməsi və qeydiyyatı alınması, cari nəzarət, yoxlamanın nəticələri, kollektiv yerinə yetirilmə, əməliyyatların üzləşdirilməsi və arxivləşdirilməsi, hesabatların təsdiqlənməsi, nəticələrin təhlil olunması və digərlərinin məqsədəuyğunluğunu qeyd etmişlər [192]. Bu qeyd edilən metodlar baxımından daxili auditin qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyi və genişliyi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı D. Xoroxordin daxili audit sisteminin formalaşması və inkişafı problemlərini öyrənmişdir. Müəllifə görə, daxili audit digər bütün növ nəzarət formaları ilə müqayisədə daha müstəqil hesab oluna bilər. Bunun əsas səbəbi daxili auditin əvvəlcədən, cari və yekun nəzarət-təftiş funksiyalarını yerinə yetirmək səlahiyyətinin olmasıdır. Digər tərəfdən, daxili audit idarəetmə funksiyaları üzrə məsləhətlər, tövsiyələr, proqnozlar verir və təhlillər aparır, bu istiqamətlərdə davamlı fəaliyyət göstərir. Daxili audit fəaliyyət subyektinin daxili sənədlərinin reqlamentləşdirilməsində, onlarla bağlı fəaliyyət prosesləri üzrə məlumatların toplanmasında, işlənməsində, saxlanması və zəruri hallarda rəhbərliyə təqdim edilməsində mühüm funksiyaları yerinə yetirir [183]. Digər tədqiqatçı R.Qişiyeu kommersiya banklarında daxili auditin metodologiyası və təşkili problemləri üzrə araşdırmalar aparmışdır. Müəllif daxili auditin inkişafına yeni konseptual yanaşma kimi baxmağı vacib saymışdır və bunu riskləri idarəetmə üzrə ümumi konsepsiyanın zəruriliyi ilə əsaslandırmışdır. Bu halda daxili audit kommersiya bankının bütün istiqamətləri üzrə risk tendensiyaalarını öyrənə və

arzuolunmayan fəaliyyət halları üzrə adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yarada bilər [52]. Digər tərəfdən, müəllif daxili auditin xarici auditlə müqayisədə üstünlüklərini qeyd etmişdir. Fikrimizcə, müəllif bu məsələlərdə haqlıdır. Belə ki, son dünya maliyyə böhranının təhlilləri göstərdi ki, iri fond kompaniyaları, banklar, şirkətlər hər ilin yekununda dünya şöhrətli auditor kompaniyaları tərəfindən audit edilməsinə baxmayaraq, ciddi problemlərlə üzləşmiş, risklərə məruz qalmış və itkilər vermişlər. Daxili audit öz funksiyaları çərçivəsində fəaliyyət subyektinin risklə bağlı hər hansı bir ehtimalına dərhal reaksiya vermək imkanına və mexanizmlərinə malik olduğundan, bu tip auditin köməyi nəticəsində arzuolunmayan fəaliyyət hallarından, bütövlükdə, risklərdən nisbətən qorunmaq daha çox perspektivə malikdir. Daxili audit müstəqil və obyektivlik prinsipləri əsasında həyata keçirilən fəaliyyəti nəticəsində mövcud problemlərin, riskli situasiyaların kompleks təhlilini apararaq, bu kimi halların, fəaliyyət prosesində yaranmış nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə təkliflər və tövsiyyələr verir, işçi personalının və menecment heyətinin imkanlarını səfərbərliyə alır, rəhbərliyin qətiyyətli qərarlar verməsi üçün zəruri əsasları formalaşdırır, qəbul edilmiş qərarların və nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası proseslərinə nəzarəti həyata keçirir və s.

Qeyd edək ki, fəaliyyət sahələrinin, iqtisadiyyat subyektlərinin və, xüsusilə, kommersiya bankların daxili audit xidmətlərinin təşkili bir sıra problemlərin öyrənilməsi, izlənilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi ilə birbaşa bağlıdır. Daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi zamanı, bu amillərə diqqət yetirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunurlar. Bunların sırasında qeyd olunan subyektlərin struktur bölmələrinin fəaliyyətlərinə sistemli şəkildə nəzarətin təmin edilməsi, fəaliyyət istiqamətlərinin, bütövlükdə, biznesin effektivliyinin artırılması üçün əlavə imkanların ortaya çıxarılması, gözlənilən təhlükələrlə və ehtimal olunan risklərlə bağlı tövsiyələrin verilməsi, praktiki alətlərin tətbiq edilməsi, nöqsanların aşkarlanması və bunlarla bağlı müvafiq zəruri addımların atılması, bazar və rəqabət mühiti ilə bağlı problemlərin adekvat həlli yollarının tapılması və s. yer almışdır [118]. Daxili auditin formalaşdırılması proseslərində optimal olaraq, bu mühüm nəzarət və təhlil strukturunun məqsəd və

vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirilməli, onun funksiyaları və statusu güclü, işlək, təsirli, mobil, çevik, qabaqlayıcı, operativ, stimullaşdırıcı, məsləhətverici, tövsiyyəedici olmalı, fəaliyyət subyektinin əsas prioritet vəzifələri ilə bağlı mühüm aspektləri özündə əks etdirməlidir. Bu qurumun sərbəst və müstəqil olmasına, əsasən rəhbərliklə qarşılıqlı vəhdətdə və mühitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onun digər struktur bölmələri ilə əlaqələri və birgə işləmək mexanizmləri dəqiqləşdirilməli, səlahiyyətlər optimal müəyyənləşdirilməli və operativ nəzarət, audit mexanizmləri ilə həyata keçirilməlidir. Daxili auditin bir sıra təşkilati-nəzarət funksiyaları Cədvəl 1.1.-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.1.

Daxili auditin bir sıra təşkilati-nəzarət funksiyaları

Təşkilati funksiyalar	Nəzarət funksiyaları
Yoxlama obyektinin seçilməsi	Daxili nəzarət funksiyasının adekvatlığı və effektivliyinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və monitorinqi
Audit obyekti haqqında informasiyaların toplanması və ilkin təhlil	Hüquqi-normativ bazanın və daxili rəqlamentin qorunmasının yoxlanılması
Auditorlar heyətinin seçilməsi	Aşkar çıxarılmış nöqsanların aradan qaldırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi
Auditin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi	Aktivlərin faktiki vəziyyətinin və qorunmasının yoxlanılması
Audit istiqamətlərinin rəhbərliklə razılaşdırılması	Öhdəliklər üzrə işlərin effektivliyinin yoxlanılması
Audit üsullarının seçilməsi	Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması üçün ehtiyatların aşkarlanması və reallaşdırılması
Auditin həyata keçirilməsi	İdarəetmə qərarlarının ekspertizasının təşkili
Yoxlama materiallarının ümumiləşdirilməsi və yekunun hazırlanması	Daxili material hərəkətinin səmərəliliyinin təhlili, plan və smetaların icrasının təhlili
Aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması üzrə nəzarətin təşkili üçün tədbirlər planının hazırlanması, təsdiq edilməsi və s.	Mühasibat uçotu və maliyyə strukturlarının işinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi, rəhbərlik səviyyəsində məsləhətləşmələrin aparılması və s.

Qeyd: Cədvəl 1.1.-ümumiləşdirilmiş tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1.1.-də yer almış daxili auditin bir sıra təşkilati-nəzarət funksiyalarının xarakterlərinə nəzərə salsaq, görürük ki, bunların hər birinin optimal və əsaslandırılmış formada müəyyənləşdirilməsi, reallaşdırılması, nəzarət funksiyalarının ardıcılığının və fasiləsizliyinin təmin olunması üçün daxili audit üzrə xidmət

strukturunun formalaşdırılmasının metodoloji elementləri səmərəli, effektivli və adekvat olmalıdır.

Daxili auditin formalaşdırılmasına metodoloji yanaşmalarından mühümlüyü ilə fərqlənən məsələlərdən biri də auditin təşkili zamanı bu proseslərdə iştirak edən auditorların və mütəxəssislərin mühasibat uçotu sistemini yüksək səviyyədə bilməsidir [224]. “Audit 400 Beynəlxalq standartları”nda qeyd olunur ki, risklərin və daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi üçün auditor mühasibat uçotu və daxili nəzarət sistemlərini kifayət qədər başa düşməli, araşdırmağı bacarmalıdır. Yalnız bu halda auditor yoxlamasını düzgün planlaşdırmaq və effektivli auditor yanaşmaları tətbiq etmək mümkündür. Belə olan halda, risklərin müəyyənləşdirilməsi və bunlarla bağlı tədbirlərin görülməsi daha dolğun reallaşar [209]. Bundan əlavə, audit yoxlamalarında mühüm əhəmiyyət kəsb edən auditor sübutlarının keyfiyyət və ortaya çıxan nöqsana adekvat olmasının vacibliyi də bildirilmişdir [110]. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının fəaliyyəti ilə bağlı audit yoxlamaları zamanı risklərin auditor qiymətləndirilməsinin bir neçə mərhələsi, məsələn, aşağı, orta və yüksək mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi risklərin xarakterinin operativ öyrənilməsinə və bununla bağlı təhlükələrdən az zərər çəkilməsinə imkan verə bilər. [208]. Daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində mühüm tədbirlərdən biri də maliyyə hesabatlarının hansı səviyyədə olmasının və bununla bağlı risklərin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Bu halda auditorlar tərəfindən maliyyə hərəkəti üzrə əməliyyatlar, hesablar üzrə hərəkət effektivli qruplaşdırılmalı, audit olunan subyektin maliyyə vəziyyətinin dəqiq və dürüst təhlili aparmalıdır. Azərbaycan Mərkəzi Bankının Daxili Audit Standartına dair sənədlərdə qeyd olunur ki, daxili auditin əsas prinsiplərinə davamlılıq, müstəqillik, tərəfsizlik, peşəkar səriştə, işin miqyası və məxfilik daxildir. Daxili auditin əsas fəaliyyət sahəsinə audit planının tərtib edilməsi, mövcud informasiyaların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi, hazırlanmış nəticələri bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı ilə müzakirə edilməsi, rəhbərliyə tövsiyələrin təqdim olunması və qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi aid edilmişdir. Bu proseslərdə daxili auditin əsas metodoloji fəaliyyət istiqamətləri kimi auditlə bağlı ətraflı tədqiqatın

aparılması, problemlər üzrə məhdud təftişlərin təşkil olunması, monitoringin və ya mütamədi auditin aparılması ilə sorğu, müşahidə, meyllilik təhlili və əsas risk göstəricilərinin monitoringinin təşkili, adi audit tədbirlərindən fərqlənən xüsusi audit layihələrinin həyata keçirilməsi, adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun gəlməyən müəyyən risklərin və məsələlərin üzərində cəmləşən qısamüddətli, məhdud həcmli yoxlamaların aparılması və s. daha çox əhəmiyyət kəsb edirlər [11]. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartlarında qeyd edilmişdir ki, daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi kimi cəmiyyətdə daxili audit xidməti yaradılmalıdır. Daxili audit xidməti öz fəaliyyətində bu prinsipləri – maliyyə hesabatlarının etibarlılığı və bütövlüyü, əməliyyatların effektivliyi və səmərəliliyi, aktivlərin qorunması, qanunvericiliyə və cəmiyyətin daxili qaydalarına, prosedurlarına riayət olunmasını rəhbər tutmalıdır. Bundan əlavə, daxili auditin formalaşması üzrə metodoloji yanaşmada bu tədbirlərin – bu xidmət sahəsi haqqında əsasnamənin hazırlanması, strateji plan və ilkin planın tərtib olunması, strukturun müəyyən edilməsi, işçilərə olan tələbatların dəqiqləşdirilməsi, peşə standartlarının qəbul edilməsi, kənar auditlə əməkdaşlığın təşkili, inzibati siyasətin işlənilib hazırlanması və hesabat strukturlarının yaradılması tədbirlərinin yer almasını məqsəduyğun sayılır. Bu metodoloji yanaşmalardan, prinsiplərdən və spesifik xüsusiyyətlərdən belə bir fikir söyləmək olar ki, daxili auditin metodoloji tsiklləri müəyyən mənada bir-birlərini tamamlayan fəaliyyət prosesləridir və bunları aşağıdakı ardıcılıqla baxmaq olar:

- daxili auditin predmetinin və obyektinin tam həcmdə dəqiqləşdirilməsi;
- auditin planlaşdırılması;
- daxili auditin təşkili metodologiyasının və üsullarının müəyyənəşdirilməsi;
- audit olunacaq fəaliyyət sahəsi üzrə inventarlaşdırma və əmlakla bağlı vəziyyətin öyrənilməsi, təftişi;
- audit istiqaməti üzrə baxışların, müşahidələrin aparılması və zəruri audit hərəkətlərinin həyata keçirilməsi;
- mühasibat uçotu və daxili nəzarət sisteminin mövcud vəziyyətinin

qiymətləndirilməsi;

- analitik prosedurların müəyyənləşdirilməsi və aparılması;
- audit olunan obyektin fəaliyyət sahəsi ilə bağlı risklərin təsnifləşdirilməsi, öyrənilməsi, bunlarla bağlı adekvat tədbirlərin effektivliyinin yoxlanılması;
- idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və qəbul edilmiş strateji qərarların qanunauyğunluğunun dəqiqləşdirilməsi;
- auditin aparılması üzrə hesabatların hazırlanması və yekun məlumatların qiymətləndirilməsi;
- aşkarlanmış problemli məsələlər, nöqsanlar, kənarlaşmalar və fəaliyyət sahəsinin zərərlə işləməsinə gətirib çıxaran hallar üzrə tədbirlərin hazırlanması, nəzarət prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi, bu proseslərə nəzarətin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin metodoloji prinsiplərinin əsas istiqamətlərinin formalaşmasında mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları ilə bağlı məsələlərə daha ciddi önəm verilir. Tədqiqatçı T. Lakşina bu proseslərdə mühasibat uçotu sisteminin optimallaşdırılmasını, vergi öhdəlikləri ilə bağlı bazanın normativ sənədlərə uyğun müəyyənləşdirilməsini, vergilər üzrə öhdəliklərin planlaşdırılmasını və proqnozlaşdırılmasını, audit olunan subyektin maliyyə fəaliyyətinin təhlil olunmasını, mühasibat uçotu və maliyyə əməliyyatları üzrə risklərin təhlil edilməsini və qiymətləndirilməsini və s. mühüm tədbirlər kimi xarakterizə etmişdir [91]. Tədqiqatçı R.Lukaşov bu problemlərə prinsipial yanaşılmasını zəruri saymış və adekvat tədbirlərin icra mexanizminin təkmilləşdirilməsi, onun həyata keçirilməsində daxili auditin əhəmiyyətini bildirmişdir [94]. Bir qrup tədqiqatçılar – S.Suvorova, L.Pankratova və M.Xanenko daxili auditə konseptual yanaşmanı araşdırmışlar. Müəlliflər müasir şəraitdə bütün növ risklərin azaldılmasında daxili auditin təşkilində elmi-metodiki yanaşmanın və bununla bağlı prosedurların təkmilləşdirilməsini zəruri hesab edirlər. Onlara görə, daxili auditin konseptual əsaslarına ilk növbədə onun funksiyaları, vəzifələri, prinsipləri aid edilməlidir. Bundan əlavə, daxili auditin əsas subyekti kimi bütövlükdə idarəetmə sisteminə təsir edən bütün proseslər, funksiyalar, məqsədlər, qəbul edilmiş qərarlar, onların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət mexanizmləri,

idarəetmə aparatı, struktur bölmələri və s. məcmu formasında götürülməsi daha optimal qəbul olunur. Digər tərəfdən daxili auditin obyektı kimi isə idarəetmə sistemi və burada işləyənlərin qəbul edilməsi göstərilmişdir [163]. Qeyd edilən fikirlərə və mülahizələrə rəğmən, daxili auditin formalaşmasının metodoloji prinsiplərinin əksər hissəsinin idarəetmə vəzifələri ilə bağlı sistemin mühüm fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı olduğu diqqət çəkir. Bu halda, daxili auditin başlıca funksiyalarının xarakteri də əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, əgər fəaliyyət subyektinin arzuolunmayan hallardan sığortalanması, bu kimi situasiyalardan uzaq olması, proqnozlaşdırılmayan itkilərin və zərərlərin minimuma endirilməsi, fəaliyyət prosesləri ilə bağlı əsaslandırılmamış qərarların qəbul edilməməsi, struktur bölmələrinin öz funksional vəzifə öhdəliklərinə məsuliyyətsiz yanaşmamaları və s. məqsədi ilə, ilk növbədə preventiv, önləyici tədbirlərin görülməsi daxili auditin əsas vəzifələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Digər mühüm bir məqam daxili auditin operativ tədbirlər görə bilməsi, təhlillər aparması, nöqsanların aşkarlanması, struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, idarəetmə prosedurlarının optimallaşdırılması ilə bağlı təkmilləşdirmə alətlərinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Başqa halda, daxili auditin təşkilatın müxtəlif zərərli fəaliyyət istiqamətlərindən və bunlarla bağlı onun sərəncamında olan resurslardan səmərəli istifadə olunması, resursların qorunması, saxlanması, bütövlükdə bunlarla bağlı potensialın müdafiəsindəki rolu diqqət çəkir, başqa sözlə daxili audit təşkilatın müdafiəçisi funksiyasını da yerinə yetirmək iqtidarında olduğunu ortaya qoyur. Məlumdur ki, audit yoxlamalarının nəticəsindən yoxlanılan subyektin daha səmərəli və effektivli fəaliyyət göstərməsi birbaşa aslıdır. Belə ki, nəticələrə və yekunlara müvafiq olaraq, audit subyektinin sonrakı prioritet fəaliyyət istiqamətləri və hədəfləri müəyyənləşdirilir, bunlarla bağlı mexanizmlər təkmilləşdirilir və praktiki alətlər dövriyyəyə buraxılır. Bu baxımdan, auditin təşkili və digər yoxlama tədbirlərinin nəticəsində təşkilatın informasiya təminatı və şəffaflığı daha dürüst, dəqiq, arqumentlərə söykənmiş təhlillərlə reallaşdırılır və bu informasiyalar sonrakı proseslərdə mühüm idarəetmə qərarlarının verilməsində əsas kimi götürülür. Bunlarla bərabər, daxili auditin aparılması, audit prosedurlarının həyata keçirilməsi, aşkarlanmış nöqsanlar üzrə tədbirlərin reallaşdırılması, qeyd

olunan problemlər üzrə monitorinqlərin təşkili və ya qəbul edilmiş qərarların icra olunması fəaliyyət subyektinə nizam-intizamın güclənməsinə, effektivli fəaliyyətin prioritetə çevrilməsinə, kommunikativliyin artmasına şərait yaradır. Daxili audit, eyni zamanda fəaliyyət subyektinə normativ hüquqi aktların tələblərinin qorunmasına, ümumi qəbul edilmiş standartlara daha ciddi yanaşılmasına və s. bu kimi proseslərə operativ, davamlı, analitik, komplekslik formalarında münasibət göstərməklə, fəaliyyət subyektinin mövcud qanunvericilik şərtləri çərçivəsində davamlı və etibarlı işini təmin edir, təşkilatın imicini artırır, onu arzuolunmayan situasiyalardan uzaq durmağa sövq edir və s. Belə ki, daxili auditin əsas prinsipləri sırasında həm də məqsədyönlülük, bütövlülük, rəqlıyarlıq, təşkilati-texniki adekvatlıq, etik baxımdan dəyərləndirmə, obyektivlik və düzgünlük, vicdanlılıq, kompetentlik, xeyirlilik, peşəkarlıq, funksional müstəqillik, məsulıyyətlərin bölüşdürülməsi, qanun və rəqlamentlərin qorunması, təşkilati-iqtisadi meyarların ciddi nəzərə alınması, səmərəlılık, effektivlik və s. bu kimi prinsiplərin olduğunu nəzərə alsaq, bu prinsiplərin məcmusu əsasında fəaliyyət göstərən hər hansı bir təşkilatın daha sabit, güvənli, etibarlı olması və yüksək nəticələr əldə etməsi obyektiv xarakterizə olunur. Professor Z.Məmmədov və Z.İbrahimov qeyd edirlər ki, daxili audit xidməti, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəçilik proseslərinin səmərəlılıyının qiymətləndirilməsi, habelə artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərir. Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin mütəmadi yoxlanılması prosesinin, habelə, bankın etibarlı və prudensial idarə edilməsini və fəaliyyətini təmin edən daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir. Zəruri hallarda daxili audit bankın rəqlamentində, məsələn, daxili qaydalarda, prosedurlarda və əsasnamələrdə dəyişikliklərin edilməsi üzrə tövsiyyələr verir [19, s.128]. Qeyd etmək mümkündür ki, daxili auditin prinsiplərinin, vəzifələrinin, məqsədlərinin, əsas fəaliyyət sahələrinin, ümumilikdə daxili auditin formalaşmasının metodoloji meyarlarının optimal müəyyənləşdirilməsi fəaliyyət subyektlərinin, o cümlədən konkret olaraq kommersiya banklarının effektivli fəaliyyətinə əlavə təminat verə bilər. Professor A.Musayev daxili auditin etibarın bərpa olunmasını təmin edən struktura bənzədərək, qeyd edir ki, son illərdə dünya

iqtisadiyyatını bürümüş qlobal maliyyə böhranı və onun yaratdığı problemlər müqabilində maliyyə hesabatlarının dəqiq və düzgün aparılmasında auditin rolu xeyli artmışdır [21]. Professor V.Novruzov isə bildirir ki, daxili audit sistemi bütövlükdə daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir...Daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin dayanıqlığının təmin olunmasında, rəhbərliyə düzgün və vaxtında məlumat verilməsi və iqtisadi proseslərin düzgün aparılmasında, düzgün qərarların qəbul edilməsində böyük rolu vardır. Daxili audit, eyni zamanda, son illərdə bütün dünyada böyük bir problemə çevrilmiş şəffaflığın artırılmasında, korrupsiyaya qarşı mübarizədə də böyük rol oynayır. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün, daxili auditin öz rolunu lazımi səviyyədə yerinə yetirməsi üçün daxili audit özü də təkmilləşməlidir. Belə ki, daxili auditin başlıca vəzifəsi kimi idarəetmənin bütün səviyyələrində fəaliyyət subyektinin işinin səmərəliliyi dayanır və bu baxımdan daxili auditin əhəmiyyəti yüksək xarakterizə olunur. Daxili nəzarət özünün nəzarət və məsləhətvermə funksiyaları hesabına fəaliyyət subyektinin mühasibat uçotu, maliyyə sistemi, daxili nəzarət sistemlərini və s. mühüm fəaliyyət istiqamətlərini təhlil edərək və yoxlayaraq, monitorinqlər keçirərək, rəhbərliyin operativ, effektivli qərarlar verməsinə baza yaradır və bunlarla bağlı prosesləri nəzarətdə saxlayır [12]. Bu kimi mühüm vəzifələrin və nəzarət funksiyalarının reallaşdırılmasında daxili auditin səmərəli təşkili, xüsusi ilə pul- kredit sistemində daxili auditin rolunun obyektiv qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Tədqiqatçı M.Volçkova qeyd edir ki, daxili audit funksiyalarına metodoloji yanaşmalar zamanı daxili auditorun hesabatına da ciddi fikir vermək lazımdır və bu halda hesabatda yer almış məlumatlar məzmunlu, aydın, səlis, dəqiq və problemi əks etdirməyə adekvat olmalıdırlar. Müəllif bu halda növbəti ardıcılıqla, yəni, mövcud faktların əks olunması, başqa sözlə, faktiki vəziyyətin təsvir edilməsi, meyarların müəyyənləşdirilməsi, fəsadların xarakterinin açıqlanması, səbəblərin dəqiqləşdirilməsi və nəhayət, tövsiyələrin, təkliflərin hazırlanması ardıcılığı ilə daxili auditin işinin təşkilini daha məqədəsəuyğun hesab edir [50].

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsasları yuxarıda baxdığımız kimi çoxlu sayda prinsiplər, meyarlar, üsullar, funksiyalar, vəzifələr, məqsədlər, metodlar və sairələrlə bağlıdır. Bunlarla belə, kommersiya

banklarında daxili auditin təşkili və formalaşmasının metodoloji əsasları xüsusi və spesifik yanaşmanı tələb edir. Bu proseslərdə risklərin idarə olunmasının və daxili auditin qiymətləndirilməsi metodologiyasının ayrıca araşdırılması zərurəti də aktuallığı ilə diqqət çəkir. Göstərilən halların bank sistemində spesifikliyini nəzərə alaraq, ilk növbədə bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolunun təhlili obyektiv zərurət kimi ortaya çıxır.

II FƏSİL. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ VƏ DAXİLİ AUDİTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI

2.1. Bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolu

Bank fəaliyyəti mürəkkəb və bir çox riskli əməliyyatları özündə birləşdirən prosesləri əhatə etdiyindən bütövlükdə bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolunun araşdırılması, öyrənilməsi, onların qiymətləndirilməsi üçün adekvat metodoloji yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi, bu proseslərin gedişində ortaya çıxan problemlərin həlli yollarının, prioritet istiqamətlərinin və səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bank sistemi digər fəaliyyət sistemləri ilə müqayisədə müəyyən amillərlə və xüsusiyyətlərlə xeyli fərqlənirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər-istəməz bankın fəaliyyət dairəsinə ciddi təsir edən çoxlu sayda daxili və xarici amillər ortaya çıxır. Bundan əlavə, bank öz fəaliyyət xarakterindən və istiqamətindən asılı olmayaraq, ölkədaxili bank sisteminə və dünya bank sisteminə, bütövlükdə dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiya etməyə məcburdur. Digər tərəfdən, bank sisteminin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı risklərin formalaşması qaçılmaz olduğundan, bu halların daha optimal proqnozlaşdırılması və preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi bir zərurət kimi çıxış edir. Bu halda risklərin ortaya çıxmasına səbəb olan amillərin obyektiv qiymətləndirilməsi vacib şərtlər kimi xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, fəaliyyət prosesində, o cümlədən kommersiya banklarının işinin təşkili zamanı risklərin yaranmasına səbəb olan amillər sırasında əsasən daxili prosedurların və qaydaların pozulması, qanunvericiliyin tələblərinin inkar edilməsi, işçi personalının və aparıcı menecmentin səhvləri, bilərəkdən etdiyi hərəkətlər, strukturun təşkilindəki nöqsanlar, vəzifə bölgülərinin optimal olmaması, daxili nəzarət sisteminin effektivsizliyi, bank avadanlıqlarının və proqram məhsullarının istifadəsi zamanı ortaya çıxan problemlər, bankın fəaliyyətindən asılı olmayan kənar təsirlər və s. daha çox müşahidə olunurlar. Bu baxımdan, bank risklərinin təsnifatlaşdırılması və onların xarakterik cəhətlərinin öyrənilməsi, risklərin səviyyəsinin minimuma endirilməsi üçün preventiv, operativ və

perspektiv tədbirlərin görülməsi, müəyyənləşdirilməsi, bu proseslərin təkmilləşdirilməsi, mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə yeni mexanizmlərin və alətlərin işlənilib hazırlanaraq davamlı şəkildə fəaliyyət prosesinə daxil edilməsi lazım gəlir. Beynəlxalq təcrübədə bank risklərinin əsas amillərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu kimi risklərin geniş formada təhlil edilməsi işçi personalı, auditorlar, həmçinin rəhbərlik tərəfindən kompleks araşdırmalar nəticəsində daha optimal hesab olunur. Bu halda, risklərin yaranma ehtimalları, onların əsas elementləri ciddi nəzərə alınmalı, risklərin xarakterləri müəyyənləşdirilməli və onların səmərəli idarə edilməsi prosesləri təşkil olunmalıdır. Risklərin idarə edilməsi mərhələləri üzrə əsas funksiyaların reallaşdırılması zamanı daxili auditin rolu qabarıq şəkildə üzə çıxır. Belə ki, risk elementlərinin sistemli təhlili, onları yaradan səbəblərin daha dərinləndirilməsi, problemlərin üzə çıxarılması proseslərində daxili auditin rolu mühüm amil kimi çıxış edir. Nəticədə riskləri yaradan ilkin amillər müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirilir, hər bir risk amili üzrə meyarlar təsnifləşdirilir, onların nəzərə alınması üzrə rəhbərliklə məsləhətləşmələr və planlaşdırmalar aparılır, risk səviyyəsini xarakterizə edən əmsallar təyin olunur, bunlarla bağlı adekvat tədbirlər işlənilib hazırlanır, bankın ümumi fəaliyyətinə mənfi təsir edə biləcək risklər sistemləşdirilir, nəhayət bu risklərin effektivli idarə edilməsi üzrə metodoloji yanaşmalar dəqiqləşdirilir və müvafiq olaraq praktiki fəaliyyət istiqamətləri üzrə tədbirlər həyata keçirilir [121]. Biz daxili auditin roluna irəlidə daha geniş baxacağıq.

Bank sistemində risklərin əmələ gəlməsi və müxtəlif fəsadlara səbəb olması, bu sahədə daha operativ yanaşmanı və müdaxiləni şərtləndirir. Çünki hər hansı bir riskin yaranma ehtimalı ciddi nəzərə alınmalı, onların aradan qaldırılması üçün mümkün olduğu halda önləyici və preventiv tədbirlər görülməlidir. Bu prinsiplər və meyarlar inkar edildiyi halda əvvəlcədən o qədər də diqqəti cəlb etməyən risk tendensiyası bank əməliyyatları zamanı arzuolunmayan itkilərə və fəsadlara gətirib çıxarmaq ehtimalını olduqca artırır. Tədqiqatçı M. Peçalova qeyd edir ki, bank sistemində mühüm meyarlardan biri də risklərin yaranması amillərinin operativ müəyyənləşdirilməsi və onlara nəzarət sisteminin optimal təşkil edilməsidir. Müəllif bank risklərini Cədvəl 2.1-dəki kimi təsnifləşdirmişdir [129].

Cədvəl 2.1.

Bank risklərinin təsnifləşdirilməsi (M.Peçalova görə)

	Risk növləri	Risk istiqamətləri
Daxili risklər	Əməliyyat riskləri	✓ Hüquqi-normativ risklər ✓ Rəqabət riskləri ✓ İqtisadi risklər ✓ Ölkə riskləri
Daxili risklər	İdarəetmə riskləri	✓ Dələduzluq riskləri ✓ Qeyri-effektiv təşkilatı risklər ✓ Bank rəhbərliyinin qəti qərar verə bilməməsi riskləri ✓ Bank sisteminin stimullaşdırıcı olmasının təmin edilməməsi riskləri
	Maliyyə xidmətlərinin təqdim edilməsi üzrə risklər	✓ Texnoloji risklər ✓ Əməliyyat riskləri ✓ Yeni maliyyə alətlərinin tətbiqi riskləri ✓ Strateji risklər
	Maliyyə riskləri	✓ Faiz dərəcələri riskləri ✓ Kredit riskləri ✓ Likvidlik riskləri ✓ Balansdan kənar risklər ✓ Valyuta riskləri ✓ Borc kapitalın istifadəsi üzrə risklər

Cədvəl 2.1.-dən göründüyü kimi, bank risklərinin əksəriyyəti daxili risklərlə bağlıdır və ona görə də bank risklərinin rolunun daha səmərəli qiymətləndirilməsi, onların effektivli idarə olunması problemləri daim ciddi nəzarətdə və diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu halda risklərin ənənəvi və müasir təhlil metodlarından kompleks istifadə edilməsinə geniş yer verilməli, risklərin idarə edilməsi üzrə yeni alətlərin dövryyəyə buraxılmasına səy göstərilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank risklərinin idarə olunmasının qiymətləndirilməsi üzrə problemlər bir qrup tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir (X.Kunniyev, V.Pşeniçnikov, T.Sikolenko, V.Nedospasova, R.Koryakov, Y.Sokolova, İ.Zangiyeva, T.Rojdestvenskaya, İ.Mazein, Y.Şurina, V.Aqeyev və M.Selina). X.Kunniyev bank risklərinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını tədqiq edərkən qeyd etmişdir ki, bank sisteminin davamlı və sabit olması üçün ilk növbədə risk amillərinin operativ üzə çıxarılması, onların uçotunun aparılması, bank risklərinin idarə edilməsinin peşəkar təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bank sisteminin davamlı və sabit olması bir çox amillərdən, məsələn, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətindən, ölkədə

aparılan pul-kredit siyasətindən və bankın əməliyyat fəaliyyətindən daha çox asılıdır [88]. Burada müəlliflə razılaşıaraq, qeyd edək ki, bu amillərlə yanaşı bank sisteminin dayanıqlı olmasında, xüsusilə risklərin idarə edilməsində ilk növbədə bankın fəaliyyət istiqamətlərinin yarada biləcəyi risklərin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və proqnozlaşdırılması amili də ciddi nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçı V.Pşeniçnikov bank risklərinin təbii xüsusiyyətlərini və onların azaldılması yollarını araşdırarkən bildirmişdir ki, onların daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün üç əsas metoddan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Müəllif bunlara obyektiv vəziyyəti müəyyənləşdirmək üçün statistik metodu, subyektiv halların öyrənilməsinə imkan verən ekspert qiymətləndirilməsi metodu və risklərin yaranma səbəbindən törətdiyi fəsadlara qədər olan prosesləri təhlil etməyə, yəni kompleks araşdırmağa imkan verən analitik metodu aid etmişdir [139]. Bu məsələdə müəllif haqlıdır, bununla belə fikrimizcə son illərdə dünya təcrübəsində bank risklərinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsində daha çox və geniş olaraq əsasən ekspert qiymətləndirilməsindən praktiki proseslərdə istifadə edilməsi heç də pis nəticə vermir. Belə ki, ekspert qiymətləndirilməsi peşəkarlıq prinsiplərinə və kompleksliliyə əsaslandığından bu metod nəticəsində kommersiya banklarının reytinginin qiymətləndirilməsi, bankın müştərilərinin kredit qabiliyyətliliyinin obyektiv təhlil edilməsi, bankın fəaliyyətində hüquqi və iqtisadi normativlərin qorunmasının araşdırılması, kredit portfelinin həcmində adekvat risklərin hansı səviyyədə idarə edilməsinin öyrənilməsi, bank aktivləri və ehtiyatları üzrə meyarların, göstəricilərin sistemli təhlili daha müsbət nəticələr vermək imkanındadır. Digər bir tədqiqatçı T.Sikolenko bank risklərinin qiymətləndirilməsi problemlərini öyrənmişdir. Müəllifə görə bank riskləri bir çox amillərin məcmusunu özündə birləşdirmişdir. Bu amillər risklərin yaranma mənbələri, meyarları və prinsipləri ilə bağlıdır. Risklər bankın daxilində və kənarında baş verməsindən asılı olaraq, onların müxtəlifliyinin və spesifik xüsusiyyətlərinin risk səviyyəsinin mikro və makro səviyyələrdə qiymətləndirilməsi vacib amillər kimi xarakterizə olunur [150]. Bizə görə mikro və makro səviyyələrdən asılı olmayaraq, bank risklərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və onların təhlilinə kompleks yanaşılması xeyli zəruri görünür. Əks halda mikro

səviyyədə tezliklə yayılmaq və genişlənmək xüsusiyyətinə malik kredit riskinin ciddi nəzərə alınmaması, sonrakı proseslərdə yeni risklərin, bütövlükdə risk əhatəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarar və bankın nəinki mikrosəviyyədə, eyni zamanda makrosəviyyədə fəaliyyət istiqamətlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Tədqiqatçı V.Nedospasova kommersiya banklarının işgüzar nüfuzunun qorunmasında menecment riski amilinə də ciddi yanaşmanı vacib sayır. Müəllif bildirir ki, bankın fəaliyyəti proseslərində menecment heyəti bankın tarixi ənənələrinə hörmətlə və diqqətlə yanaşmalı, bankın missiyası və strateji inkişafı optimal müəyyənləşdirilməli, bankın biznesin təşkili ilə bağlı prioritetləri ciddi əsaslandırılmalı, risklərin sistemli baxılması və səmərəli idarə olunması yüksək səviyyədə təşkil edilməlidir [111]. Bu problemlərlə bağlı, tədqiqatçı R.Koryakov da araşdırmalar aparmışdır və bank risklərinin azaldılmasında vacid amillərdən biri kimi menecmentlə bağlı risklərə xüsusi diqqət çəkmişdir [84]. Kredit risklərinin daha düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə baxılan fəaliyyət subyektinin ümumi balans göstəricilərinin geniş təhlili faydalı olardı. Bu halda fəaliyyət subyektinin nöqsanlarının üzə çıxarılması, müqayisələr aparılması və nəticədə hansı amillərin risklərin artmasında daha çox rolunun müəyyənləşdirilməsi imkanı yaranardı [158]. Fikrimizcə kommersiya banklarının risklərinin öyrənilməsində komplekslilik amilinə geniş yer verilməlidir, bununla belə, kommersiya bankının risklərin idarə edilməsi üzrə yaxın və uzun müddətli strateji prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində bu bankların balans göstəricilərinin müqayisəli təhlilindən istifadəyə praktiki təcrübədə daha çox tələbat zərurəti də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Tədqiqatçı İ.Zangiyeva Bazel sazişindən istifadə edilməklə bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin inkişafı problemlərini qabarda bilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bank risklərinin əsasında bankın kredit portfeli ilə bağlı risklər, o cümlədən, kredit və əməliyyat riskləri dayanır. Əlbəttə, ölkə və bazar riskləri, likvidlik və infilyasiya riskləri də təhlükəlidir. Bundan əlavə, valyuta risklərinin nəzərə alınmaması da bankın fəaliyyətinə ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Bununla belə müəllif bildirir ki, Bazel Komitəsinin müəyyənləşdirməsinə görə, bu risklərin idarə edilməsi üzrə müqayisəli analizi aparılmalı, bank risklərinin mənbəyi və mahiyyəti öyrənilməli, sistemli yanaşma

təmin edilməlidir. “Bazel-1”, “Bazel-2” və “Bazel-3” sənədlərinin tələbləri sırasında əsas etibarlı ilə bazar segmentlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, risklərin çoxfunksiyalı elementlərin təsiri ilə bağlılığının öyrənilməsi, maliyyə və mühasibatlıq hesabatlarının təkmilləşdirilməsi, risklərin idarə edilməsi üzrə daxili auditin imkanlarından tam istifadə edilməsinə nail olunması yer almışdır [67]. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində bu yuxarıda qeyd edilən metodoloji yanaşmalarla bərabər, bank risklərinin qiymətləndirilməsi üçün bir qrup modellərdən də geniş istifadə edilir. Məsələn, J.P.Morgan Bankı tərəfindən 1997-ci ildə hazırlanmış CreditMetrics™ modelini göstərmək olar [202]. Bu model üzrə hesablamalar müxtəlif mərhələlər üzrə aparılır, birinci mərhələdə bankın müştəri portfeli üzrə əsas risklər müəyyənləşdirilir və onlara təsir edən amillər qiymətləndirilir, ikinci mərhələdə bank risklərindən yarana biləcək gəlir və zərərlərin quruluşu formalaşdırılır. Nəhayət, 3-cü mərhələdə bank üzrə kreditləşmə səviyyəsinin reytingləri müəyyənləşdirilir və adekvat korrelyasiyalasdırma həyata keçirilir. Digər bir model kimi Moody's KMV Portfolio Manager-i qeyd etmək olar. Bu model 1998-ci ildə KMV Corporation kompaniyası tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır [210]. Modelin hazırlanmasında əsas məqsəd bank aktivləri üzrə portfelin kredit risklərinin idarə edilməsi və onun qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsidir. Bu sistemin əsasında bank mexanizmlərinin və, xüsusilə, risklərlə bağlı situasiyaların, onları doğuran səbəblərin və amillərin kompleks təhlili mümkünləşir. Başqa bir model kimi – CreditRisk+ modeli baxıla bilər [203]. Bu model 1997-ci ildə Credit Suisse Financial Products kompaniyası tərəfindən hazırlanmışdır və əsas məqsədi bank risklərinin qiymətləndirilməsidir. Belə halda faktiki bank borcunun məbləğinə müvafiq olaraq, bank faizlərinin hesablamasını nəzərdə tutur. Ödəniş zamanı, birinci növbədə, bank faizinin ödənilməsi təmin olunur və yalnız bundan sonra yerdə qalan ödənilən məbləğ əsas borcun azaldılmasına yönəldilir və s. Credit Portfolio View modeli isə 1997-ci ildə McKinsey & Co. Inc. Kompaniyası tərəfindən hazırlanmışdır [201]. Bu modelin xüsusiyyəti onunla fərqlənir ki, burada əsas yanaşma “yuxarıdan aşağı” prinsipi ilə aparılır. Əsas amillər kimi makroiqtisadi göstəricilər və onların bank risklərinə etdiyi təsirlər götürülür. Kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi üzrə metodoloji

yanaşmaların optimal seçilməsini vacib sayır və bu halda keyfiyyət və kəmiyyət aspektlərinin kompleks nəzərə alınmasını xüsusilə qeyd edir. Fikrimizcə, müəllif bu mülahizələrində haqlıdır. Belə ki, bank risklərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müxtəlif elementlərin və situasiyaların, yəni bu riskləri formalaşdıran amillərin komplekslik prinsipləri əsasında öyrənilməsi, baxılması və bunlarla bağlı əsas qərarların verilməsi vacib olduğundan kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının birgə baxılması bir zərurət kimi ortaya çıxır. Tədqiqatçı T. Rojdestvenskaya bildirir ki, müasir dövrdə bank risklərinin idarə edilməsinə peşəkar yanaşma bankın gələcək taleyinin həll edilməsində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, əgər bank risklərinin yaranma səbəbləri və amilləri sistemli şəkildə öyrənilməsə, bu sahədə standartlar, qaydalar qorunmasa, monitorinqlər aparılmasa və tələb olunan tədbirlər həyata keçirilməsə, bankın fəaliyyəti təhlükə ilə üzləşər və zərərlər ortaya çıxar [140]. İ.Mazein kommersiya banklarında kredit riskləri üzrə problemləri tədqiq edərkən, bu sahə üzrə mövcud təhlükələrin və arzuolunmayan halların öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması ilə bərabər mühüm idarəetmə qərarlarının vaxtında verilməsini vacib şərtlərdən biri hesab etmişdir [96]. E. Şurina isə bank fəaliyyətində risklərin azaldılması yollarını araşdırarkən, qeyd etmişdir ki, bu məqsədlə, ilk növbədə, onları yaradan səbəblərin və amillərin, o cümlədən bazar amillərinin geniş statistik hesablamaları aparılmalı və situasiyaya müvafiq fərdi keyfiyyətləri ilə seçilən qərarlar verilməlidir [194]. M. Selina bank riskləri və onların qiymətləndirilməsi üzrə metodların praktiki tətbiqi proseslərini tədqiq etmişdir. Müəllif bu halda iki mühüm vəzifəyə - gəlirlərin maksimum artırılmasına və risklərin azaldılmasına optimal yanaşmanı vacib məsələ kimi qiymətləndirir [146]. Bundan əlavə, qeyd edilən vəzifələrin reallaşdırılması üçün bu proseslərə təsir edən amillərin sistemləşdirilməsi, həm daxili amillərin, həm də xarici amillərin risklərlə bağlı qarşılıqlı təsir situasiyalarının öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsinin vacibliyinin xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılması lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank sisteminin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsində və bu proseslərdə risklərin əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasında daxili auditin rolu ciddi önəm kəsb edir. Daxili audit xidməti risklərin idarə edilməsinin vacib elementi

kimi xarakterizə olunur. Dünyanın iri audit kompaniyalarından olan “Deloitte” şirkətinin mütəxəssislərinin fikrincə, daxili auditin rolunun artırılması və risklərin idarə edilməsində bu qurumun səmərəli iştirakının təmin olunması üçün ilk növbədə, təcrübədə sınaqdan çıxmış metodologiyalara, mexanizmlərə və alətlərə üstünlük verilməlidir. Daxili auditin optimal təşkili fəaliyyət subyektinin yüksək nəticələr əldə etməsinə, risklərin azaldılmasına, bank aktivlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, bank fəaliyyəti üzrə mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinə imkan verir. Daxili audit öz etibarlılığı, müstəqilliyi, situasiyaya adekvat fəaliyyəti ilə fərqlənməklə yanaşı, bank risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə işçi personalının, rəhbərliyin birgə səylərini səfərbər edilməsi üzrə təkliflər hazırlamalı və tədbirlər müəyyənləşdirərək bank rəhbərliyinə təqdim etməli, onların reallaşdırılmasına nəzarəti həyata keçirməlidir [47]. Fikrimizcə, əgər daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi zamanı qeyri-obyektivliyə yol verilərsə, onun təşkili proseslərinə səthi yanaşılsa, bu halda kommersiya bankının səmərəli fəaliyyətinin baş tutacağı ehtimalı xeyli az görünür. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bank risklərinin yaranma səbəblərinin və amillərinin kompleks müəyyənləşdirilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi əsasən daxili audit xidmətinin səmərəli təşkilindən bilavasitə asılıdır. Tədqiqatçı İ.Qotovçikov kommersiya banklarının həqiqi reytinginin müəyyənləşdirilməsində auditin rolunun artırılması problemlərini öyrənərkən, qeyd etmişdir ki, bu kimi bankların fəaliyyətinin obyektiv təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə daxili audit xidmətinin funksional rıçaqlarından daha səmərəli istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Məsələn, dünya təcrübəsində, ABŞ-da CAMEL reyting sisteminin formalaşmasında istifadə olunan əsas indikatorların, sənədlərin, fəaliyyət göstəricilərinin əksəriyyəti daxili auditin təhlil etdiyi sahələrlə və fəaliyyət istiqamətləri ilə birbaşa bağlılıq təşkil edir. Bu sistemin əsasında bank sistemi üzrə yekun nəticələr kimi çıxış edən mühüm göstəricilər yer almışdır [55]. Əslində, daxili auditin funksional fəaliyyət prinsipləri və əsas praktiki istiqamətləri kommersiya bankının fəaliyyətinin komplekslik formasında obyektiv təhlili ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, bankın daxili nəzarət sisteminin əsas dayaq meyarlarının da müəyyənləşdirilməsi və daxili auditin fəaliyyətində nəzərə alınması

vacib şərtlər kimi diqqət çəkirlər. Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin sənədlərinə əsasən daxili nəzarət sisteminin işinin qiymətləndirilməsi üzrə əsas prinsiplərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- bankın ali rəhbərliyi daxili nəzarət sistemi işinin effektivliyinin yoxlanmasını təmin etməli, riskləri qiymətləndirməli, strateji istiqamətləri müəyyənləşdirməli, monitorinqlər aparmalı və risklərin üzərində nəzarəti həyata keçirməlidir;
- ali rəhbərlik bankın daxili nəzarət sisteminin təşkili üzrə qəbul edilmiş strateji qərarlara cavabdehlik daşmalı və onların effektivliyinə nəzarət etməlidir;
- bankın ali rəhbərliyi ilə bərabər, bu qurumun işçi personalı bank sistemində daxili nəzarətin rolunu aydın dərk etməlidir;
- bankın ali rəhbərliyi daxili və xarici risk amillərini vaxtında üzə çıxarmalı və qiymətləndirməlidir. Bu qiymətləndirmə bütün növ riskləri o cümlədən, kredit risklərini, bazar risklərini, faiz dərəcəsi risklərini, likvidlik, əməliyyat, hüquqi riskləri və s. özündə əks etdirməlidir;
- bank rəhbərliyi bankın fəaliyyəti ilə bağlı əsas məqsədlərə və strategiyaya təsir edə biləcək risklərin daimi öyrənilməsi və qiymətləndirilməsini təşkil etməlidir;
- bankların gündəlik fəaliyyətində müxtəlif struktur vahidlərinin, departament və şöbələrin işinə nəzarət təmin olunmalı, risk amillərinin qorunması yoxlanılmalı, bunlarla bağlı bankdaxili qaydalara əməl olunması nəzarətdə saxlanılmalıdır;
- bankda çalışanların vəzifə bölgüsü üzrə təkmilləşdirmələr aparılmalı, işçi personalının maraqlarının toqquşmaması üçün tədbirlər görülməlidir;
- bankın daxili və xarici risk amillərini öz fəaliyyət prosesində nəzərə alması üçün müvafiq informasiya təminatı tədbirləri və mübadiləsi işi təşkil edilməli, qəbul edilmiş qərarların, bu istiqamətlər üzrə məlumatların işçi personalına çatdırılması təmin olunmalıdır;
- bankın fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq üçün daxili nəzarət sisteminin işinin daim yoxlanılması və təkmilləşdirilməsi təmin edilməli, əsas bank risklərinin qiymətləndirilməsi prosesləri üzrə monitorinqlər aparılmalıdır;
- daxili nəzarət sisteminin effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu sistemin

geniş daxili auditinin həyata keçirilməli və bankın ali rəhbərliyinə təqdim olunmalıdır;

– nəhayət, daxili audit yolu ilə əldə edilmiş materiallar əsasında ali rəhbərlik tərəfindən baxılmış və qəbul edilmiş qərarlara müvafiq daxili nəzarət sisteminin işindəki nöqsanlar ümumiləşdirilir, rəhbərliyə təqdim olunur, onların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görülür və daxili nəzarət sisteminin yaxşılaşdırılması üçün təkmilləşdirici mexanizmlər işlənib hazırlanaraq həyata keçirilir [116].

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin bank sistemində, konkret olaraq bankın idarə edilməsində rolunun və yerinin optimal qiymətləndirilməsi üçün daxili auditin əsas vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Dünya bank təcrübəsində daxili auditin mühüm başlıca funksiyası bankın qüvvədə olan ölkə qanunvericiliyinə və normativ aktlara müvafiq fəaliyyət göstərməsini qorumasıdır. Bundan əlavə, daxili audit bank risklərinin sistemləşdirilməsi və idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsində fəal iştirak edir, bu sahədə olan boşluqları rəhbərliyin diqqətinə çatdırır və adekvat tədbirlərin görülməsi proseslərinə nəzarəti həyata keçirir. Daxili auditin digər əsas funksiyalarına bank aktivlərinin qorunması, onlardan səmərəli istifadə olunması, bank işçilərinin vəzifə funksiyalarını qəbul edilmiş qaydalara və rejimə müvafiq icra etməsi, əmək və iş rejiminə ciddi əməl olunması, maliyyə, mühasibatlıq və digər hesabat xarakterli sənədlərin dürüstlüyünün yoxlanılması, onlara müvafiq rəylərin hazırlanması, zəruri hallarda ortaya çıxarılmış problemlər və xoşagəlməz hallar barəsində rəhbərliyə məlumatların verilməsi, təklif və tövsiyələrin təqdim olunması, strateji vəzifələr üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması proseslərinə nəzarətin edilməsi və s. aid etmək olar. Bunlarla bərabər, daxili audit bankın fəaliyyəti ilə bağlı olan istənilən sənədlərin yoxlanılması və əldə edilməsi yolu ilə, bankın rəhbərliyi qarşısında mühüm xarakterli məsələlər qoya və təqdimatlar hazırlaya bilər [131]. Bank təcrübəsində daxili audit daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi və əsas sahələrindən biri kimi qəbul olunur. Bu halda, daxili audit bir çox strateji istiqamətlər üzrə faydalı funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, daxili audit vasitəsi ilə bankın fəaliyyəti üzrə müəyyən olunmuş qaydalar və prosedurların adekvatlığının qiymətləndirilməsi təmin olunur.

Bununla belə, bank risklərinin minimuma endirilməsi və risklərin idarə edilməsi proseslərinin daha da yaxşılaşdırılması, istifadə olunan bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə daxili auditin araşdırdığı və təhlil etdiyi materiallardan geniş istifadə edilir. Daxili audit vasitəsi ilə bankın ayrı-ayrı bölmələrinin, struktur vahidlərinin, o cümlədən, filialların işinin effektivli olması üçün araşdırmalar aparılır, tədbirlər müəyyənləşdirilir və onların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət təşkil olunur. Ümumilikdə, daxili audit bankın işçi personalının və menecer heyətinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi proseslərinə də nəzarət rıçaqına malikdir [191]. Bu qeyd edilən istiqamətlər üzrə daxili auditin fəaliyyəti qeyri-effektiv təşkil olunduğu halda, şübhəsiz, bankın fəaliyyət göstəricilərinin, əldə etdiyi gəlirin yüksək olması ehtimalı azdır. Tədqiqatçı N.Lyaşenko kommersiya bankında daxili auditinin təşkili və metodikasını araşdırarkən, bildirmişdir ki, bir çox hallarda banklarda daxili audit xidməti təşkil edilmir və bu funksiyaları təftiş şöbəsi yerinə yetirir. Və yaxud audit xidmətinin vəzifə funksiyaları və onun fəaliyyətinin təşkili qeyri-effektiv olduğu halda, bu xidmət bankın səmərəli işləməsinə lazım olan mühüm töhfələri verə bilmir. Bu baxımdan, daxili auditin işinin optimal təşkili, onların vəzifə funksiyalarının universal müəyyənləşdirilməsi, qəfil və səyyar yoxlamaları təşkil etmək imkanlarının olması, bank risklərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı sınaqdan çıxmış iş metodlarının mövcudluğu olduqca vacib əhəmiyyət daşıyır [95]. Məsələn, tədqiqatçı V.Panteleyev bir qrup Ukrayna banklarının praktiki fəaliyyətini araşdırarkən, bu qənaətə gəlmişdir ki, ölkə banklarının əksəriyyətində daxili audit şöbələri və ya xidmətləri məhdud funksiyalar əsasında işləyirlər. Çox hallarda onların komplekslik prinsipi əsasında bankın fəaliyyətini təhlil etməsi imkanları və ya bunlarla bağlı mexanizmlər kifayət etmir. Əgər, dünya təcrübəsi prizmasından baxsaq, bu heç də yaxşı hal deyildir və banklarda daxili auditin daha effektivli təşkil olunması vacib məsələlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır [125]. Bu məsələdə müəllifin haqlı olduğuna şübhəmiz yoxdur və əlavə olaraq qeyd edək ki, məhz bu göstərilən amillərin nəzərə alınmaması səbəbindən bir çox postsovet respublikalarında bank sisteminin dayanıqlılığı, sabit fəaliyyət göstərməsi məsələlərində problemlər qalmaqdadır. Buna görə də, banklarda daxili auditin səmərəli təşkili ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

N.Şvets müasir dövrdə banklarda daxili auditin təşkilinə konseptual yanaşmanın vacibliyini bildirmişdir. Müəllif bu halda dünya təcrübəsi də nəzərə alınmaqla, daxili auditin bank sistemindəki rolunu, onun risklərin idarə edilməsində əhəmiyyətini qiymətləndirən bir qrup vacib vəzifələri qeyd etmişdir. Bunlara daxili auditin bankın fəaliyyətinə uyğun formalaşdırılması, bank risklərinin idarə edilməsinin effektivliyinin təhlili və bunlarla bağlı metodoloji təminatın hazırlanması, daxili və xarici əhəmiyyət daşıyan maliyyə və mühasibatlıq sənədlərinin, hesabatların dürüstlüyünün yoxlanılması, bankın fəaliyyətinin təşkili proseslərinin effektivliyinə baxılması, bankın direktorlar şurasının və idarə heyətinin qəbul etdiyi qərarların, strateji tapşırıqların icrasının monitorinqi və s. daxildir [189]. Zənnimizcə, daxili audit bu qeyd olunan istiqamətlər üzrə fəaliyyətini optimal təşkil etdiyi halda, hər hansı bir kommersiya bankının biznes strategiyasının reallaşdırılmasına əlverişli şərait və imkan yarana bilər. Digər tərəfdən, daxili auditin vəzifə funksiyalarından zərurət kimi reallaşdırılan tədbirlərin, yoxlamaların, təhlillərin nəticələri əsasında bankın ehtiyat imkanları, istifadə edilməmiş potensial istiqamətləri ortaya çıxarılır, bank kollektivinin işinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi üçün əlavə stimullar formalaşdırılır və mexanizmlər işlənib hazırlanır, dövrüyyəyə buraxılır. Tədqiqatçılar İ. Angelina və Y. Şestopalova bank sistemində daxili auditin rolu və tutduğu mövqeyi araşdırmışlar. Müəlliflər daxili auditin fəaliyyətinin fasiləsiz funksional rejimdə olmasını məqsədəuyğun sayırlar. Eyni zamanda daxili audit müstəqil olmaqla bərabər, xüsusi statusa yiyələnməli və bank rəhbərliyinin ona təsir etmək imkanları məhdudlaşdırılmalıdır [30]. Digər tədqiqatçılar L. Draqun və Y. Viniçenko isə daxili auditin müstəqil ekspert fəaliyyəti səviyyəsində xarakterizə etmişlər [61]. Tədqiqatçı M. Petrov isə daxili auditin bank risklərinin idarə edilməsində dinamik və daim inkişafda, təkmilləşməkdə olan bir nəzarət sistemi kimi ifadə etmişdir [127]. Bu qeyd olunan müəlliflərin elmi baxışlarına və mülahizələrinə rəğmən, qeyd etmək olar ki, daxili auditin bank sistemində tutduğu mövqe və fəaliyyət prosesindəki rolu ilk növbədə bütövlükdə bankın ümumi işinin effektivli və gəlirli olması ilə bağlı vacib vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə işlərin təşkili və nəzarətdə saxlanması ilə bilavasitə əlaqədardır. Dünya təcrübəsində daxili auditin rolunun artması son 10 ildə

xeyli intensivləşmişdir. Təsadüfi deyildir ki, hələ 2004-cü ildə Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin qəbul etdiyi və çox vaxt “Bazel II” adlandırılan Sazişdə banklarda daxili auditin rolunun artırılmasına xüsusi önəm verilmişdir. Bu ilk növbədə, bank risklərinin idarə edilməsinin və banklara nəzarətin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bankların apardığı əməliyyat üzrə risklərə yanaşmaların dəyişdirilməsi də diqqət mərkəzində olmuşdur [100]. Məlumdur ki, son illərdə bank sistemindəki risklərin əhatəsi qloballaşma elementlərinin təsirinin artması ilə bağlı olaraq kifayət qədər genişlənmişdir. Banklar xaraktercə və mahiyyətcə bir çox risklərlə üzləşməli olurlar. Digər tərəfdən dünya iqtisadi prosesindəki və maliyyə-kredit, bank sektorlarındakı transformasiyalar müxtəlif xarakterli risklərin müasir tələblərinə cavab verən adekvat idarəetmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsini, tətbiqi proseslərinin keyfiyyətcə yeni meyarlar üzərində təşkilini şərtləndirir. Daxili audit üzrə beynəlxalq mütəxəssis A.Sonin qeyd edir ki, müasir dövrdə daxili audit nəzarət sisteminin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rola malikdir [159]. Belə ki, daxili audit bütövlükdə nəzarət sistemi üzrə “geriyə əlaqə” funksiyasını yerinə yetirir, başqa sözlə, fəaliyyət sahəsi üzrə ümumi nəzarət sisteminin effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi, onun işləkliyinin praktiki aspektlərinin sınaqdan çıxarılması, nəzarət tsikli üzrə ayrı-ayrı səviyyələrdə və mərhələlərdə risklərin, nöqsanların, mövcud qanunvericiliyə, təlimat və qaydalara zidd fəaliyyətin, xoşagəlməz halların, itkilərə səbəb olan amillərin aşkarlanması, təhlil olunması və sistemləşdirilməsi əsasında rəhbərlik səviyyəsində zəruri qərarların qəbul edilməsi, fəaliyyət subyektinin idarəetmə sisteminin, xüsusilə risklərlə bağlı idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu kimi tədbirlərin təşkili və reallaşdırılması nəticəsində daxili audit əslində fəaliyyət subyektinin, konkret olaraq, kommersiya banklarının korporativ idarə edilməsinin mühüm nəzarət elementlərindən birinə çevrilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda da daxili auditin inkişafı tendensiyaları xeyli sürətlənmişdir. Ümumiyyətlə, bütün sahələrdə daxili auditin təşkilinə və təkmilləşdirilməsinə diqqət artırılsa da, ölkəmizin bank sektorunda bu xidmət sahəsinin genişləndirilməsinə daha ciddi önəm verilir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankı

tərəfindən hazırlanmış Daxili Audit Standartına əsasən bu xidmət sahəsinin bank sistemində rolu ölkə qanunvericiliyinə, bank sahəsində qəbul edilmiş normativ aktlara əməl olunması, bank risklərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsi, bank aktivlərinin etibarlılığının artırılması, onların qorunmasının təmin edilməsi, daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, uçot xarakterli məlumatların və hesabatların adekvatlığına nail olunması, onların düzgünlüyünün təmin edilməsi və sairələrlə müəyyənləşdirilmişdir [11]. İqtisadi proseslərin, maliyyə-kredit münasibətlərinin, bank fəaliyyətinin transformasiyasının dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, daxili auditin də müasir meyarlarının və yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsi, onun transformasiyasından irəli gələn tələblərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi, mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkən qloballaşma şəraitində daha effektiv və səmərəli daxili audit mexanizmlərinin işlənib hazırlanması, bank risklərinin azaldılmasında daxili auditin rolunun artırılması və təkmilləşdirilməsi, bankın fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bank sistemində daxili auditin səmərəli təşkilinin təmin edilməsi vacib şərtlər kimi diqqət çəkir. Daxili auditin bank risklərinin azaldılmasında rolu və əhəmiyyətini bunlarla izah etmək olar:

- daxili audit bankların əməliyyatları üzrə apardıqları təhlillər vasitəsilə mövcud və ehtimal olunan risklərin xarakterini, yaranma mənbələrini və səbəblərini ümumiləşdirir, tədbirlər görülməsi üçün müvafiq qərarların verilməsinə nail olur;
- banka zərər verən və zərər vermək təhlükəsi olan fəaliyyət istiqamətləri araşdırılır, bank menecmentinin buraxdığı nöqsanlar öyrənilir, səbəblər müəyyənləşdirilir və bunların aradan qaldırılması məqsədilə rəhbərlik qarşısında təkliflər hazırlanır;
- məcmu kapitalın azalması və likvidlik risklər ilə bağlı təhlillər, kredit risklərinin kompleks araşdırılması, problemli kreditlərin mahiyyətinin və səbəblərinin obyektiv, qərəzsiz təhlil edilməsi, buraxılmış səhvlərin və menecment risklərinin azaldılması üçün adekvat təkliflər və tədbirlərin hazırlanması və s.

2.2. Risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsi

Qloballaşma və dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyasının dərinləşmə meyillərinin güclənməsi şəraitində kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi problemləri daha çox büruzə verməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, sonuncu dünya maliyyə böhranı zamanı ən çox zərər çəkən risklərə məruz qalan iqtisadiyyat sektorlarından biri də bank sektoru olmuşdur. Çoxlu sayda banklar üzləşdikləri risklərin öhdəsindən gələ bilməmiş, adekvat və təsirli mexanizmlərin tətbiqinə nail olmaqda çətinliklərə düşmüşlər. Bu proseslərdə aktual problemlərdən biri kimi bank risklərinin idarə olunmasının müasir dövrün tələblərinə uyğun adekvat təşkilinin vacibliyi xüsusi ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şübhəsiz, bu mühüm vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün ilk növbədə bank risklərinin idarə olunmasının optimal təhlil edilməsi və onların obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bundan əlavə, banklar müasir iqtisadi inkişaf modellərinin əsas sahələrindən biri kimi dinamik, davamlı, sabit və effektivli fəaliyyət göstərmək üçün öz işlərində müxtəlif risklərdən etibarlı qorunmaq, onlardan dəyən zərərləri azaltmaq, planlaşdırılmayan itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə fəaliyyət istiqamətlərini və nəticələri dərinlən təhlil etməli, nöqsanları öyrənməli, onlardan nəticələr çıxarmalı, ümumi fəaliyyət istiqamətlərinin yeni prioritetlərini müəyyənləşdirməli, zəruri tədbirlər görməli, bütün bu proseslər üzərində səmərəli nəzarət mexanizmi təşkil etməlidirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, banklar özlərinin üzləşdikləri risklərin mənfi təsirini azaltmaq məqsədi ilə sistemli şəkildə bu risklər üzrə idarəetmə məsələlərini və strateji tədbirləri müəyyənləşdirməklə bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsinə, məsələn, bank risklərinin bankın əməliyyat və xidmətləri kontekstində öyrənilməsinə, təsnifləşdirilməsinə, risklərin ümumi səviyyəsinin və təhlükə həddinin dəqiqləşdirilməsinə, risklərin idarə edilməsi üzrə mexanizmlərin və bank alətlərinin tətbiqinin reallaşdırılmasına səy göstərirlər. Bu halda, bank risklərinin idarə edilməsinin daha effektivli və səmərəli istiqamətlərinin seçilməsi, praktiki proseslərdə hansılarına üstünlük verilməsi, strateji vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi

problemlərini də həll etmək zərurəti yaranır və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank risklərinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri, bu kimi risklərin təhlili və onların qiymətləndirilməsi üzrə bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən elmi əsərlər yazılmış, fundamental tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqatçı Y.Travkina bank risklərinin kompleks monitoring sisteminin formalaşdırılmasının metodologiyası və mexanizmlərini araşdırmışdır. Müəllif belə hesab edir ki, dünya maliyyə və bank sisteminin qloballaşdığı və integrasiya proseslərinin genişləndiyi bir şəraitdə bank risklərinin kompleks monitoringinin mütəmadi təşkili vacib məsələlərdəndir. Bu halda, bank fəaliyyəti prosesində, xüsusi ilə mürəkkəb kombine edilmiş maliyyə bank əməliyyatları zamanı, bank xidmətlərinin həyata keçirilməsində ortaya çıxan risklərin operativ müəyyənləşdirilməsi, onların maksimum zərərsizləşdirilməsi, ümumilikdə bankın zərərlərinin azaldılması mümkün ola bilər [168]. Müəllifin bu fikirlərini əsas tutaraq, qeyd etmək olar ki, bank risklərinin təhlili, öyrənilməsi ilə yanaşı, yaxud bu risklər üzrə daxili auditin aparılması kimi tədbirlərlə bərabər kompleks monitoringin təşkil edilməsi heç də pis metodoloji yanaşma deyildir. Məsələ burasındadır ki, kompleks monitoringin nəticələri adətən yüksək rəhbərlik səviyyəsində müzakirə obyektinə çevrilir, çox hallarda bu monitoringin yekunlarına müvafiq struktur və təşkilati tədbirlər həyata keçirilir, işçi və menecer heyətinə qarşı əlavə tələblər irəli sürülür, iş prosesləri təkmilləşdirilir və yeni, daha təsirli bank alətlərindən istifadə üçün tapşırıqlar verilir, idarəetmə sistemində dəyişikliklər aparılır, risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərinə diqqət artırılır. Məlumdur ki, müasir dövrdə kommersiya banklarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də iri investisiya layihələrinin kreditləşdirilməsidir və bu proseslərdə iri həcmli risklər də ortaya çıxır. Tədqiqatçı G.Kurdyumova bu problemləri araşdırarkən, bildirmişdir ki, banklar iri investisiya layihələrini maliyyələşdirdiyi zamanı risklərin proqnozlaşdırılması və onların idarə edilməsi proseslərinin səmərəli təşkili üçün mütləq subyektiv və obyektiv amilləri nəzərə almalı, risklərin müəyyənləşdirilməsinə spesifik yanaşmanı təmin etməlidirlər. Müəllif bu kimi hallara bazar segmentləri və konyukturasını, qiymətlərin dəyişməsinə, satış bazarlarının sürüşkənliyini, inflyasiyanı, vergi qanunvericiliyinin

dəyişməsinə, alternativ fəaliyyət istiqamətlərinin və texnologiyaların yaranmasını aid etmişdir [89]. Bizə görə, müəllif haqlı olaraq bank risklərinin idarə edilməsi proseslərində obyektiv və subyektiv amillərə sistemli yanaşmanı vacib sayır. Çünki əgər bu hallar nəzərə alınmazsa, iri layihələrin maliyyələşdirilməsində yarana biləcək çətinliklərdən savayı, bankın özü ciddi risklərlə qarşılaşa bilər və zərərə düşər. Bu baxımdan iri həcmli risklərin fəsadlarının minimuma endirilməsi prioriteti bankın fəaliyyətinin əsas strateji istiqaməti olmaqla bərabər, bu kimi risklərin müəyyənləşdirilməsi, onların ölçülməsi metodları kəsərli, iti, operativ və praktiki olmalıdır. Tədqiqatçı T.Zelenina kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi modellərini araşdırarkən, qeyd etmişdir ki, kredit risklərinin idarə edilməsinin daha dərin təhlili və reallıqlar əsasında qiymətləndirilməsi üçün yerli və regiondakı iqtisadi, bazar prosesləri ilə bərabər, bütövlükdə dünyada iqtisadi inkişaf proseslərinə adekvat yanaşmalar ortaya qoyulmalıdır [70]. Tədqiqatçılar A.Davidenko və O.Basko isə kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsində daxili risklərlə bərabər qlobal risklərə də diqqət yetirməyi vacib sayırlar. A.Davidenko bildirir ki, risklərin daha optimal idarə edilməsi üçün daxili risklərin idarə edilməsi proseslərinin mərkəzləşdirilməsi və risk-menecment sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir [59]. O.Basko kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamağı və bu kimi tədbirlərin – bankın təşkilati strukturunun optimallaşdırılmasını, bank əməliyyatları və əsas fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alınmaqla bank prosedurlarının qorunmasını, idarəetmə qərarlarının verilməsində səlahiyyətlərin bölünməsi prinsipinə əməl olunmasını, bank əməliyyatlarının keçirilməsi üzrə hesabatlılığın gözlənilməsi, bu əməliyyatlar üzrə müəyyənləşdirilmiş əməliyyat limitlərinə riayət edilməsini, işçi heyətinin yüksək standartlar səviyyəsində hazırlığının təmin olunmasını, bank texnologiyalarının avtomatlaşdırılması sisteminin daim yenilənməsini və s. həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edir [33]. Bank təcrübəsində müasir dövrdə daha yeni texnologiyaların tətbiqi genişlənməkdədir. Bununla belə, bütün hallarda bankın səmərəli və sabit olaraq gəlirlə işləməsində bank heyətinin, yəni işçi personalının rolu daimi diqqət mərkəzində saxlanılmalı, onların

peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına, yeni biliklər əldə etməsinə, öz vəzifə borclarına məsuliyyətli və kreativ yanaşmasına ciddi zərurət qalmaqdadır. Tədqiqatçı Y.Uvariçeva bank risklərinin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən, qeyd etmişdir ki, risklərin səmərəli idarə olunması, bunlarla bağlı tədbirlərin təşkili yaxşı olardı ki, “effektivlik-xərclər-risk” göstəriciləri və prinsipləri əsasında aparılsın, bu halda çoxlu sayda keyfiyyət və kəmiyyət meyarları nəzərə alınsın və bütövlükdə bankların gəlirlə işləməsinə, sabit fəaliyyət göstərməsinə zəmin yaradılsın [170]. Şübhəsiz, hər bir biznes-fəaliyyət subyekti gəlirlə işləməli, qazanc əldə etməlidir. Bunun üçün müxtəlif riskli əməliyyatların aparılması, əslində hər bir fəaliyyət istiqaməti üzrə risklərlə qarşılaşması heç də gözlənilməz olmamalıdır. Fəaliyyətin bütün aspektləri, o cümlədən, risklərin baş verə bilməsi dərindən təhlil edilməli və proqnozlaşdırılmalıdır. Tədqiqatçı A.İbrahimova qeyd edir ki, müasir dövrdə risklərin idarə edilməsi prosesləri xeyli mürəkkəbləşmişdir. Buna görə də risklərin müəyyənləşdirilməsi və onlarla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi məsələlərinə məqsədli şəkildə yanaşmaq və hər bir risk ehtimalı üzrə qabaqlayıcı tədbirlər hazırlanmalıdır. Məsələn, çox vaxt kommersiya banklarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan kreditləşdirmədə daxili prosedurlar və qaydalar qorunsa da, xarici amillər dərindən öyrənilmir, kompleks təhlillər aparılmır və nəticədə borc alanın ödəmə qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi səbəbindən kreditlərin qaytarılmasında uzun müddətli problemlər yaranır [73]. Qeyd edək ki, praktiki bank təcrübəsində müəllifin qeyd etdiyi bu hallara yol verilməsi nümunəsi çoxdur. Məsələn, bank kredit verərkən risklərin kompleks və sistemli idarə edilməsi prinsiplərinə yaxşı olardı ki, tam əməl etsin. Əgər normativ aktlar üzrə kredit məbləği müəyyən limitlə məhdudlaşdırılıbsa və yaxud sığorta məsələləri hansı formada nəzərdə tutulubsa, bu qaydalardan kənara çıxılması məqsəduyğun hesab olunmur. Digər tərəfdən bank kredit risklərini sığortalamalı, bu məqsədlə etibarlı zəmanət resurslarına müraciət etməli, borc alanın imkanlarının öyrənilməsinə ciddi yanaşmalı, girov predmetinin mövcud qanunvericiliyə uyğun tənzimlənməsi prosedurlarını hərtərəfli öyrənməli, girov mexanizminin işə salınması sistemini və proseslərini əvvəlcədən adekvat dəyərləndirməli və qiymətləndirməli, fəaliyyət istiqamətləri üzrə

risklərin təsirini azaltmaq üçün onların bölüşdürülməsini və şəxələndirilməsini, bu yolla risklərin idarə edilməsinin asanlaşdırılmasını təmin etməlidirlər. N.Amosova və Y.Qaranina bank sisteminin sabit fəaliyyətinin əsası kimi risklərin idarə edilməsində preventivlik prinsipinə əməl olunmasını vacib saymışlar [28]. Müəlliflər belə hesab edirlər ki, global maliyyə böhranı və iqtisadi inkişaf proseslərinin zəifləməsi fonunda bank risklərinin idarə edilməsinə keyfiyyətə yeni meyarlar və metodologiyalar əsasında yanaşmaq lazım gəlir. Bu halda, əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış fəaliyyətdən əldə ediləcək gəlirlərin bir hissəsinin itirilməsi ehtimalının risklərlə bağlılığı dərindən öyrənilməli, riskləri yarada biləcək amillərin azaldılmasına imkan verən preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və bazar münasibətlərinin dərinləşdiyi proseslərdə kommersiya banklarının gəlirlə işləməsi mütləq şərt kimi qəbul edilməlidir. Buna görə də hələ 1990-cı illərdən başlayaraq, sosializm sisteminin süqutundan sonra bir çox postsosialist və postsovet respublikalarında bank sisteminin institusional əsasların formalaşdırılması, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında bank sektorunu yaratmaq lazım gəlmişdir. Tədqiqatçı A.Lobanov qeyd edir ki, keçid iqtisadiyyatı prosesində kommersiya bankları effektiv fəaliyyət göstərmək üçün sürətlə bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında öz fəaliyyətlərini qurmalı olmuşlar. Bu halda institusional mexanizmlər vasitəsi ilə bank risklərinin nizamlanmasının təşkili də xüsusi diqqət cəlb edir. Banklar “sabitlik-effektivlik” prinsipi əsasında işləmək üçün, ilk növbədə, bank risklərinin səmərəli idarə olunmasını təşkili etməlidirlər [92]. Əlbətdə, prinsipial olaraq, bankların gəlirlə işləməsi onun sabit fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Sabit fəaliyyət üçün isə əsasən bank risklərinin minimuma endirilməsi, onların idarə olunan səviyyədə proqnozlaşdırılması və zərərsizləşdirilməsi mühüm vəzifələr kimi xarakterizə olunurlar. Tədqiqatçı Y.Bıçko belə hesab edir ki, kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi üzrə ənənəvi mexanizmlər və metodoloji yanaşmalar bir sıra nöqsanlara malikdir. Bunlara dövlət tərəfindən requlyar normativ sənədlərin çoxluğu, daxili mühitin və amillərin, həmçinin bazar elementlərinin təsiri altında olan borc alanların xarakterik xüsusiyyətlərinin və ödəmə qabiliyyətlərinin zəif araşdırılması, real iqtisadiyyatla bağlı tendensiyaların risklərin idarə edilməsi

üzrə metodoloji yanaşmaları ilə bağlılığının kifayət qədər araşdırılmaması və s. daxildir [39]. Bank təcrübəsində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin daha səmərəli təşkilində, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, borcalanın kredit ödəmə qabiliyyətinin ciddi öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi bank risklərinin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynaya biləcək metodlardan biri kimi çıxış edir. Tədqiqatçı S. Potexina qeyd edir ki, bank risklərinin baş verməsi nəticəsində banklar pul ifadəsində xeyli resurslar itirirlər. Bunların qarşısını alınması üçün, həmçinin müasir dövrdə bank xidmətlərinin mürəkkəblətinin artması ilə əlaqədar bankların arzu edilməz fəaliyyətinə səbəb olan daxili və xarici amillərin sistemli formada baxılması və tədbir görülməsi vacibdir. Bu proseslərdə bankın əldə edə biləcəyi gəlir səviyyəsi ilə risklərin idarə edilməsi adekvatlığı mütləq təmin olunmalıdır, əks halda bank risklərində əmələ gələn zərərlərin miqyası proqnoz göstəricilərini üstələyəcəklər [134]. Biz qeyd etmişdik ki, əgər banklar fəaliyyət xarakteri ilə bağlı vacib amilləri bank riskləri ilə qarşılıqlı kontekstdə nəzərə almasalar, bu halda neqativ proseslərin baş verməsi, itkilərin yaranması, zərərlərin əmələ gəlməsi qaçılmaz bir proses kimi baş verir. Bunun üçün risklərin idarə olunmasının təşkili proseslərində mövcud standartlar və qaydaların qorunması ilə bərabər, kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən prosedurların transformasiyası, aparılan əməliyyatlara adekvatlığı mütəmadi olaraq təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Tədqiqatçı İ.Şevelev kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı istifadə etdikləri standartların və qaydaların spesifik xüsusiyyətlərinə və amillərinə müasir dövrdə maliyyə böhranı şəraitində risklərin idarə edilməsində xarici təsirlərin artması və, bütövlükdə, xarici təsir mühitinin dəyişilməsinin təsiri, bankların beynəlxalq standartlara adaptivliyinin müəyyən vaxt aparması, risklərin idarə edilməsi məqsədilə seçilən metodların və mexanizmlərin optimallaşdırılması və s. aiddirlər [190]. Məlumdur ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinə ciddi təsir edən amil kimi – xarici təsir elementlərinin baxılması və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bank təcrübəsində xarici kredit resurslarından kifayət qədər asılı olan kommersiya bankların bu baxımdan manevr etmək imkanları nisbətən məhdud olur. Belə ki, maliyyə böhranı və dünya iqtisadi proseslərinin zəiflədiyi mərhələlərdə əlavə kredit

və kapital resurslarına çıxışlar məhdudlaşır və ya bu kimi resursların əldə edilməsi prosedurları çətinləşdirilir. Bu baxımdan hər bir bank belə bir şəraitdə mövcud olduğu bank aktivlərindən daha səmərəli və etibarlı istifadənin təmin edilməsini, onların mümkün risklərdən kifayət qədər qorunmasını təmin etməli, bu məsələlərdə strateji yanaşmaya üstünlük verməlidirlər. Bundan əlavə, qeyd olunan vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün risklərin idarə edilməsi proseslərinin yenidən baxılması və təkmilləşdirilməsi zərurəti də diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı A.Mironova qeyd edir ki, banklar öz fəaliyyəti proseslərində müxtəlif spektrli əməliyyatları həyata keçirilər və onların hər biri üzrə xarakterik bank riskləri mövcuddur. Buna görə də bank risklərinin idarə edilməsi üzrə yeni mexanizmlərinin formalaşdırılması və bunlarla bağlı praktiki bank alətlərinin təkmilləşdirilməsi mütləq şərtləndəndir [107]. Müəllifin bu fikirlərinə bank təcrübəsi kontekstində baxsaq, görürük ki, öz iş prinsipini, bank mexanizmlərini və xidmətlərin diversifikasiyası istiqamətlərini təkmilləşdirilməyən banklar rəqabət mühitinə çox vaxt davam gətirmək iqtidarında olmurlar və ya ciddi risklərlə üzləşərək, zərərə düşər olurlar. Və yaxud bank risklərinin idarə edilməsində bank faizləri ilə bağlı optimal yanaşmalar zəif olduqda, faizlər üzrə strateji qərarlarda yalnız və ya dərindən əsaslandırılmamış qərarlar bankı öz rəqibləri qarşısında səhflərə yol verməyə, müştərilərini itirməyə, gəlirlərini azaltmağa, zərərlərini çoxaltmağa sövq edir. Tədqiqatçı Y.Sereda bildirir ki, bank risklərinin effektivli idarə edilməsi, o cümlədən, bank faizləri üzrə problemlərin sistemləşdirilərək, əsaslandırılmış formada öyrənilməsi və optimal qərarların verilməsi bank menecmentinin strateji vəzifələrindən biri sayılır. Bu cür yanaşma bankın üzləşə biləcəyi riskləri müəyyənləşdirməyə, onların xarakterini açmağa, monitorinqinin aparılmasına, maliyyə resurslarının itkisinin azaldılmasına şərait yarada bilər. Vacibdir ki, bu proseslərdə nəzarət olunma və nəzarət olunması çətin görünən amillərin hər biri üzrə bank risklərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilsin [149]. Düzdür, nəzarət olunması mümkün olmayan bank risklərinin proqnozlaşdırılması və bunlarla bağlı önleyici tədbirlərin görülməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu baxımdan risklərin yaranma mənbələrini və ehtimallarını özündə əks etdirən analitik təhlillərin aparılması, bunlarla bağlı menecment heyətinin

faydalı iş rejiminin formalaşdırılması, menecment-risk sisteminin strukturunun effektivliyinin artırılması öz əhəmiyyəti ilə xüsusilə diqqəti cəlb edirlər. Tədqiqatçı A.Selyuminov bu halda həll olunası mühüm vəzifələrə bank risklərinin müəyyənləşdirilməsi, risklərin idarə edilməsi üzrə siyasətin formalaşdırılması, hər bir risk ehtimalı üzrə müvafiq qərarların qəbul edilməsi və bununla bağlı prosedurların qiymətləndirilməsi, bankın struktur vahidlərinin transformasiyasının nəzərə alınması və təkmilləşdirilməsi, risklərlə bağlı informasiya sisteminin yaradılması və s. daxildirlər [147]. Qeyd edək ki, bank sistemində mövcud mexanizmlərin və bank alətlərinin transformasiyası prosesləri son illərdə kifayət qədər intensivləşmişdir, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə onlar xeyli mürəkkəbləşmişdir. Digər tərəfdən, bank risklərinin qiymətləndirilməsi metodologiyalarının daha təsirli modellərinin tapılması zərurəti ortaya çıxmışdır. Tədqiqatçı M. Peçalova qeyd edir ki, ənənəvi bank mexanizmləri və rıçaqları güclü transformasiyalar dövründə rəqabətə tab gətirə bilməyərək, deformasiyaya uğrayırlar və buna görə də bank sektorunda yeni texnoloji yanaşmalar gecikmədən həyata keçirilməli, bank xidmətlərinin təqdim edilməsi yüksək standartlar səviyyəsində təşkil olunmalı, bu xidmətlərin strukturu genişləndirilməli, risklərin proqnozlaşdırılması üzrə konseptual yanaşma və qiymətləndirmə təmin edilməlidir [128]. Yuxarıda qeyd edilən müəlliflərin fikir və mülahizələrinə əsaslansaq, həmçinin tədqiqat materiallarından çıxış etsək, qeyd etmək olar ki, bank risklərinin idarə edilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi o qədər də asan məsələ deyildir və bu baxımdan problemin düzgün qoyuluşu, onun həlli yollarının adekvatlığı, istifadə edilən metod və üsulların səmərəlilik səviyyələri, idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən struktur bölmələrinin mobilliyi, operativliyi, öz funksional vəzifələrinin yerinə yetirilməsində dürüstlüyü, peşəkarlığı, nəhayət, bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin optimal formalaşdırılması və reallaşdırılması vacib və mühüm vəzifələr kimi qiymətləndirilə bilər.

Bank risklərinin idarə edilməsi effektivliyinin artırılmasında mühüm amillərdən biri də bankın müxtəlif səpkili fəaliyyət proseslərində sığorta sisteminin formalaşdırılması və həyata keçirilməsidir. Əslində bankın hər bir müştərisi sığorta amili ilə qarşılaşmalı olur və bank əməliyyatları zamanı bu xidmət sahəsindən

istifadənin aktuallığı xeyli artır. Xüsusilə, bank risklərinin idarə edilməsi proseslərinin sığortalanması və bununla bağlı etibarlı, səmərəli, işlək bank mexanizmlərinin fəaliyyət prosesinə tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı T.Çernoquzova bank risklərinin qarşılıqlı sığortalanması mexanizmlərinin formalaşdırılması problemlərini araşdırmışdır. Bank təcrübəsində, əgər hər hansı bir bank əməliyyatı sığortalanırsa, bu halda müəllifə görə, bank risklərinin böyük bir hissəsi əslində sığorta təşkilatının üzərinə yönəldilir. Bununla da bank fəaliyyətinin etibarlılığı və rəqabətqabiliyyətliliyi əhəmiyyətli şəkildə artmış olur [187]. Burada müəllif xeyli haqlıdır. Belə ki, bank əməliyyatlarının sığortalanması banka digər əməliyyatların geniş spektrdə təşkili üçün bank aktivlərində fəal istifadəyə imkan verir, bankın əlavə gəlir əldə etməsinə şərait yaranır, bank risklərinin idarə edilməsi üzrə itkilər azalır və s. Digər bir tədqiqatçı L. Tişenko bank əməliyyatları içərisində əhalidən qəbul edilən əmanətlərin sığortalama sisteminin inkişafı və bununla bağlı mənəvi risklərin idarə edilməsi problemlərini araşdırmışdır. Müəllif qeyd edir ki, əmanətlərin sığortalanması və digər bank əməliyyatlarının sığorta sistemində cəlb edilməsi əslində əməliyyat risklərinin azaldılmasına və bununla bağlı xərclərin aşağı salınmasına imkan yaradır [167]. Məlum olduğu kimi, bu məsələ həm də ciddi sosial xarakterli olduğundan həssas bir xüsusiyyətə malikdir. Əgər əhalidə öz əmanətlərinin etibarlı saxlanmasına və ondan əlavə gəlir əldə etməsinə inam olmasa, bu halda heç bir kəs öz əmanətlərini banklara etibar etməz. Digər bir tədqiqatçı K.Kanamatov qeyd edir ki, bank əməliyyatlarının sığortalanması iqtisadi, psixoloji və digər amillər baxımından vacib hesab edilir. Belə ki, bu halda bank əməliyyatlarından yarana biləcək hər hansı bir zərərin ödənilməsinə ünvanlı şəkildə əvvəlcədən zəmanətli mənbə çıxış etmiş olur [76]. Müəllif haqlı olaraq, sığortanın əhəmiyyətini bu cür xarakterizə etmişdir. Fikrimizcə, bank əməliyyatlarının sığortalanması əslində bu prosesin bütün iştirakçılarının sosial, iqtisadi, hüquqi, mənəvi, psixoloji maraqlarını özündə cəmləşdirir. Başqa bir tədqiqatçı A.Yakubova praktiki bank proseslərində sığorta vasitəsilə bank risklərinin idarə edilməsi imkanlarını öyrənmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bank fəaliyyətində, məlum olduğu kimi, çoxlu sayda maliyyə riskləri ortaya çıxır və onların idarə olunması bankın əsas vəzifələrindən sayılır. Bu halda

bank risklərin nizamlanması və idarə edilməsinin optimal modellərinin tətbiq edilməsi yolu ilə qarşılıqlı vəhdətdə sığorta sistemi tətbiq etməklə, risklərin idarə olunmasının etibarlılığını təmin etmiş olur [196]. Başqa bir tədqiqatçı N.Malaxov isə müasir şəraitdə bank risklərindən müdafiə sığortasının vacibliyinə toxunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, bank risklərinin təsnifləşdirilməsi və onların idarə edilməsi üzrə metodoloji yanaşmalarda sığorta amilinə geniş yer verilməlidir. Burada sığorta sistemi bankın riskləri idarə etməsinə təminatçı amil kimi çıxış edir, bank və onun müştəriləri arasında iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin risklərdən qorunmasına zəmanət verir [99]. Qeyd olunan müəlliflərin bank risklərinin idarə edilməsində sığorta amilinə ciddi önəm vermələri başa düşüləndir. Belə ki, bank əməliyyatları mahiyyətinə görə konkret proseslərdən, başqa sözlə əməliyyatlardan ibarət olduğundan, bunların nəticəsində tərəflərin itkilərinin qarşısının alınması, yaxud bu itkilər üzrə risklərin nizamlanması aparılan əməliyyatlara etibarlılığı yüksəltməklə bərabər, bankın ümumi fəaliyyətində risklərin azalmasına imkan verir, risklərin idarə edilməsi proseslərinin səmərəli təşkilinə şərait yaradır və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsi zamanı bankın konkret fəaliyyətindən asılı olaraq, çoxsaylı təsir istiqamətlərinin, meyarların, prosedurların nəzərə alınması lazım gəldiyindən, bu sahə üzrə idarəetmə mexanizminin daha optimal formasının müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdən hesab olunur. Tədqiqatçılar X.Qryuning və B.Brayoviç bank risklərinin təhlili zamanı təkcə bank fəaliyyəti ilə əlaqədar olan risklərlə kifayətlənməməyə diqqət çəkirlər. Müəlliflər bildirirlər ki, ilk növbədə, bank fəaliyyəti ilə bağlı olan kredit və faiz risklərinin, bankın likvidlik riskini, valyuta və bazar risklərinin nəzərə alınması vacibdir. Bunlarla belə, bankın ümumi fəaliyyətinə və risklərin artmasına təsir göstərən amillər kimi digər meyarları da obyektiv olaraq qiymətləndirmək olduqca vacibdir [205]. Fikrimizcə, müəlliflərin ümumi fəaliyyət prinsipləri əsasında təsiredici amillər kimi nəzərdə tutduğu amillər sırasında əsasən iqtisadi və maliyyə, dünya iqtisadi prosesləri, qloballaşma elementləri ilə bağlı olan amillər daha önəmli yer tuturlar. Bundan əlavə, bank risklərinin daha optimal idarə edilməsi mexanizmlərinin yaradılması və nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün onların

əsaslandırılmış və daha əhatəli baxılmış qruplarının, risk istiqamətlərinin və kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi də xeyli əhəmiyyət kəsb edir. V.Qalanov xarici riskləri təhlil edərkən, bank risklərinin ən çox mənfi fəsadlara məruz qalacağı riskləri sırasında əməliyyat risklərinə daha ciddi önəm verilməsini qeyd etmişdir. Müəllifə görə, bu sahə üzrə risklərin yaranmasına, ilk növbədə, bank sistemində və bazar mühitində rəqabət risklərinin güclü olması, normativ-hüquqi risklərin mövcudluğu, iqtisadi risklərin daim özünü göstərə bilməsi ehtimalı və bankın mənsub olduğu ölkə xarakterli və miqyaslı risklərə də diqqət yetirmək vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur [51]. Müəllif xarici təsirlərin xarakterini bu cür açıqlamaqda haqlıdır, belə ki, daxili risklərin lokallaşdırılması adətən bankın işçi heyətinin və rəhbərliyin diqqətini daha çox özünə çəkdiyindən bank təcrübəsində bir çox banklar xarici risklərdən qorunmaqda operativlik və sabit immunitet nümayiş etdirə bilmirlər. Bu baxımdan kommersiya bankının risklərin idarə edilməsi üzrə ümumi strategiyasının və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması proseslərində xarici risklərin müəyyənləşdirilməsinə və proqnozlaşdırılmasına kompleks yanaşma mütləq şərtlər kimi çıxış edirlər. Fikrimizcə, bank risklərinin öyrənilməsində, sistemləşdirilməsində və təsnifləşdirilməsində daxili risklərə geniş yer verilməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki bankların fəaliyyət istiqamətlərinin və göstərdikləri bank xidmətlərinin hər birində daxili xarakter daşıyan risk elementləri, tendensiyaları və əlamətləri yer almışdır. Biz qeyd etmişdik ki, və bir sıra müəlliflərin elmi əsərlərində, araşdırmalarında bildirilmişdir ki, bankların fəaliyyətində əməliyyat mühiti üzrə risklər daha çox nəzərə çarpır. Praktiki baxımdan diqqət yetirsək, bu ehtimalın və mülahizələrin obyektivliyinə inam xeyli artar. Məsələn, kommersiya banklarında müxtəlif əməliyyatların və xidmətlərin təqdim edilməsi üzrə prosedurların qeyri-effektiv təşkili ortaya adekvat olaraq, problemlər çıxarır. Bu halda borcverənlə borcalanlar arasındakı şərtlərin, prosedurların müəyyənləşdirilməsində buraxılan səhflər, bank rəhbərliyinin, həmçinin digər məsul şəxslərin, aparıcı və icraçı əməkdaşların, bütövlükdə, hər bir bank işçisinin qəbul etdiyi qərarların, əməliyyat proseduru üzrə operativliyin, kreditin ödənilməsinə və vaxtında qaytarılmasına adekvat olmadığı təqdirdə, şübhəsiz, bank riskləri artar və borclar,

arzuolunmayan hallar çoxalar, bankın gəlirləri azalar, bankla müştərilər arasında etimad mühiti pisləşər. Digər tərəfdən, bu proseslərdə dələduzluq elementləri ortaya çıxır, kreditlərin qaytarılması üzrə əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış risk prosedurlarının etibarsızlığı məlum olur, nəticədə aparılmış bank əməliyyatları üzrə risklərin miqyası artır və zərərin həcmi çoxalır. Bunlarla bərabər, bank xidmətlərinin təqdim edilməsi zamanı müasir tendensiyaların, texnologiyaların, yeni avadanlıqların, informasiya-texnologiya məhsullarının nəzərə alınması və operativ tətbiqinə səy göstərilməsi də bank risklərinin daha etibarlı idarə edilməsinə və onların azaldılmasına təsir göstərən mühüm daxili risklər kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki, əməliyyatların aparılması və bank-maliyyə xidmətlərin təqdim edilməsi zamanı texnoloji baxımdan və maddi-texniki təminat cəhətdən zəif banklar digər banklarla rəqabətdə ciddi risklərlə üzləşirlər. Bu halda kütləvi şəkildə müştərilərin itirilməsi, banka etimadın azalması, bankın manevr imkanların zəifləməsi baş verir və bank texnoloji baxımından zəif təminat məsələsinə yenidən baxmağa, strateji yanaşmanı təmin etməyə məcbur olub, bu sahədə əlavə itkilərə və xərclərə yol verilir, risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılmasına xeyli vaxt lazım gəlir. Digər tərəfdən, maliyyə risklərinin təsirinin daxili risklər içərisində rolunun hərtərəfli və dərinlən qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, banklar öz gəlirlərini əsasən bank faizləri hesabına formalaşdırırlar. Bu baxımdan bank faizləri üzrə risklərin mövcud situasiyaya, bazar segmentlərinə, müştərinin ödəmə qabiliyyəti üzrə göstəricilərinə, digər obyektiv meyarlara, iqtisadi-maliyyə göstəricilərinə, mikro və makro indikatorlar müvafiq baxılmadığı və onların müəyyənləşdirilməyi halda, faizlərin qaytarılmasında problemlər yarana bilər, nəticədə bankların risklər artar, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş proqnozlaşdırmalardan kənarlaşmalar baş verir, arzuolunmayan fəsadlar ortaya çıxar, banklar zərəərə düşürlər. Ümumiyyətlə, bankların kredit risklərinin optimal olaraq, öyrənilməsi və onların davamlı, sabit idarə edilməsi sisteminin təşkili kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətinin uğurlu olmasının əsas göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Banklar özlərinin əsas məhsulu kimi – kredit resurslarından haqlı və obyektiv olaraq gəlir götürməkdə iddialıdırlar. Bu halda bankın gəlir

proqnozunun özünü doğrultması üçün kredit əməliyyatları üzrə risk tendensiyalarının hər birinin xarakterinin öyrənilməsi, risk istiqamətlərinin formalaşması səbəblərinin araşdırılması vacibdir. Eyni zamanda kreditin verilməsi ilə iş bitmir, bank kreditin istifadə edilməsi proseslərinə nəzarəti effektivli təşkil etməli, bununla bağlı əməliyyat mərhələlərini izləməli və təhlil etməli, kreditin qaytarılması prosedurlarının səmərəli olmasına çalışmalıdır. Biz əvvəllərdə bank risklərinin daxili risk baxımından əhəmiyyətliələrindən biri kimi likvidlik risklərinin vacibliyini qeyd etmişdik. Bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin praktiki proseslərinin təşkili zamanı, bu kateqoriyadan olan risklərə daimi və sistemli yanaşmanı təmin etmək lazımdır. Öz fəaliyyəti proseslərində kommersiya banklarının yeni bank və maliyyə xidmətləri təqdim etməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilsə də, bunlarla bağlı bank risklərinin də dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Mütəmadi olaraq, valyuta risklərinin yaranması halları da diqqətdən yayınmamalıdır. Məşhur bank tədqiqatçısı O.Lavruşin bank risklərinin təsnifatını faset formasında, yəni risklərin təsnifatının ümumiləşdirmiş formasında verilməsinə çalışarkən, bu sistemdə risklərin yaranma dövrünə, dərəcəsinə, hesablama metodlarına görə bankların tipinə, təsiretmə və hərəkət sahələrinə, əsas yaranma mənbələrinə, müştərələrin tərkibinə, aparılan əməliyyatların qeydiyyatı xarakterinə və nizamlama imkanlarına görə risklərin müəyyənləşdirilməsinə yer vermişdir [90]. Tədqiqatçılar V.Sençaqov və A.Arxirov bank risklərinin idarə edilməsinin daha səmərəli təşkil olunması məqsədilə ehtimal olunan hər bir bank riskinin mahiyyətinin ciddi öyrənilməsinə və onların azaldılmasına imkan verən təşkilatı, inzibati, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, strateji yanaşmanın təmin olunması və situasiyaya müvafiq risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsini vacib sayırlar [148]. Yuxarıda qeyd edilən və tədqiqatlar nəticəsində kommersiya banklarının fəaliyyəti zamanı yaranan bank risklərinin idarə edilməsinin ümumi əsaslarının və mexanizmlərinin sxeminin verilməsinə imkan yarandığından, bununla bağlı, bir sıra məqamlara diqqət yetirməyi vacib saymışıq. Fikrimizcə, kommersiya banklarının riskləri üzrə idarəetmə sisteminə Şəkil 2.1.-dəki kimi baxmaq olar.

Şək.2.1. Bank risklərinin idarə edilməsinin təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 2.1.-ə nəzər salsaq görürük ki, bank risklərinin idarəetmə sisteminin əsasında bununla bağlı mühüm prioritet vəzifələr üzrə ciddi araşdırmalar və qiymətləndirmələr mühüm yer tutur. Bu bir daha onu göstərir ki, kommersiya banklarının səmərəli və sabit fəaliyyətinin təşkili üçün bank risklərinin idarə edilməsi, onların obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kompleks və sistemli yanaşma əsas şərtlər kimi çıxış edirlər. Biz əvvəlki paraqraflarda risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsi kimi mürəkkəb problemin həlli yollarının tapılmasında kompleks təhlilin roluna da toxunmuşduq. Məlum olduğu kimi, bank sistemində bu funksiyaları daxili audit yerinə yetirir. Buna görə də növbəti paraqrafda daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili, bunlarla bağlı əsas meyarların və metodların araşdırılmasını, bütövlükdə daxili auditin effektivlik səviyyəsini xarakterizə edən əsas amillərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutmuşuq.

2.3. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və müəyyənləşdirilməsi

Kommersiya banklarında daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlilinin səmərəli təşkili, onun adekvatlığının müəyyənləşdirilməsi bankların uğurlu və sabit fəaliyyətinin təmin olunmasında vacib rol oynayır. Bununla bağlı olaraq, ilk növbədə daxili auditin bankın ümumi fəaliyyətində rolunu obyektiv qiymətləndirməklə yanaşı, onun fəaliyyətinin müxtəlif bank əməliyyatları proseslərində verdiyi töhfələrin, təsir dairəsinin öyrənilməsi, bunlarla bağlı məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Bu proseslərdə bankların hər birinin fəaliyyət istiqamətlərindən, prioritet sahələrindən, bank sistemindəki və iqtisadi proseslərdəki transformasiyalardan, inkişaf və rəqabət tendensiyalarından asılı olaraq, ümumi fəaliyyətin təşkilində daxili auditin rolunun yüksəldilməsi amilini də ciddi nəzərə almaq lazımdır. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi isə özündə bir qrup spesifik yanaşmanın və tədbirlərin reallaşdırılmasını birləşdirir. Dünya təcrübəsi və müasir bank fəaliyyətinin praktiki aspektləri nəzərə alınmaqla, daxili auditin təşkili, bankın ümumi fəaliyyət strategiyasına müvafiq olaraq, bank əməliyyatlarının, maliyyə və mühasibatlıq hesabatlarının, işçi personalının effektivliyinin yoxlanılması, dürüstlüyün təmin edilməsi, nöqsanların üzə çıxarılması, bunlara müvafiq tədbirlərin hazırlanması, həmin tədbirlər üzrə nəzarət mexanizminin reallaşdırılması kimi mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir. Bu proseslərdə daxili auditin effektivli olması və qarşıya qoyulan vəzifələr üzrə adekvat təklif və tövsiyələri hazırlamaq potensialına yiyələnməsi vacib şərtlər kimi diqqət çəkir. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlil edilməsi üçün, ilk növbədə, silsilə xarakterli və ardıcılığı ilə diqqət çəkən tədbirlərin reallaşdırılması lazımdır. Belə ki, yoxlama və audit subyektı kimi götürülən sahələrin, fəaliyyət istiqamətlərinin, struktur bölmələri və filialların, maliyyə və mühasibat sənədlərinin dəqiq və dürüst məlumatları, göstəriciləri, bunlarla bağlı materiallar, zəruri təsdiqedicı sənədlər və s. toplanmalı, sistemləşdirilməli, təhlil edilməlidir. Yoxlanılan dövrün fəaliyyət istiqamətləri üzrə zəif və üstün cəhətlər araşdırılmalı, nöqsanların səbəbləri

öyrənilməlidir. Xüsusilə, bank risklərinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış səviyyədən kənarlaşması halları diqqətlə baxılmalı, hər bir risk halının yaranması üzrə geniş təhlil aparılmalı, onların yaranma və genişlənmə amilləri araşdırılmalıdır. Risklərin yaranması ilə bağlı struktur bölmələrinin və ayrı-ayrı məsul bank işçilərinin fəaliyyət prosesində yol verdiyi nöqsanların xarakteri və mahiyyəti tam açıqlanmalı, bunlar barədə rəhbərliyə dəqiq və qərəsiz məlumatlar, hesabatlar, təklif və tövsiyyələr hazırlanmalıdır. Bu qeyd olunan meyarların qorunduğu və reallaşdırıldığı halda daxili auditin bankın ümumi fəaliyyətində səmərəsi artmaqla yanaşı, onun effektivliyi də yüksələ bilər. Bununla əlaqədar olaraq, daxili auditin bank əməliyyatları və digər strateji fəaliyyət istiqamətləri üzrə təhlil və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, praktiki bank əməliyyatı proseslərinə adekvat olaraq, audit tədbirlərinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Daxili auditin effektivli təşkilini qiymətləndirmək üçün planlı şəkildə ildə bir neçə dəfə xüsusi monitorinqlərin keçirilməsi və auditin effektivliyinin müəyyənəşdirilməsi tədbirləri də vacibliyi ilə diqqət çəkir. Bu halda mahiyyətə nəzarət strukturu kimi fəaliyyət göstərən daxili audit xidmətinin öz işinin effektivliyi göstəricilərinin qorunmasına, fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə, daxili auditin qarşısında duran strateji vəzifələrin yüksək standartlar səviyyəsində yerinə yetirilməsinə daha çox səy göstərəcəyi ehtimalını irəli sürmək olar. Tədqiqatçı E. Verkeyeva daxili audit sisteminin effektivliyini araşdırarkən, qeyd edir ki, daxili auditin effektivliyini əks etdirən əsas göstəricilərindən biri audit sübutlarının əldə edilməsi və fəaliyyət sahələri üzrə dürüst təhlillərin aparılmasıdır. Bu halda daxili audit tərəfindən əldə edilən materiallar peşəkar olmalı, bu materiallar sistemləşdirilməli və audit subyektinin maliyyə-mühasibatlıq, idarəetmə, vergi, statistika və s. istiqamətlər üzrə hesabatlarının, fəaliyyət sənədlərinin dəqiqliyi obyektiv, müqayisəli təhlil formasında olmalıdır [44]. Tədqiqatçı V.Dunayeva kommersiya banklarında daxili auditin effektivli təşkili problemlərini öyrənərkən, bildirmişdir ki, daxili auditin fəaliyyəti bankın nəzarət sisteminin əsas hissəsi kimi bütövlükdə kommersiya bankının səmərəli idarə edilməsi baxımından qiymətləndirilməlidir. Çünki daxili audit öz fəaliyyəti nəticəsində, dərin və əsaslandırılmış təhlillər aparmaqla, bankın ümumi fəaliyyəti üzrə vacib və prioritet

məqamlar üzrə şəffaflıq yaradır, bununla da bankın effektivli fəaliyyət göstərməsinə şəraiti təmin etmiş olur [62]. Bundan əlavə, fikrimizcə, digər tərəfdən, daxili auditin hazırladığı hesabatlar, yekun müddəalar, təklif və tövsiyyələr əsasında rəhbərlik tərəfindən bankın fəaliyyətinin gücləndirilməsi, inzibati tədbirlərin görülməsi, əlavə bank mexanizmlərinin dövrüyyəyə buraxılması, bank işçilərinin məsuliyyətinin artırılması, bank risklərinin idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı strateji qərarlar qəbul edilir və onların icrası üzrə nəzarət təşkil olunur. Auditin aparılması zamanı daxili nəzarət prosedurlarının və bunlarla bağlı sistem xarakterli fəaliyyət istiqamətlərinin hansı səviyyədə icra edilməsi mexanizmlərinin də təhlili vacib amillərdən sayılır. Tədqiqatçı M.Nazarova bildirir ki, daxili auditin daha effektivli və səmərəli olması üçün kommersiya bankının strateji fəaliyyət istiqamətlərinin daxili nəzarət prinsipindən dərin təhlilinin təşkil edilməsi, daxili və xarici amillərin təsirindən yaranan risklərin idarə edilməsi üzrə nəzarət sisteminin hansı səviyyədə təşkil olunmasının araşdırılması, bunlarla bağlı nəzarət prosedurlarının müqayisəli təhlil edilməsi xeyli vacibdir. Bu halda, daxili auditin bankın filial şəbəkəsi, digər struktur bölmələrinin ümumi fəaliyyətinin qəbul edilmiş nəzarət prosedurlarına adekvatlığının müvafiq müqayisəli təhlilinin aparılması da, auditin effektivliyini yüksəltməyə imkan verərdi [109]. Biz qeyd etmişdik ki, daxili auditin effektivliyini xarakterizə edən mühüm meyarlardan biri auditorlar tərəfindən yoxlanılan subyekt üzrə sübutedici materialların toplanması, fəaliyyət proseslərində buraxılmış nöqsanların, səhflərin dəqiq olaraq mahiyyətinin üzə çıxarılmasıdır. Tədqiqatçı M.Neustroyev qeyd edir ki, əslində, auditor, yəni daxili auditin təşkilinə cavabdeh məsul şəxs audit dövründə baxılan problemlə və yoxlama obyektinə bağlı dürüst, obyektiv, qərəzçilikdən uzaq, müstəqil formada hesabat hazırlamaqla, daxili auditin əhəmiyyətini artırmış olur və onun effektivliyinə zəmin yaradır [112]. Məlumdur ki, sahibkarlıq və biznes subyektlərində, o cümlədən, kommersiya banklarında ümumi fəaliyyətin nəzarətdə saxlanması üçün müxtəlif metodologiyalardan və təşkilati formalardan, xüsusi struktur vahidlərinin yaradılmasından geniş istifadə edilir. Bunlarla belə, bank sistemində bu kimi qurumların hansı formada təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, daxili auditin rolu və

əhəmiyyəti spesifikliyi ilə fərqlənir. Daxili audit təkcə təhlil və audit prosedurları ilə kifayətlənməyərək, eyni zamanda analitik baza rolunu oynayır, əsas nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir, rəhbərliyin mühüm tapşırıqları əsasında əlavə audit yoxlamaları təşkil edir, bankın ümumi fəaliyyətinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, daxili audit özünün təhlil və nəzarət funksiyaları hesabına bankın menecment heyətinin məsuliyyətini xeyli artırmış olur. Tədqiqatçı T.Pakşina qeyd edir ki, daxili auditin təşkili hesabına menecment heyəti özünün funksional vəzifələrinin daha peşəkar səviyyədə yerinə yetirilməsi, müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə və bütövlükdə, ümumi fəaliyyətin yekununda qarşıya qoyulan məqsədlərə çatılmasında menecment heyətinin potensialı səfərbər olunur, onların işinə ümumi nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində arzuolunmayan və neqativ fəaliyyət halları minimuma enir, risklər azalır, sabit və etibarlı fəaliyyət təmin olunur [123]. Bundan əlavə, məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir fəaliyyət subyektinin işinin səmərəli təşkili üçün müxtəlif metodoloji yanaşmalar mövcuddur və bunların içərisində daxili audit xidmətinin adekvat təşkili əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Çox hallarda daxili auditin qarşısına qoyulan strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün daha müasir, daha etibarlı və işlək təhlil-nəzarət mexanizmlərinin işlənib hazırlanaraq, tətbiq edilməsi zərurəti də yaranır. Tədqiqatçı O.Makoyev daxili auditin təşkili və metodikası problemlərini araşdırarkən, qeyd edir ki, daxili audit müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə təhlil və audit funksiyasını yerinə yetirməsinə baxmayaraq, onun effektivliyini qiymətləndirən əsas amillərdən biri daxili auditin yüksək və ali idarəetmə orqanlarının rəhbərliyinin vacib qərarlar verməsi üçün əsaslandırılmış hesabatların, təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır [98]. Bu müəllifin fikirlərinin haqlı olduğunu qeyd etməklə bərabər, əlavə olaraq, belə fikir irəli sürmək olar ki, daxili auditin müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri, problemli hallar, risklərin aradan qaldırılması üzrə prioritet məsələlər və s. bağlı apardığı təhlillər praktiki proseslərdə əksər hallarda yüksək rəhbərlik tərəfindən müvafiq qərarlar qəbul edilməsi üçün əsas kimi çıxış edirlər. Digər bir tədqiqatçı B. Otajonov qeyd edir ki, audit subyektinin daxili maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti daxili auditin təhlil etdiyi və nəzarətinin təşkil olunduğu əsas sahələrdən biri hesab olunmalıdır. Bu halda

daxili audit fəaliyyət subyektinin maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin hər bir göstəricisinin təhlili ilə bərabər, bu subyektin istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini üzə çıxarmaq, balans üzrə likvidlik səviyyəsini qiymətləndirmək və, bütövlükdə, ümumi idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyini araşdırmaq imkanına malikdir [120]. Aparılan audit nəticəsində hər hansı bir fəaliyyət subyektinin daxili və xarici risk amilləri öyrənilməklə, bu subyektin rəqabətqabiliyyətinin, rəqiblərlə müqayisədə praktiki proseslərdə istifadə etdiyi mexanizmlərin və alətlərin işləkliyinin səmərəliliyi müəyyənləşdirilir. Belə mühüm funksiyaları yerinə yetirməklə, daxili audit özünün fəaliyyəti ilə mənsub olduğu təsərrüfat-biznes və ya, bizim baxdığımız halda, bank subyektinin faydalı xidmət sahələrindən biri kimi xarakterizə olunur və bütün bunlar daxili auditin effektivliyinin dəlaləti edir. Ümumiyyətlə, daxili auditin effektivliyinin müəyyən edilməsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcud olsa da, bunların içərisində bir neçə amilləri və səbəbləri birləşdirən kompleks yanaşmalar azlıq təşkil edir. Təsədüfi deyildir ki, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün təklif edilən meyarlar içərisində “insan”, “metodlar”, “ətraf mühit” və “nəzarət” kateqoriyalarına, başqa sözlə, praktiki alətlərə yer verilməsi yolu ilə daxili auditin təşkili proseslərinin təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması praktikasına önəm verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn, yaponiyalı alim-tədqiqatçı K. İsikava bu qeyd edilən müasir alətlər vasitəsi ilə daxili auditin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin qiymətləndirilməsini təmin edə biləcək metodu işləyib-hazırlamış və bu metod “İsikava diaqramma”-sı adlandırılmışdır [75]. Qeyd olunan metodoloji yanaşmaya əsasən göstərilən amillər üzrə daxili auditin təsirinin gücləndirilməsi, bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsi və daxili auditin müasir alətlər vasitəsi ilə fəaliyyətinin səviyyəsinin artırılması hesabına onun rolunun yüksəldilməsi təmin edilə bilər, daxili auditin effektivlik səviyyəsinin obyektiv olaraq qiymətləndirilmək imkanı yaranar. Tədqiqatçılar A.Seleznyeva və M.İdrisova “İsikava diaqramma”-sı metodunun xarakterik cəhətlərini və bu metod vasitəsi ilə daxili audit proseslərinin effektivliyini araşdırarkən, onların səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün 10 ikili müqayisə formasında səbəbləri xüsusilə bildirmişlər. Müəlliflər bunlara auditor qrupunun peşəkarlığı, auditorların məsuliyyətliliyi, auditor

qrupunun motivasiyası, auditorların qiymətləndirilməsi, audit subyektinin əməkdaşının audit prosesi haqqında yalnız və ya mənfə rəyi, daxili audit haqqında standartlar, işçi sənədlərin hazırlanması, xəbərdarlıq və nizamlayıcı hərəkətlərin reallaşdırılması, audit üzrə hesabatın hazırlanması və daxili audit proseslərinin effektivliyinin və məhsuldarlığının qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsini aid etmişlər [145]. Fikrimizcə, bu qeyd olunan meyarlar əsasında obyektiv və əsaslandırılmış qiymətləndirmələr, müqayisələr təşkil olunarsa, bu halda daxili auditin effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək mümkün ola bilər. Digər bir müəllif – A.Qrişenko daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsində bu xidmətin reallaşdırılması proseslərində qiymətləndirmə sisteminin imkanlarından istifadəyə üstünlük verir. Müəllifə görə, audit və onun mühüm qərarların qəbul etmə mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi sisteminə, eyni zamanda, bütövlükdə, daxili auditin fəaliyyəti ilə bağlı ümumi idarəetmə sisteminin qiymətləndirilməsində əsas meyarlar kimi strateji qərarların audit və qiymətləndirilməsi, orta müddətli fəaliyyət istiqamətləri üzrə planlaşdırmanın audit və qiymətləndirilməsi, cari fəaliyyət proseslərinin audit və qiymətləndirilməsi və maliyyə-resurslarının, aktivlərin idarə edilməsi sisteminin audit və qiymətləndirilməsini daxil etmək daha məqsədəuyğun olardı [57]. Məlumdur ki, bank aktivlərinin və maliyyə resurslarının idarə edilməsi, onların üzərində nəzarət sisteminin təşkilində daxili auditin praktiki alətlərindən istifadəyə bank sistemində geniş yer verilir. Bu baxımdan qeyd olunan resurslar üzrə, bütövlükdə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin təşkilində daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi A.Yevdokimova və İ.Paşkina tərəfindən baxılmışdır. Müəlliflər daxili auditə daxili nəzarət sisteminin əsas komponenti kimi xarakterizə edərək, onun effektivliyinin müəyyənləşdirilməsində bu kimi mühüm amillərin – daxili audit xidmətinin statusunun səviyyəsi, onun təsiretmə imkanları, daxili auditin funksional fəaliyyət həcmi və məzmunu, auditorların peşəkarlıq xüsusiyyətləri, auditin planlaşdırılması, yoxlamaların keçirilməsi və bunlar üzrə nəticələrə müvafiq yekunların hazırlanmasında auditorların vicdanlı davranışları, məsuliyyətliyi artırılmasının əsas götürülməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər [63]. Şübhəsiz, bu meyarlar

nəticəsində daxili auditin effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaranmış olur. Belə ki, qeyd olunan mühüm effektivlik göstəriciləri üzrə qiymətləndirmələr nəticəsində daxili auditin hansı səviyyədə fəaliyyətinin vacib məqamları və onun adekvatlıq səviyyəsi aydınlaşdırılır. Bu göstəricilər üzrə qiymətləndirmələr əsasında daxili auditin işinin daha da təkmilləşdirilməsi və onun nəzarət dairəsinin genişləndirilməsi məsələləri yüksək rəhbərlik tərəfindən baxılır, bunlarla bağlı müvafiq qərarlar verilir. Bu halda daxili audit rəhbərlik qarşısında ciddi arqumentlərlə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrlə çıxış etməlidir.

N.Xoroxordin daxili auditin təşkili metodologiyasını, onun inkişaf konsepsiyasını tədqiq edərkən, daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi və effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün daxili audit sistemin özünə konseptual yanaşmanın təmin edilməsini, daxili auditin məqsəd, vəzifə və funksiyalarının optimallaşdırılmasını mühüm məsələlər kimi xarakterizə etmişdir. Müəllifə görə, daxili auditin əsas prinsipləri, ona olan tələblər, inkişaf konsepsiyası, daxili auditorlara qarşı tələblər, praktiki fəaliyyət proseslərində istifadə olunan standartlar, prosedurlar, metod və üsullar daxili auditin təşkili formalarını müəyyənləşdirən qanunvericilik aktları və normativ sənədlər nəzərə alınmaqla, onun effektivliyinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsinə baxılması daha obyektiv olardı [184].

Bunlarla bərabər, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə iki qrup mühüm göstəricilərinin, subyektiv və obyektiv amillərin nəzərə alınması zərurəti də diqqət çəkir [104]. Bu halda, ilk növbədə, subyektiv göstəricilər kimi daxili audit sisteminin fəaliyyətinin təşkilatı-funksional xüsusiyyətləri, obyektiv göstəricilər kimi isə konkret olaraq, daxili auditin müəyyən fəaliyyət subyektində təşkili, onun tətbiqinin effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi və subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edilməsi proseslərinin yekun göstəriciləri çıxış edirlər. Praktiki proseslərdə çox halda daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsində keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən də geniş istifadə olunur [46]. Bu halda daxili audit xidmətinin fəaliyyəti ilə bağlı nəzərdə tutulmuş yoxlamaların, audit tədbirlərinin əvvəlcədən planlaşdırılmış səviyyədə müqayisəsi, daxili audit xidmətinin təşkilinə çəkilən xərclər, daxili auditin həyata keçirilməsindən əldə edilən iqtisadi səmərə və s. əsas

götürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin effektivliyinin araşdırılması zamanı onun baza prinsiplərinə əməl edilməsi ciddi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, beynəlxalq meyarlara görə daxili audit özünün müstəqilliyini və obyektivliyini, peşəkarlıq səviyyəsini bütün hallarda qorumaq və dəyərləndirməlidir. Bundan başqa, auditin aparılmasına məsul şəxslər və auditorlar fərdi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə daim önəm verməlidirlər, çünki audit üzrə araşdırmaların effektivliyi, əldə edilən sübut xarakterli sənədlər və materiallar qərəzsiz olmalı, real prosesləri əks etdirməli, şişirdilməməli, nöqsanlara göz yumulmamalı, yoxlama ilə bağlı bütün aspektlər yekun materialında öz əksini tapmalıdır. Daxili auditin qarşısına qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün bu sistemin özünün mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsinə də baxılmalıdır. Bu halda, bankların xaraktercə yeni tendensiyalı risklərinin operativ müəyyənləşdirilməsi, onların öyrənilməsi, təhlil edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, bankın fəaliyyətində zəif cəhətlərin, nöqsanlı struktur bölmələrinin, potensialından yetərinə istifadə etməyən işçilərin və digər halların üzə çıxarılması mümkün ola bilər. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsasən kommersiya bankının qarşısında duran məqsədlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi proseslərindəki risklərin sistemli araşdırılması və səmərəli idarə edilməsi ilə birbaşa bağlılıq təşkil edir. Bu proseslərdə daxili audit yüksək standartlar səviyyəsində risklərin dərin təhlilini aparmalı, onlarla bağlı proseslərin mahiyyətini, bu riskləri yaradan çoxsaylı səbəbləri öyrənməli, mövcud risk təhlükələrinin aradan qaldırılması mexanizmlərinin və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə səy göstərməlidir. Daxili audit risklərin azaldılması tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirak etdiyi halda, onun effektivlik səviyyəsi şübhəsiz daha çox yüksəlir və bu baxımdan audit olunan subyektlərdə analoji tədbirlərin operativ, məqsədli, ünvanlı hazırlanmasına, nəzərdə tutulmuş strateji və prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin risk amillərinin azaldılması rejimində reallaşdırılması prinsipinə üstünlük verilməlidir. Daxili audit epizodik xarakter daşımamalı, davamlılıq prinsipi əsasında daim, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müstəqil, kifayət qədər səlahiyyətlərə malik bir nəzarət- struktur vahidi kimi fəaliyyət

göstərməlidir. Bu fəaliyyətin effektivliliyi isə kommersiya banklarının sabit işləməsi, neqativ risklərdən, bankrot hallarından əvvəlcədən məlumatlı olması, təhlillər nəticəsində arzu edilməz fəaliyyət və risk ehtimallarına qarşı önləyici, preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi ilə daha obyektiv qiymətləndirilə bilər. Bank mütəxəssisi R.Asanova banklarda daxili auditin işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi problemlərini araşdırarkən, bu prosesləri üç mərhələdə baxmağı məqbul saymışdır. Müəllif bunlara birinci mərhələdə-auditin keçirilməsi, onun planlaşdırılması, yoxlama müddətinin qorunması, auditin işgüzarlıq göstəricilərinin qiymətləndirilməsi, bütün meyarlar üzrə 1-dən 5-ə qədər olan diapazonda bal sistemində qiymətləndirmələrin aparılması, audit iştirakçılarının və auditə rəhbərlik edənlərin fəaliyyətinin sorğu yolu ilə qiymətləndirilməsini aid etmişdir. İkinci mərhələdə-daxili auditin müxtəlif bölmələrinin keyfiyyət göstəricilərinin, onların qarşısında qoyulan vəzifələrə müvafiq işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsinin, auditorların işgüzar keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi 100%-lik baxıldıqda iş planının yerinə yetirilməsinə görə 20%, planlaşdırmanın, auditin keçirilməsinin və daxili auditorun işgüzarlıq keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 40%, müxtəlif layihələr üzrə işlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 20%, daxili auditin rəhbərlərinin və daxili auditorların illik test yolu ilə yoxlanılmasının nəticələrinə görə 10% və ilin yekunu üzrə daxili auditorların işinin qiymətləndirilməsinə görə 10% prinsipi ilə baxılır. Üçüncü mərhələdə isə, daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri əsasında onun ümumi fəaliyyəti qiymətləndirilir. Bu halda, qiymətləndirmə 5 bal sistemi ilə aparılır, daxili auditin ümumi fəaliyyəti 3 bala kimi qiymətləndirildikdə onun işi aşağı effektivli, 3,1-dən 4 bala kimi orta effektivli və 4,1-dən 5 bala kimi yüksək effektivli hesab edilir [31]. Qeyd edək ki, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri kimi, birinci növbədə iqtisadi səmərəliliyə imkan verən göstəricilər, o cümlədən, aşkarlanmış və qarşısı alınmış nöqsanlardan azaldılan itkilər, əldə edilən qənaət, daxili auditin daha səmərəli təşkili baxımından bank risklərinin azaldılması, bununla əlaqədar tətbiq edilmiş bank alətlərinin, verilmiş təkliflərin, irəli sürülmüş tövsiyələrin, sorğuların faiz səviyyəsi, daxili audit heyətinin motivasiyası kontekstindən, işçi heyətindəki dəyişikliklər,

sertifikatlaşdırılmış mütəxəssislərin və peşəkar auditorların sayı, daxili auditin qarşısında duran vəzifələrə adekvat fəaliyyət göstərməsi və sairələr əsas götürülür [122]. Bu qeyd edilən meyarların və qiymətləndirmə göstəricilərinin obyektiv baxılması problemləri də diqqət çəkir. Fikrimizcə, hər bir audit əməliyyatının və yoxlamasının yekunu olaraq, auditin planlaşdırma strukturuna müvafiq olaraq vəzifələrin necə yerinə yetirilməsi və prosedurlara əməl olunması sistemli şəkildə baxılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada mühüm vəzifələrdən biri də auditin nəticələrinin effektivliyinin operativ baxılması və dəyərləndirilməsidir. Çünki daxili auditin nəticələri heç də bütün hallarda gözlənilən nəticələri verməyə bilər. Məsələn, fəaliyyət subyektinin üzrə aparılan yoxlama nəticəsində ortaya çıxan nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində kompleks tədbirlər müəyyənləşdirilə bilər, prioritet vəzifələr qarşıya qoyular, strategiya işlənib hazırlanar, bunlarla belə, bank rəhbərliyi tərəfindən adekvat səviyyədə və operativ əsaslandırılmış formada qərarlar, müvafiq tapşırıqlar verilmədikdə, yaxud bankın fəaliyyətində istifadə olunan mexanizmlər təsirsiz olduqda, yəni təkmilləşdirilmədikdə, şübhəsiz gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi çətinləşir. Bu halda, daxili audit xidmətinin məsul şəxsləri və rəhbərliyi mövcud situasiyanın real qiymətləndirməklə, müvafiq təklif və tövsiyələrlə daxili auditdən gözlənilən nəticələrin alınması təşəbbüsü ilə çıxış etməli, rəhbərlik tərəfindən bu istiqamətlər üzrə problemlərin aradan qaldırılmasına dair strateji qərarların verilməsinə nail olmalı, problemlərin həlli yollarının mexanizmlərini hazırlamalı, nəzarət sistemini təşkil etməli və digər adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərməlidirlər. Eyni zamanda daxili auditin effektivlik meyarlarının bankların prioritet fəaliyyət prinsiplərinə adekvatlıq baxımından daha optimal müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində bu meyarların bir hissəsinin xarakterik xüsusiyyətləri, onların təsiretmə imkanları və digər vacib məqamları baxılmışdır. Fikrimizcə, daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının təxmini sxeminə Şəkil 2.2-dəki kimi baxmaq olardı.

Şəkil 2.2-dən göründüyü kimi, daxili auditin funksional vəzifələrindən və təşkilati strukturundan asılı olaraq, biz əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi mühüm meyarlardan olan daxili auditin müstəqillik və sərbəstlik prinsiplərinin qorunmasına

ciddi önəm verilmişdir.

Şək.2.2. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının təxmini sxemi

Bundan əlavə, digər meyarlar sırasında daxili auditin səlahiyyət dairəsi, daxili auditin hesabatlılıq prinsipi, onun əsas məqsədləri və missiyası, strateji prioritetləri və s. yer almışdır. Daxili auditin proseduru və metodologiyası baxımından vacib meyarlar kimi daxili auditin daimilik prinsipi əsasında təşkil edilməsi, risklərlə bağlı planlaşdırmalar, auditorların vəzifələrinin və tapşırıqlarının müəyyənləşdirilməsi, daxili auditin müasir texnologiyalar əsasında təşkili üçün xüsusi proqram təminatının tətbiqi, daxili audit xidmətinin digər daxili qurumlarla və kənar təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət əlaqəsinin formalaşdırılması, daxili audit resurslarının mənbələrinin aydınlaşdırılması, əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi, onların motivasiyasının təmin olunması və digərləri daha çox fərqlənirlər.

Daxili auditin praktiki təşkilinin dərin şəkildə əsaslandırılmış arqumentlərlə müşayiət olunması, onun səmərəli aparılmasına və gözlənilən nəticələri əldə etməsinə daha çox şərait yarada bilər. Bu məqsədlə auditorlar daxili auditin keçirilməsi və təşkili ilə bağlı hər bir kiçik detal üzərində belə ciddi araşdırmalar aparmalı, proqnozlar hazırlamalı, vəzifələri müəyyənləşdirməli və audit alətlərinin seçimini etməlidirlər. Bundan əlavə, daxili audit prosedurlarının nəticələri bir neçə dəfə

yoxlanılsa və dürüsləşdirilsə, daha obyektiv yekun nəticənin hazırlanması mümkün olar [164]. Daxili auditin təşkili proseslərinin aparıcı iştirakçıları olan auditorların ixtisas artırma və təkmilləşdirmə kurslarına mütəmadi cəlb edilməsi, daxili audit üzrə praktik əhəmiyyətli metodik tövsiyə və şərhlərin hazırlanması, daxili nəzarət mexanizmlərinin və xidmət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi tədbirləri də nəzərə alınmaqla, auditorların fəaliyyətlərinin konkret olaraq baxılması, səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi bütövlükdə daxili auditin effektivliyinin hansı səviyyədə olmasını aydınlaşdırmağa imkan verən amillərdəndir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin hazırlanması, keçirilməsi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi Qaydalarının 7.10-cu bəndində göstərilir ki, auditor nəzarət tədbirinin nəticələrini və bununla bağlı vacib hesab etdiyi məsələləri nəzərdən keçirmək, lazım gəldikdə qeyd edilənlərə aydınlıq gətirilməsi üçün müzakirələr aparmaq, sorğular göndərmək və digər mənbələrə istinad etməklə, təhlillər həyata keçirmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, auditor yekun rəydə nəzarət tədbirinin predmetinə aid qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, funksional idarəetmədə mövcud olan boşluqların aradan qaldırılması barədə təkliflərini bildirir, aşkar edilmiş faktlara və yoxlanılan qurumun fəaliyyətinə auditor qiymətləndirilməsini həyata keçirir və müvafiq təkliflərini verir [7]. Göründüyü kimi, auditorların rolu və fəaliyyəti daxili auditin təşkilində aparıcı qüvvə kimi xarakterizə olunur, onların səmərəli işləməsi, peşəkarlıq nümayiş etdirməsi daxili auditin effektivli təşkilinin təminatçısı kimi dəyərləndirilə bilər və bütövlükdə daxili auditin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində bu amillərin də ciddi nəzərə alınması aktuallığı ilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və müəyyənləşdirilməsi problemləri üzrə tədqiqatdan əvvəl biz risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsinə, bundan əlavə, bank sistemində risk və daxili audit amillərinin roluna baxmışdıq. Bu zaman bir çox hallar və situasiyalar üzrə olan problemlər diqqətimizi cəlb etmişdir və həmin istiqamətlər üzrə meyarların, qiymətləndirmə metodlarının və üsullarının seçilməsi, risklərin idarə edilməsi prinsiplərinin daha adekvat baxılması, bunlarla bağlı daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qaldırılması

daha mürəkkəb problemlərin həlli yollarına baxılmasını zəruri edir. Buna görə də, növbəti yekun fəsildə risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarına baxmağı vacib saymışıq. İlk növbədə, risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsində Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərin araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişik.

III FƏSİL. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ DAXİLİ AUDİTİN TRANSFORMASIYASININ HƏLLİ YOLLARI

3.1. Risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra özünün milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində tarixi işlər görə bilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı güclü potensial toplanmış və ÜDM-in sabit artım dinamikası təmin olunmuşdur (Cədvəl 3.1.).

Cədvəl 3.1.

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in dinamikası (1995-2016-cı illər)

İl	ÜDM		O cümlədən, qeyri-neft ÜDM	
	cəmi, mln. manat	artım tempi, %	cəmi, mln. manat	artım tempi, %
1995	2133,8	88,2		
1996	2732,6	101,3		
1997	3158,2	105,8		
1998	3440,6	110,0		
1999	2775,0	107,4		
2000	4718,2	111,1	3055,8	109,9
2001	5315,6	109,9	3195,9	108,7
2002	6062,5	110,6	3693,9	113,8
2003	7146,5	111,2	4447,6	114,9
2004	8530,2	107,0	5242,5	113,6
2005	12522,5	126,4	6055,0	108,3
2006	18037,1	134,5	7079,1	111,8
2007	26815,1	125,0	9533,9	111,3
2008	40137,2	110,8	15197,2	115,7
2009	34578,7	109,3	15683,2	103,2
2010	42465,0	105,0	18442,7	107,9
2011	52082,0	100,1	21974,3	109,4
2012	54743,7	102,2	26165,4	109,6
2013	58182,0	105,8	29982,8	109,9
2014	59014,1	102,8	33038,2	106,9
2015	54352,1	101,1	34500,9	101,1
2016	60393,6	96,9	36153,5	95,6

Mənbə: Cədvəl 3.1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikası dövlət statistika komitəsi (<http://www.cbar.az>)

Cədvəl 3.1.-dən göründüyü kimi, 1995-2016-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatın həcmi 28,3 dəfə artmışdır. 2000-2016-cı ərzində qeyri-neft ÜDM-ü 11,8 dəfə çoxalmışdır. 2016-cı ilin yekunu üzrə qeyri-neft ÜDM-ü ölkə üzrə ümumi ÜDM-in 59,9 %-ni təşkil edir. 2005-2016-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi xeyli artmışdır (Cədvəl 3.2.).

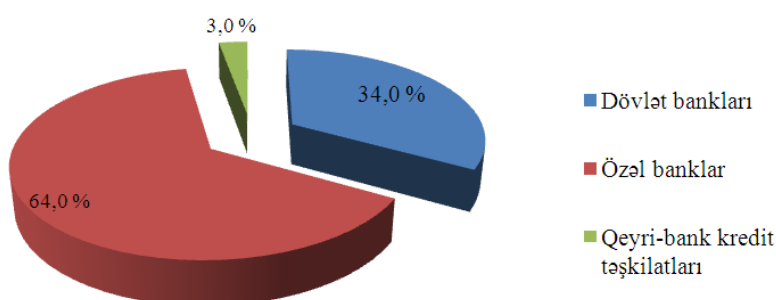
Cədvəl 3.2

Azərbaycan Respublikasının bankları üzrə kredit qoyuluşları (dövrün sonuna, mln. manat)

İl	Cəmi	o cümlədən:	Milli valyutada kreditlər		Xarici valyutada kreditlər	
		vaxtı keçmiş	Cəmi kreditlər	o cümlədən: vaxtı keçmiş	Cəmi kreditlər	o cümlədən: vaxtı keçmiş
2005	1441,0	68,2	542,9	20,6	898,0	47,6
2006	2362,7	77,7	1170,5	23,1	1192,2	54,6
2007	4681,8	100,3	2513,7	44,9	2168,1	55,3
2008	7191,3	159,8	3672,9	93,2	3518,4	66,6
2009	8407,5	303,5	4886,2	195,1	3521,3	108,4
2010	9163,4	492,9	5865,3	342,1	3298,1	150,8
2011	9850,3	633,8	6326,5	452,1	3523,8	181,7
2012	12243,7	748,8	8422,8	575,7	3820,9	173,2
2013	15422,9	792,8	11076,7	627,4	4346,3	165,4
2014	18542,6	976,3	13505,7	767,6	5037,0	208,8
2015	21730,4	1508,5	10994,5	840,2	10735,9	668,3
2016	16444,6	1472,6	8663,1	682,4	7781,4	790,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <http://cbar.az>.

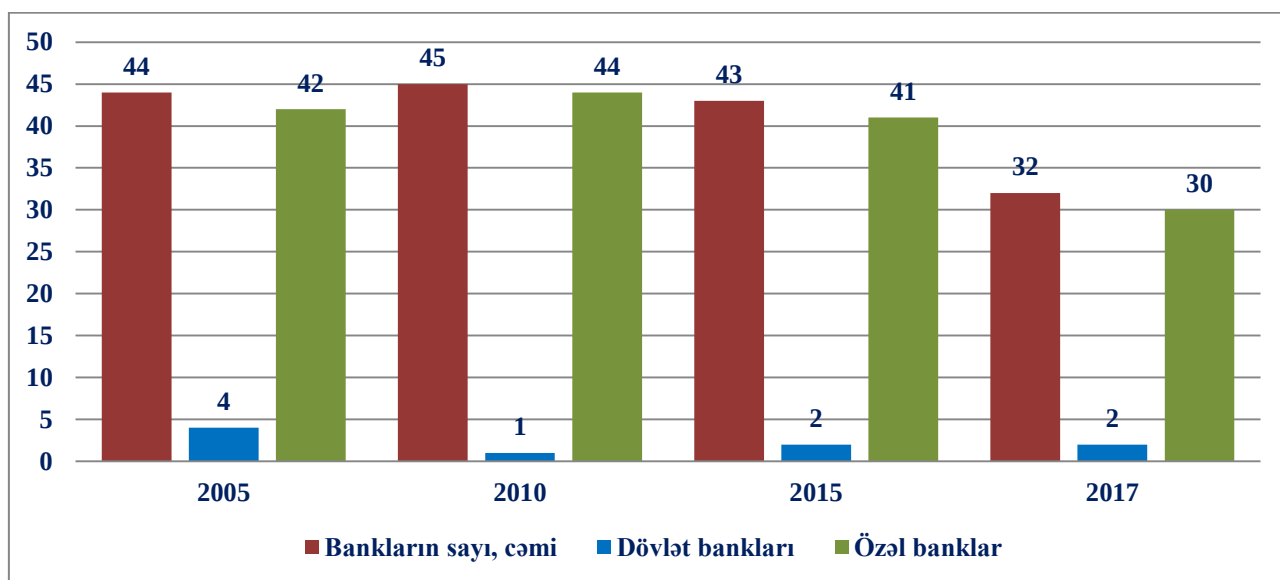
Cədvəl 3.2.-yə nəzər salsaq, görürük ki, əgər 2005-ci il ərzində ölkə bankları tərəfindən milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə kredit qoyuluşunun həcmi cəmi 1441,0 mln. manat. olmuşdursa, bu rəqəm 2016-cı ilin yekunu üzrə 16444,6 mln. manat təşkil etmişdir. 2016-cı il yanvarın 1-nə Azərbaycan Respublikasında kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu Şəkil 3.1.-də verilmişdir.

Şəkil 3.1. 2016-cı il yanvarın 1-nə Azərbaycan Respublikasında kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu (%-lə). (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır- <http://cbar.az>).

Şəkil 3.1.-dən göründüyü kimi, 2016-cı il yanvarın 1-nə Azərbaycan Respublikasında kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturunda özəl kommersiya banklarının payı 64 % olmuşdur.

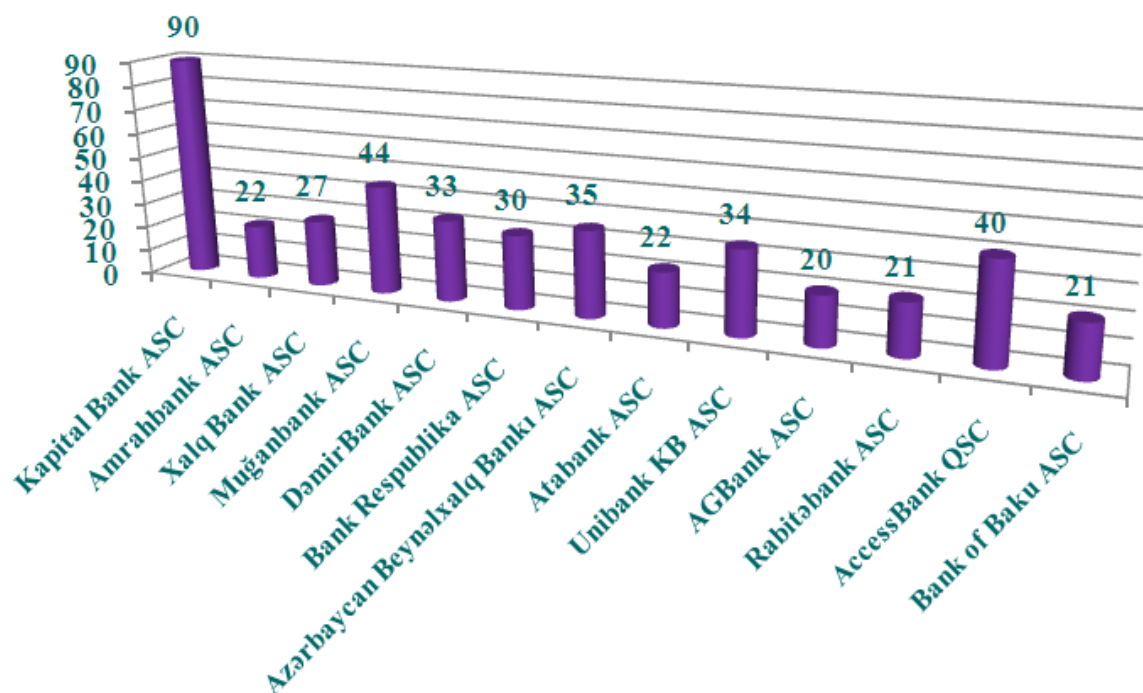
Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bank sisteminin qurulması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində uğurlu işlər görə bilmiş, hazırda ölkənin bank sistemi nisbətən sabit fəaliyyət dövründədir. Xüsusilə, son 10 il ərzində ölkənin bank sisteminin dayanıqlılığının və sabitliyinin gücləndirilməsi istiqamətində faydalı, iri miqyaslı tədbirlər reallaşdırılmışdır. Bu sahədə qanunvericilik bazası və normativ aktlar, sənədlər müasir dövrün tələbləri, dünya bank sisteminin transformasiyaları, əsas tendensiyları nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilmişdir. Şəkil 3.2.-də Azərbaycanda 2005-2017-ci illər üzrə bankların sayı verilmişdir. 2005-ci ildə bankların ümumi sayı 44, 2010-cu ildə 45 olmuşdursa 2015-ci ildə bankların sayı 41, 2017-ci ilin əvvəlində artıq 32-yə enmişdir. 2015-2017-ci illər ərzində 11 kommersiya bankı bağlanmış və yaxud digər banklarla birləşmişdir.

Şəkil 3.2. Azərbaycanda 2005-2017-ci illərdə bankların sayı, ilin əvvəlinə (Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.aba.az>).

Şəkil 3.3-də 01.01.2016-cı il tarixə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların filiallarının sayı verilmişdir. Kapital Bank – 90, Muğanbank – 44, Access Bank - 40, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı – 35, DəmirBank – 33, Unibank – 34 filiala

malikdirlər.

Şək. 3.3. Azərbaycanda 01.01.2016-cı il tarixə fəaliyyət göstərən bankların filiallarının sayı
(Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən
hazırlanmışdır. <http://www.aba.az>)

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında bank aktivlərinin məcmusu Cədvəl 3.3.-dəki kimidir.

Cədvəl 3.3

Azərbaycan Respublikasında bank aktivlərinin məcmusu

Tarix	mln. manat	Tarix	mln. manat
01.01.2016	34980,0	31.01.2011	13133,9
01.01.2015	25182,2	31.01.2010	11587,4
01.01.2014	20385,1	31.01.2009	10083,1
01.01.2013	16530,4	31.01.2008	6710,6
01.01.2012	13946,8	31.01.2007	3668,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <http://cbar.az>.

Cədvəl 3.3.-dən göründüyü kimi, əgər 2007-ci ilin əvvəlinə ölkə üzrə bank aktivlərinin cəmi 3668,2 mln. manat idisə, 2015-ci ilin əvvəlinə bu göstərici 25182,2 mln.manat, 2016-cı ilin əvvəlinə isə 34980,0 mln.manata qədər yüksəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bank aktivlərinin strukturu Cədvəl 3.4.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.4

Azərbaycan Respublikasında bank aktivlərinin strukturu

	01.01.2014		01.01.2015		01.01.2017
	mln. manat	yekunda, %-lə	mln. manat	yekunda, %-lə	mln. manat
Nağd vəsaitlər	808,1	4,0	1052,6	4,2	1081,7
Müxbir hesablar	1179,8	5,8	1829,2	7,3	4685,6
Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və depozitlər	904,0	4,4	1018,1	4,0	8479,9
Müştərilərə verilmiş kreditlər	14175,7	69,5	17174,8	68,2	15938,3
Digər aktivlər	1675,9	8,22	1921,3	7,63	1671,7
Cəmi Aktivlər	20385,10	100,0	25182,50	100,0	31439,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <http://cbar.az>.

Cədvəl 3.4.-ü təhlil etsək, ilk növbədə, cəmi aktivlərin strukturunda müştərilərə verilmiş kreditlərin mütləq üstünlüyü, yəni 50,1 % təşkil etməsi diqqət çəkir. Cədvəl 3.5.-də isə Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.5.

Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, ilin əvvəlinə

İl	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	Zərərlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	Banklar tərəfindən əldə edilmiş yekun mənfəət (zərər)
2003	33	20,5	11	1,93	18,60
2004	28	38,9	14	7,87	31,03
2005	36	45,0	6	2,35	42,66
2006	30	62,08	13	13,00	49,08
2007	40	132,77	5	3,65	129,12
2008	38	192,08	8	7,40	184,68
2009	39	269,57	7	16,59	252,98
2010	32	165,84	13	45,57	120,27
2014	37	375,33	8	-4,79	370,54
2016	40	70,94	5	-4,037	66,90

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <http://cbar.az>.

Cədvəl 3.5.-i təhlil etsək, görürük ki, əgər 2003-cü il ərzində zərərlə işləyən bankların sayı 11 idisə, bu rəqəm 2016-cı ildə 5 olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki,

ölkə banklarının məcmu aktivlərinin həcmnin artırılması, bank risklərinin azaldılması, bank xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi, bu xidmətlərin keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi, bankların beynəlxalq maliyyə-kredit sisteminə integrasiyasının gücləndirilməsi prosesləri intensivləşməkdədir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bərabər, şübhəsiz, bank risklərinin xarakterlərində transformasiyalar baş vermişdir və onların minimuma endirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti də yaranmışdır. Bank risklərinin artması, ümumiyyətlə dünya bank sistemi üçün 2008-ci ilin sonlarından başlayaraq daha kəskin və aktual xarakter almışdır. Dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq, bir çox banklar tamamilə fəaliyyətlərini dayandırmış, böhranın fəsadlarına tab gətirməmiş, rəqabət mühitində möhkəmlənmək üçün yeni immunitetlər əldə edə bilməmişlər. Bu kimi banklarda arzuolunmaz fəaliyyətin və vəziyyətin yaranmasında əsas amillər bank risklərinin artması, risk axınlarının operativ öyrənilməsi və onların azaldılması mexanizmlərinin işlənib hazırlanması proseslərinin səmərəli təşkilinin təmin edilməməsi, risklərin idarə edilməsi sisteminin müasir modellərinin tətbiqində ləngliyə yol verilməsi, bütövlükdə adekvat bank mexanizmlərinin, xüsusilə risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin hazırlanmamasıdır. Bundan əlavə, bank risklərinin öyrənilməsi, üzə çıxarılması, sistemli təhlilinin aparılması, mövcud problemlərin xarakterinin araşdırılması, bunlara müvafiq nəzarət sisteminin yaradılması və s. sistem xarakterli tədbirlərin reallaşdırılmasına imkan verən daxili auditin transformasiyalarının əsas cəhətlərinin dərinlən öyrənilməməsi, nəzərə alınmaması və bunlarla bağlı təkmilləşdirmə mexanizmlərinin hazırlanaraq, bank sisteminə tətbiqinin həyata keçirilməməsi halları da diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən Azərbaycanda da bir sıra banklar risklərə məruz qalmış və fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Düzdür, qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin bank sisteminin etibarlılığının artırılması üçün iri miqyaslı tədbirlər ardıcılıqla həyata keçirilməkdədir, bununla belə hər bir kommersiya bankının spesifik bank fəaliyyəti prioritetlərinə müvafiq olaraq, risklərin idarə edilməsi və daxili auditin təşkili üzrə mexanizmlərin, üslub və işlək bank alətlərinin olması vacib şərtlər kimi çıxış edirlər. Xüsusilə, dünya iqtisadi proseslərinin mürəkkəbləşməsi, qloballaşmanın təsirinin hər bir sahədə dərinləşməsi, bu prizmadan dünya banklarının çoxlu sayda risklərə məruz qalması, dünyanın

aparıcı valyutalarının, maliyyə və bank aktivlərinin qeyri-sabitlik tendensiyaalarının artması, iri maliyyə resurslarına malik dünya ölkələri, ölkə qrupları, ölkə birlikləri arasındakı rəqabətlərin güclənməsi, enerji resurslarının bölüşdürülməsi və əldə edilməsi proseslərinin gərginliyi, dünyanın müxtəlif regionlarında geostrateji və geoiqtisadi maraqların kəskinləşməsi, milli konfliktlərin, müharibələrin baş verməsi digər sahələrdə olduğu kimi bank sisteminin, onun fəaliyyət mexanizmlərinin ciddi şəkildə transformasiyasına səbəb olmuşdur və bu baxımdan bankın idarəetmə və nəzarət sisteminin mühüm mexanizmlərindən olan risklərin idarə edilməsi və daxili auditin transformasiyası tendensiyaalarının ciddi şəkildə dərinlən araşdırılması, öyrənilməsi, bu sahələrdəki problemlərin sistemləşdirilməsi, bunlarla bağlı daha təsirli fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqinin təşkili və təkmilləşdirilməsi məsələləri aktuallığı ilə xeyli diqqət çəkirlər. Bu qeyd edilən amillər, tendensiyaalar, spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla dünya bank sisteminin uzun dövr ərzində toplanmış təcrübəsindən faydalanmaq, bu təcrübənin öyrənilməsi və ölkənin bank sisteminin spesifik cəhətləri nəzərə alınmaqla tətbiqi, mühüm tədbirlər kimi çıxış edirlər.

Dünya təcrübəsində bank risklərinin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə mühüm məqamların, müsbət halların, faydalı nümunələrin, təcrübə aspektlərin baxılması prosesləri əslində bir sistem xarakterli kompleks tədbirlərdən ibarətdir. Bu halda, əsas istiqamətlər kimi aşağıdakı fəaliyyət prinsipləri və tədbirləri diqqəti cəlb edir:

- bank marketinqinin səmərəli təşkili mühüm tədbir kimi xarakterizə olunur. Bu yolla bankın fəaliyyətinə mane olan xoşagəlməz hallar, risk mənbələri dəqiqləşdirilərək aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilir, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri hazırlanır, adekvat tədbirlər üçün məlumat bazası formalaşdırılır. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İsrail, Malayziya və s. ölkələrdə bank marketinqinin güclü təşkili üzrə müsbət təcrübələr dünya ölkələrində daha çox baxılır;
- bank menecmentinin effektivli təşkili tədbirləri müasir dövrdə bankların səmərəli işləməsinin əsas amillərindən bir kimi baxılır. Məsələn, Amerika banklarında bank personalının işinin uzun müddətə strateji baxımdan planlaşdırılması üçün

onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə xüsusi komissiyalar yaradılır və bu məqsədlərlə məsləhət agentliklərinə müraciətlər edilir.

- maliyyə böhranı ilə bağlı olaraq bankların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin nəzərə alınması son illərdə daha çox aktualıq təşkil edir. əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir çox məşhur dünya bankları öz fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Məsələn, ABŞ-da Bear Sterns, Lehman Brothers investisiya banklarının, Washington Mutual və Wachovia banklarının bankrot olması, bank sektorundan silinməsi dünya bank sistemində risklərin idarə edilməsi proseslərinə yeni yanaşmaların baxılmasını daha çox zəruri etmişdir;
- bankların mobilliyinin təmin edilməsi problemi də vacibliyi ilə diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Belə ki, bank risklərinin kəskinləşməsi tendensiyalarının və onların idarə edilməsində daxili auditin transformasiyaya uğraması proseslərinin operativ baxılması, mobil qərarların verilməsi, mobil işlək mexanizmlərin və bank alətlərinin dövriyyəyə cəlb edilməsi zərurəti yaranmışdır;
- bank servisinin və ya bank xidmətinin çeşidinin strukturunun yaxşılaşdırılması, genişləndirilməsi, bir sözlə bank fəaliyyətinin diversifikasiyalaşdırılması problemləri də mühüm məsələlərdən biri olaraq təkmilləşdirmələr tələb edir. Dünya təcrübəsinə əsaslansaq, qeyd etmək olar ki, bir çox hallarda bankın işçi personalı müştərilərlə əlaqələrin və iş prosesinin səmərəli və faydalı təşkilinə nail ola bilmirlər, onların tələbatlarına müvafiq bank xidmətləri, təklifi zəif təşkil olunur, kreditlər və depozitlər üzrə bank təkliflərinin cəlb ediciliyi rəqabətqabiliyyətinə malik deyildir və bu baxımdan bankların ümumi fəaliyyəti müştəriləri razı salmır;
- bank sistemində menecment-risk amilinin ciddi nəzərə alınması müasir dövrün çox mühüm məsələlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Amerikanın aparıcı məsləhət kompaniyası olan PricewaterhouseCoopers-in mütəxəssislərinin apardığı araşdırmalara görə, bank sektorunda risklərin idarə edilməsi və maliyyə biznesinin aparılması meyarlarını özündə birləşdirən üzvi yanaşma, mədəni yanaşma, əsaslandırılmış və adekvat qərarlar vermək şəraitinin təmin edilməsi vacib şərtləndəndir [69];

- bank sistemində kredit fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və bunlarla bağlı risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin daha səmərəli variantlarının işlənib hazırlanması, problemli kreditlərin azaldılması yollarının axtarılması, risklərin qarşısını ala biləcək, yaxud onların təsirini azaldacaq bank alətlərinin tətbiq edilməsi və s.

Dünya ölkələrinin bank fəaliyyəti təcrübəsinin tədqiqatı göstərir ki, bank böhranına səbəb olan risklərin yaranması, onların əhatə dairəsinin genişlənməsi bir qrup indikatorların qeyri-sabitliyi nəticəsində baş verir. Bunlara bank aktivlərinin həcmi ilə müqayisədə kredit öhdəliklərinin müəyyən edilən müddətdə yerinə yetirilməməsi, yəni problemli kreditlərin artması, bazar risklərinin xüsusiyyətlərinin mürəkkəbləşməsi, bankların ümumi aktivində kommersiya və sənaye kreditlərinin münasibətinin qeyri-adekvatlığı və s. daxildir. Bu hallar əsas etibarlı ilə bankların ümumi fəaliyyətinin qeyri-sabitliyinə gətirib çıxara bilər, bank dayanıqlılığını itirir və nəhayət fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olar. ABŞ və dünyanın bir çox ölkələrində bu problemlərin fəsadlarının azaldılması üçün bir sıra tədbirlərin, o cümlədən, xüsusi monitorinqlər nəticəsində kredit təşkilatlarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, bankların problemli fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, nəzarətedici qurumların resurslarının prioritet yoxlama istiqamətləri üzrə bölüşdürülməsi və nəzarətmə sisteminin müasir metodlarının işlənib hazırlanaraq tətbiq edilməsi vacib sayılır [182]. Bu kimi tədbirlərin reallaşdırılması hesabına bank risklərinin preventiv xəbərdarlıq edilməsi və müəyyənəşdirilməsi şəraitini yaradır, bu halda bankın maliyyə və məcmu aktivlərinin cari vəziyyəti real qiymətləndirilir, daha ciddi əsaslandırılmalar üzrə proqnozlar hazırlanır, risklərin idarə edilməsi mexanizmləri müəyyənəşdirilir və risklərin idarə edilməsi üzrə effektivli nəzarət sistemi formalaşdırılır. Bundan əlavə, bankların ümumi fəaliyyətinin sabitliyini xarakterizə edən göstəricilər kimi bankların aktivləri üzrə effektivlik əmsalının müəyyənəşdirilməsi, bankın ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, onun likvidlik və gəlirlik göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, bazar və digər risklər üzrə idarəetmə və nəzarət sisteminin daha effektivli qurulması imkanları əldə edilir. Bir sıra dünya ölkələrində risklərin idarə edilməsi üzrə standartların işlənib hazırlanması və qəbul edilməsinə münasibət

yüksək dövlət əhəmiyyətli strateji tədbirlər sırasındadır. Məsələn, ABŞ-da son dünya maliyyə böhranının, bir çox bankların bankrot olması hallarının, dünya bank sistemindəki problemlərin nəticələrindən çıxış etməklə ölkənin Federal Ehtiyat Sistemi tərəfindən risklərin idarə edilməsi üzrə yeni standartlar təsdiq edilmiş və 2014-cü ilin sonlarından qüvvəyə minmişdir [198]. Hələ, 2007-2009-cu illərdə ABŞ-ın və Avropanın aparıcı ölkələrinin banklarının gəlirlərinin 2 dəfəyə qədər azalması bank sistemindəki böhranın dərinliyindən xəbər vermişdir. Nəticədə təkcə 2009-cu il ərzində ABŞ-da 176 bank bankrot olmuş və iflasa uğramışdır [68]. Bankların üzləşdiyi ağır fəsadlı risklərdən qurtulması və onların təsirinin azaldılması üçün ilk növbədə bu problemlərə qarşı sistemli tədbirlərin və müasir praktiki baxımdan səmərəli mexanizmlərin işlənilib tətbiq edilməsi lazım gəlmişdir. Bir sıra digər ölkələrdə məsələn, Yaponiyada və Hindistanda isə bank sisteminin dayanıqlılığının artırılması üçün fasiləsiz xarakterli tədbirlərdən istifadəyə üstünlük verilir. Yaponiya banklarında böhran xarakterli tədbirlərin və bu böhranların yaranma mənbələri kimi risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin müasir üslub və alətlərinin təşkilinə ciddi önəm verilir [226]. Hindistan banklarında isə, bank risklərinin azaldılması məqsədi ilə real mexanizmlərə üstünlük verilməsi, maliyyə qeyri-sabitliyinin əlamətlərinin daha operativ müəyyənləşdirilməsi, bank risklərinin azaldılması məqsədi ilə mümkün səmərəli fəaliyyət istiqamətlərinin qısa müddət ərzində həyata keçirilməsi əsas meyarlar kimi qiymətləndirilir [218]. Bir qrup ölkələrdə isə, bank böhranları sistemli xarakter aldıqda, yaxud bank risklərinin mənfi fəsadlarının azaldılması mexanizmlərinin effektivliyinin zəif olduğu təqdirdə bu kimi problemlərin həlli məqsədi ilə problemli bank aktivlərinin idarə edilməsi üzrə xüsusi kompaniyalar, məsələn, korporasiyalar yaradılır. Bu təcrübədən ABŞ və Yaponiya ilə yanaşı Malayziya, İsveç, Çin və Çexiyada istifadə edilməsi halları məlumdur. Malayziyada bank risklərinin və problemli bank aktivlərinin dərinəndən araşdırılması, bunula bağlı dövlət səviyyəsində mühüm qərarların qəbul edilməsi, tədbirlərin görülməsi və s. prioritet məsələlərə əsaslı əhəmiyyət verilir [200]. Çində problemli bank aktivlərinin idarə edilməsi mexanizmləri və bütövlükdə bu problemə səbəb olan bank risklərinin azaldılması alətləri üzrə ardıcılıqla dövlət səviyyəsi statuslu sistemli və kompleks

tədbirlər görülür, qanunlar təkmilləşdirilir, normativ aktların işləkliyi və effektivliyi nəzarət altında saxlanılır, ölkənin bank sisteminin mobilliyi, çevikliyi və səmərəli işləməsi təmin olunur [216]. Məlumdur ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə və bank xidmətlərinin ümumi həcmi həmin ölkələrin milli məcmu məhsulunun formalaşmasında vacib şərtlərdən biridir. Böyük Britaniya da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Bu ölkədə güclü inkişaf etmiş bank və maliyyə sistemi mövcuddur. Bank əməliyyatlarının effektivliyinin xüsusilə, kredit əməliyyatlarının səmərəliliyinin, kredit alanların ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün Böyük Britaniyada bu istiqamətlərdə bank risklərinin müəyyənləşdirilməsi üçün iki metoddan – PARSEL və CAMPARI metodlarından istifadə olunur. PARSEL metodu özündə potensial borc alanın fərdi məlumatları haqqında, onun imici, işgüzar nüfuzu barəsində məlumatları, borc alanın istədiyi kreditin məbləğinin əsaslandırılması, alınan kreditin ödənilməsi imkanlarının və ödəmə təminatının qiymətləndirilməsi, kreditin verilməsinin məqsədəuyğunluğu, verilmiş kredit üzrə riskdən əldə ediləcək gəlirin dərəcəsini və s. birləşdirir. CAMPARI metodu isə, borc alanın nüfuzu, onun biznesinin təşkilinin qiymətləndirilməsi, kredit barəsində etdiyi müraciətin təhlili, kreditin məqsədi və onun əsaslandırılması, kreditin ödəmə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, kredit risklərinin sığortalanması üsullarının öyrənilməsi və digərləri əhatə edir [37]. Avropa Birliyi ölkələrinin hər birində ümumi bank nəzarətini həyata keçirən mərkəzi orqan fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrin əksəriyyətində həmin funksiyanın Mərkəzi və ya Milli Banklar həyata keçirirlər. Ölkədə bank risklərinin idarə edilməsi üzrə standartlar və meyarlar adətən bu statuslu mərkəzi orqanlar tərəfindən hazırlanır və təsdiq olunur [32]. Bu ölkələrin bank risklərinin idarə edilməsi, ümumiyyətlə bank fəaliyyəti ilə bağlı nəzarət funksiyalarının təşkili üzrə təcrübələrinin tədqiqi göstərir ki, qeyd olunan nəzarət və idarəetmə prinsiplərinin reallaşdırılması məqsədi ilə bir qrup fundamental prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara əsasən bank nəzarətinin effektivli təşkilinin ilkin şərtləri və qaydaları, bankların strukturu və lisenziyalandırılması prinsipləri, daimi bank nəzarətinin təşkili metodları, bank fəaliyyətində mühasibat uçotunun təşkili standartları və informasiya tələbləri, nəzarət mexanizmlərinin və rəsmi səlahiyyət prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq

bank əməliyyatları prinsipləri və s. daxildir. Tədqiqatçılar K.Roslyakov və Y.Stroqanova kommersiya banklarının risklərinin və maliyyə risklərinin idarə edilməsi üzrə dünya təcrübəsini öyrənmişlər. K.Roslyakov qeyd edir ki, dünya bank sisteminin təhlili bu sistemdə toplanmış bank təcrübəsi bir sıra məsələlərə və problemlərə diqqət yetirməyi şərtləndirir. Müəllif ilk növbədə bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin müasir transformasiyaları və tendensiyaları nəzərə alınmaqla, bir qrup tədbirlərin ardıcıl və fasiləsiz baxılmasını məqsəduyğun sayır. Bunlara bank risklərinin idarə edilməsi üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bank sistemlərinin təcrübəsindən yararlanmaqla, dayanıqlı mexanizmlərindən istifadə etməklə bank idarəetmə mexanizmlərinin, o cümlədən, risklərin idarə olunması alətlərin formalaşdırılması, bank risklərinin yüksək meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi, bank əməliyyatlarının təşkilində müasir texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi, bank personalının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, hər bir bank işçisinin əməliyyat dairəsində olan bank aktivləri həcmələrinin limitləşdirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, qəbul edilmiş qərarlarda bank işçilərinin məsuliyyətinin artırılması, bankların fəaliyyət istiqamətləri üzrə struktur bölmələrinin çevikliyinin təmin edilməsi və strukturun təkmilləşdirilməsi, bank risklərinin idarə olunması üzrə nəzarət xarakterli mexanizmlərin adekvatlığının daimiliyinin təmin olunması, bank risklərinin müəyyənləşdirilməsində yeni keyfiyyətli və xarakterli meyarların müəyyənləşdirilməsi və göstəricilərdən istifadə olunması, əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi metodikasının bank fəaliyyətinə adekvatlığının ciddi nəzarətdə saxlanılması, bankın ümumi fəaliyyətinin davamlı və sistemli təhlilinin aparılması və s. daxildir [142]. Y.Stroqanova bank risklərinin proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi strategiyasının hazırlanması proseslərində bazar riskinə konseptual yanaşmanı dünya bank təcrübəsində geniş yayılan bir yanaşma kimi qiymətləndirmişdir. Burada ümumi iqtisadi risklərin, makro və mikro iqtisadi səviyyədəki risklərin qarşılıqlı təsirinə sistemli yanaşma vacib şərt kimi qəbul olunur. Müəllif bazar risklərinin bütün səviyyələrdə proqnozlaşdırılması və səmərəli idarə edilməsi üçün dünya təcrübəsində daha çox istifadə edilən VAR (ingiliscə Value at Risk, yəni riskin böyüklüyü) metodunun xarakterik cəhətlərini vermişdir [162]. Bu metodun üstün cəhətləri kimi müxtəlif bazar segmentləri üzrə bank

risklərinin, maliyyə və kapitalla bağlı problemlərin, bank aktivləri üzrə təhlükələrin ümumi səviyyəsinin, həcmnin hesablanması, proqnozlaşdırılması, idarə edilməsi tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi, bank risklərinin azaldılması üçün bank əməliyyatlarının, xüsusilə bankların kredit portfelinin diversifikasiyalaşdırılması, digər önləyici və operativ tədbirlərin görülməsi, bankların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi diqqəti cəlb edirlər. Bu qeyd olunan müəlliflərin mülahizələri əsas götürülməklə, qeyd etmək olar ki, dünya təcrübəsində bank risklərinin ardıcılıq və komplekslilik tsiklində baxılması, bank risklərinin idarəetmə sisteminin müasir texnologiyalar və mexanizmlər əsasında təkmilləşdirilməsi kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin vacib şərtləri kimi çıxış edirlər.

Dünya bank sistemində gərginlik yaradan və təhlükəli risklərdən biri də valyuta riskləridir və bu kateqoriyadan olan risklərin idarə edilməsi problemləri müasir dövrdə də aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir. Bu və ya digər milli valyutaların kurslarının qısa müddət ərzində xeyli dəyişməsi, valyuta məzənnələrinin qeyri-sabitliyi banklarda valyuta risklərinin artması ilə nəticələnir [135]. Buna görə də kommersiya bankları öz ehtiyatlarını hansı valyuta ilə saxlaması strategiyasını dərin əsaslandırılmış arqumentlər üzərində formalaşdırılmalı, çevik manevrlərə malik bank mexanizmləri hazırlamalı, onların mobilliyi və operativliyi təmin edilməlidir. Bu halda, bir qrup mütəxəssislər risklərlə bağlı problemlərin aradan qaldırılması və müasir dövrdə bu kimi risklərin idarə edilməsinin səmərəli təşkili üçün bank fəaliyyətinin beynəlxalq prinsipləri, texnoloji yeniliklər nəzərə alınmaqla lokal hüquqi normativ aktlar işlənilib hazırlanmasını, bank risklərinin idarə edilməsi prosedurlarının ciddi qiymətləndirilməsini və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini vacib sayırlar [169]. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində bank risklərinin öyrənilməsində və müəyyənləşdirilməsində idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasında bir qrup detalların nəzərə alınması əsas amillər kimi diqqət çəkirlər. Bunlara idarəetmə subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi, risklərin mahiyyətinin öyrənilməsi və onların təsnifləşdirilməsi, risklərin səviyyəsinin və əhatə dairəsinin qiymətləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi prosedurlarının və idarəetmə

sistemlərinin səmərəliliyinin araşdırılması monitorinqlərinin təşkili və digərləri daxildir [151]. Əslində, bu prinsiplər və meyarlar kommersiya banklarının fəaliyyət istiqamətlərində həlledici xarakter daşıyırlar, başqa sözlə, bu prinsiplərin nəzərə alınmaması bankların fəaliyyətində ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər və bunlar barədə biz əvvəllərdə tədqiqat materiallarını vermişdik. Bu baxımdan banklarda risklərin idarə olunması və bunlar üzrə zəruri bank mexanizmlərinin yüksək standartlar səviyyəsində təşkil edilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya bank təcrübəsinin müsbət aspektlərinin ölkəmizin bank sistemində istifadəsinin zəruriliyi problemi də diqqət çəkir. Belə ki, Azərbaycanın bank sisteminin nisbətən dayanıqlılıq nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, kommersiya banklarının bu və ya digər formada daxili və xarici bank risklərindən daha etibarlı qorunmaq immunitetinin gücləndirilməsi məsələləri aktual olaraq qalır. Tədqiqatçı K.Məmmədov bildirir ki, son illərdə Mərkəzi Bankda bank sisteminin xarici və daxili şoklara qarşı dayanıqlılığının ölçülməsi üçün “top-down” yanaşması əsasında stress-test modelləri qurulmuş və müxtəlif stress-testlər həyata keçirilmişdir. Bununla belə, global böhranın təcrübələri əsasında stress-testing praktikasının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədi ilə Dünya Bankının FIRST proqramı çərçivəsində və ABŞ-ın “Booz Allen Hamilton” şirkətinin texniki dəstəyi ilə yeni stress test modeli qurulmuşdur. Modeldən Mərkəzi Bankın prudensial nəzarət məqsədləri üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, stress test praktikasının Azərbaycan banklarında inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə beynəlxalq təcrübələr araşdırılmaqla, banklarda stress testlərin aparılması üzrə Mərkəzi Bankın normativ qaydalarının layihəsi hazırlanmış və onun yaxın gələcəkdə tətbiqi gözlənilir. Bankların effektiv stress-test praktikasının qurulması və mövcud risk menecment sisteminə inteqrasiyası qarşıdakı dövrdə bankların və Mərkəzi Bankın prioritet vəzifələrindən biri olaraq qalır [18]. Göründüyü kimi, beynəlxalq bank təcrübəsinin ölkəmizin bank sistemində daha geniş gətirilməsi zərurəti vardır və bu baxımdan yaxın perspektivdə Azərbaycanda kommersiya banklarının dayanıqlılıq səviyyəsinin daha da artırılması, bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin müasir dövrün tələbləri baxımından təkmilləşdirilməsi proseslərinin intensivləşdirilməsi qənaətinəyik. Ölkənin ən iri

bankı olan Azərbaycan Beynəlxalq Bankında risklərin idarə edilməsinin təşkili haqqında məlumatlar toplusunda bildirilir ki, risklərin idarə edilməsi sistemi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ hüquqi tələblərinə, Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin tövsiyələrinə və beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yaradılmışdır. Bu sistemdə risklərin idarə edilməsi siyasətinin məqsəd və vəzifələri, bu siyasətin prinsip və standartları, risklərin idarə edilməsinin təşkilati-idarəetmə strukturu, bu strukturun vəzifələri və səlahiyyətləri, kredit risklərinin idarə edilməsi mexanizmləri, bazar və likvidlik risklərinin idarə edilməsi və əməliyyat risklərinin idarə edilməsi prinsipləri yer almışdır [23]. Amma təəssüf ki, son iki ildə bu bankda çoxlu neqativ proseslər üzə çıxmış, məlum olmuşdur ki, bank kifayət qədər riskli əməliyyatlara, o cümlədən iri məbləğdə kredit resurslarının risk dərəcəsi dərindən öyrənilmədən verilməsi hallarına yol verilmiş və nəticədə bank ağır vəziyyətə düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hazırladığı və təsdiq etdiyi “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar” da beynəlxalq bank təcrübəsindən irəli gələn bir sıra müddəalar diqqətimizi cəlb etmişdir. Məsələn, 7.4.1. risk xəritəsinin tərtib edilməsi, 7.4.3. empirik məlumatlar əsasında risklərin müəyyənləşdirilməsi və təhlili, 7.6.4. vaxtı keçmiş kreditlər üzrə “vintaj” təhlilin təşkili, 7.6.5. əvvəldə qeyd etdiyimiz stress-testlərin köməyi ilə hər bir bankda onun risk profilinə mənfi təsir də biləcək hadisələrin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi, bank kapitalının şoklara dözümlülüyünün müəyyənləşdirilməsini göstərmək olar [22]. Bu qeyd edilənlərdən, həmçinin tədqiqat materiallarından görünür ki, bank risklərinin daha səmərəli və effektivli idarə olunması üçün bu və ya digər formada dünya bank təcrübəsinə istinadlar ölkəmizin bank sistemində yer almışdır. Bunlarla bərabər, eyni zamanda bank fəaliyyətinin güclü transformatik tendensiyalarını nəzərə alsaq, bu prosedurların və bank mexanizmlərinin kifayət qədər təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi zərurəti qalmaqdadır. Məhz bu amillər dünya bank təcrübəsinin ölkəmizin bank sisteminin dayanıqlılığının artırılması tədbirlərində faydalı ola biləcək nümunələrinin, təcrübi mexanizmlərinin tətbiqi proseslərinin vacibliyini şərtləndirir. Fikrimizcə, mütərəqqi dünya bank təcrübəsi nümunələrinin kor-koranə tətbiqi də məqsədəuyğun hesab edilə bilməz. Bu halda, ilk növbədə

ölkəmizin bank sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanması müsbət rol oynaya biləcək bank alətlərinin və üsullarının tətbiqi ilə bərabər, belə təcrübi nümunələrin real bank fəaliyyətində adaptivliyi amili də nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən bankların müasir fəaliyyət tendensiylərinin xeyli deformasiyalarla və transformasiyalarla müşayiət olunduğunu diqqətə alsaq, təcrübi bank mexanizmlərinin hər bir bankın fəaliyyət prinsiplərinə adekvatlığı, tətbiq edilən mexanizmlərin səmərəliliyi, onların məhsuldarlığı və s. meyarlar da diqqət çəkir. Biz irəlidə bu kateqoriyadan olan mexanizmlərin müasir bank transformasiyaları prizmasından tətbiqinin əhəmiyyəti üzrə təklif və tövsiyələrə qayıdacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər də xüsusi yanaşmalar tələb edir. Daxili auditin bank sistemində roluna aid biz əvvəllərdə tədqiqat materiallarının əhəmiyyətli hissəsini vermişik. Bu materiallara istinadən bildirmək olar ki, daxili auditin bank sistemində başlıca əhəmiyyəti və strateji rolu əsasən kommersiya bankının davamlı və sabit, səmərəli və effektivli, məhsuldar və gəlirli fəaliyyət göstərməsi ilə birbaşa bağlıdır. Dünya təcrübəsində bank sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində daxili auditdən geniş istifadə yer almışdır. Daxili audit bankın müxtəlif istiqamətlər üzrə fəaliyyət istiqamətlərini araşdırmaqla, təhlil etməklə, bu istiqamətlərdə olan problemləri ümumiləşdirərək, adekvat tədbirlər hazırlamaqla bərabər, bank sistemində baş verən transformasiyaların xarakterlərinə və mahiyyətlərinə daha obyektiv yanaşmanı da təmin etmək üçün analitik məlumat bazası kimi çıxış edir. Bundan əlavə, daxili auditin bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif bazar segmentlərinin mahiyyətini sistemli təhlil etmək yolu ilə, bankın fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dünya təcrübəsində audit xidmətindən bank sistemində davamlı və geniş istifadə olunmasının özü vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Hələ XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Avropa ölkələrində audit institutunun geniş tətbiqinin faydası və əhəmiyyəti istiqamətində ciddi işlər aparılmışdır. Bu proseslərin nəticəsi olaraq, nəinki daxili audit qurumları müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən bank sistemində formalaşmış, əsas struktur bölmələrindən birinə çevrilmiş, dünya səviyyəli

çoxlu sayda filialları olan transmilli auditor və məsləhət kompaniyaları yaranmışdır. Məsələn, “Ernest və Yanq” kompaniyası dünyanın 180-ə yaxın ölkəsində fəaliyyət göstərir [204]. “PricewaterhouseKopers” və “Artur Andersen” 100-dən çox ölkədə filiallara malikdirlər [217]. Bu kompaniyalar əsas etibarlı ilə beynəlxalq standartlara malik auditor xidmətlərini və məsləhətlərini göstərirlər. Bir sıra dünya ölkələrində audit xidmətindən milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində, milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsində və sağlamlaşdırılmasında uğurlu istifadə edilməsi təcrübəsi vardır. Məsələn, vaxtı ilə Kanada iqtisadiyyatının inkişafının gücləndirilməsində biznesin rolunun artırılması üçün audit mexanizminə ciddi önəm verilmişdir. Çində milli iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsində və bazar mexanizminin tətbiqinin genişləndirilməsində hələ 1980-ci illərdən başlayaraq, dünya təcrübəsindən istifadəyə müraciətlər edilmişdir. Beynəlxalq qurumların məlumatlarına görə, dünyada 4200-dən çox auditor firmaları mövcuddur və dünyanın 147 ölkəsində bu institutdan səmərəli istifadə olunması təcrübəsi məlumdur [117]. Daxili auditin təşkili proseslərində və dünya təcrübəsində daha çox diqqət çəkən məqamlardan biri də bu mexanizmlərin bank sistemində korporativ idarəetmə səviyyəsinin artırılmasına verdiyi töhfələrdir. Daxili audit bankların idarəetmə sisteminin müasir tələblər səviyyəsində təşkilində vacib daxili nəzarət mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir və bazar iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi, transformasiyası proseslərinin əsas meyarları nəzərə alınmaqla hər hansı bir fəaliyyət subyektinin, o cümlədən kommersiya banklarının mühüm struktur bölmələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Daxili audit dünya təcrübəsində kommersiya banklarının daxili nəzarət sisteminin ən mühüm istiqamətləri, məsələn, Bazel Komitəsinin bankların nəzarət prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müxtəlif amillər, bazar konyukturası, qanunvericiliyin dəyişməsi, siyasi transformasiyalar və s. nəticəsində ortaya çıxan bank risklərinin səmərəli idarə edilməsinə hərtərəfli və sistemli yanaşmanın təmin olunması, daxili audit sisteminin məhsuldar və effektiv dünya təcrübəsi nümunələri nəzərə alınmaqla təşkil edilməsi, bankların etibarlı və sabit maliyyə sistemi şəraitində fəaliyyət göstərməsi, bankın müxtəlif struktur bölmələrinin maksimum peşəkar meyarlar əsasında işləməsi, mövcud potensialdan təyinatı üzrə istifadə olunması, bankın fəaliyyəti üzrə prosedur

və qaydaların təkmilləşdirilməsinin adekvatlığı, bank risklərinə və onların fəsadlarına obyektiv yanaşmaqla bərabər, bu kimi risklərin təsirinin azaldılması mexanizmlərinin daha etibarlı dünya təcrübəsi nümunələrinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi və s. istiqamətlər üzrə mühüm tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında, rəhbərliyə tövsiyyə və təkliflərin verilməsində, yüksək səviyyəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində və onlara nəzarətin təşkilində vacib funksiyaları yerinə yetirir. Qlobal iqtisadi transformasiyalar şəraitində bank sisteminin mürəkkəb tendensiyalarının öyrənilməsi, daha səmərəli bank mexanizmlərinin və bank xidmətlərinin müəyyənləşdirilməsi proseslərində daxili auditin rolu da böyükdür. Belə ki, daxili auditin topladığı obyektiv və dürüst informasiya bazası, təhlillər, müqayisəli yanaşmalar bank xidmətlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün daha tutarlı və arqumentləşdirilmiş meyarlar kimi çıxış edirlər. Dünya təcrübəsində daxili auditin əsas funksiyalarından biri də kommersiya banklarının gündəlik fəaliyyətinin təhlili və onun adekvat olaraq qiymətləndirilməsidir. Bu halda, daxili audit müxtəlif fəaliyyət metodları və üslubları vasitəsi ilə kommersiya banklarının işindəki nöqsanları təkcə üzə çıxarmır, həm də bu kimi arzu edilməz fəaliyyətdən yaranan risklərin azaldılması tədbirlərinin operativ olaraq müəyyənləşdirilməsinə və icra edilməsinə imkan verir. Daxili auditin əhəmiyyətli funksiyalarından biri də bankın qarşısında duran strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsində onun oynadığı roldur. Müxtəlif standartlar və metodoloji yanaşmalar yolu ilə daxili audit bankın mürəkkəb fəaliyyət istiqamətlərini daimi, yəni, fasiləsiz olaraq təhlil edir, analitik və hesabat xarakterli məlumatlar hazırlayır, rəhbərliyin qarşısında vacib məsələləri qaldırır, bu məsələlər üzrə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə yardımçı olur və nəhayət özü mühüm nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Dünya təcrübəsində daxili auditin təşkili proseslərinə yanaşma metodları və standartları sırasında nəzərdə tutulmuş daxili audit yoxlamalarının qarşıya qoyulan vəzifələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyəti, risklərin səviyyəsinin və həcmnin müəyyənləşdirilməsində rolu, daxili auditin təşkilinə rəhbərliyin və işçi personalının müsbət reaksiyası, onun effektivliyinə inamın olması, daxili audit yoxlamalarında iştirak edən auditorların peşəkarlıq keyfiyyətlərinin yüksək olması, daxili audit yoxlamalarının subyektlərinin və məqsədlərinin obyektiv,

qərəzsiz təyin edilməsi, baxılması, qanunvericilik aktlarının, qaydaların qorunması, daxili audit mexanizmləri kimi istifadə olunan təcrübi alətlərin qarşıya qoyulan vəzifələrlə uyğunluğunun təmin edilməsi və s. yer almışdır [160]. Daxili audit tədbirlərinin əsas iştirakçıları kimi çıxış edən auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olmasının vacibliyi barədə biz əvvəldə qeyd etmişdik. Bu hal dünya təcrübəsində mühüm meyarlardan biri kimi dəyərləndirilir. Belə hesab edilir ki, auditorlar bankların fasiləsiz fəaliyyətində və effektivli işləməsində, bankların nəzarət sisteminin səmərəli təşkilində, bank fəaliyyətinin təhlükəsiz və etibarlı olmasında, bankın maliyyə və mühasibatlıq sənədlərinin dürüst, dəqiq aparılmasında, bank personalının məhsuldar işləməsində, birbaşa maraqlı olmalıdırlar. Məhz bu halda, daxili auditin həyata keçirdiyi müxtəlif təhlil və nəzarət fəaliyyətinin müsbət nəticələrinin əldə edilməsinə daha çox imkan yaranar [132]. Qeyd edək ki, dünya bank sistemində daxili nəzarət funksiyalarının formalaşdırılması, o cümlədən daxili auditin təşkili üzrə optimal mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi prosesləri uzun bir tarixi dövr tələb etmişdir. Bu proseslər XX əsrin II yarısında xeyli intensivləşsə də, əsas etibarilə daha geniş proseslər XXI əsrin əvvəllərindən müşahidə olunmuşdur. Şübhəsiz, bu ilk növbədə dünya iqtisadi proseslərinin mürəkkəbləşməsi, iqtisadi proseslərin, o cümlədən bank sisteminin fəaliyyət sahələrinin güclü şəkildə qloballaşması, ənənəvi iqtisadi yanaşmaların və mexanizmlərin transformasiyalarının şiddətlənməsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə həm də bankların korporativ idarə edilməsi formasına daha geniş diqqət yetirilməsi prosesləri güclənmişdir. Belə mürəkkəb vəzifələrin reallaşdırılmasında dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, transmilli kompaniyalarında, o cümlədən bank sistemində, dünyanın iri banklarında daxili audit mexanizminin təkmilləşdirilməsi proseslərinə geniş yer verilmişdir [65]. Tədqiqatçı T.Sobua bildirir ki, beynəlxalq təcrübədə daxili auditin təşkili zamanı 3 əsas yanaşma daha çox diqqəti cəlb edir. Müəllif bunlara daxili auditin xüsusi xidmət sahəsi kimi, avtorsinqi və kosorsinqi aid etmişdir. Bundan əlavə, daxili auditin quruluşu zamanı 3 variantdan: mərkəzləşdirilmiş, qeyri-mərkəzləşdirilmiş və ierarxiyatik formadan istifadə edilir. Təcrübi baxımdan daha optimal hesab olunan SOTELMA kompaniyasının daxili auditin təşkilinə prinsipial yanaşmasında

mərkəzləşdirilmiş forma qəbul edilmişdir [156]. Qeyd edək ki, dünya təcrübəsində daxili auditin təşkili baxımından mərkəzləşdirilmiş forma prinsipi daha geniş yayılmışdır və Azərbaycanın bank sistemində də bu prinsip əsas götürülmüşdür. Digər bir tədqiqatçı A.Popova qeyd edir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində audit fəaliyyətinin beynəlxalq standartlarının təkmilləşdirilməsi problemləri daim aktualıq təşkil edir. Belə ki, milli və beynəlxalq standartların mükəmməlliyi auditin daha yüksək meyarlar əsasında aparılmasına imkan verir. Bu proseslərdə daxili auditin təşkili zamanı fəaliyyət subyektinin rəhbərliyinin maraqları əsas götürülür və bunlar təcrübədə fəaliyyət subyektinin qarşısında duran strateji vəzifələrlə əsasən üst-üstə düşür [133]. Tədqiqatçı A.Çelyuskin isə bank risklərinin idarə edilməsi və onlara nəzarətin gücləndirilməsində Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-ın təcrübəsinə istinadən qeyd edir ki, daxili nəzarət sənədlərinin reqlamentinə fərdi yanaşmanın və ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətləri üzrə daxili audit funksiyalarının təkmilləşdirilməsinin vacib əhəmiyyəti vardır [185]. Bu qeyd edilən müəlliflərin fikir və mülahizələrinə, həmçinin tədqiqat materiallarına əsaslanaraq, bildirmək olar ki, daxili auditin mərkəzləşdirilmiş formada təşkilinin və onun aparılmasının beynəlxalq meyarlarının, standartlarının Azərbaycanın bank sistemində müasir tələblər baxımından tətbiqinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi vacib zərurət kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, dünya bank təcrübəsində müxtəlif iqtisadi deformasiyalar və transformasiyalar şəraitində sınaqdan çıxmış daxili audit mexanizmlərinin təkmilləşdirilmiş alət və üsullarının kommersiya banklarında tətbiq edilməsi, daxili audit xidmətinin daxili nəzarət sistemində rolunun artırılması, ümumilikdə, kommersiya banklarının fəaliyyətinin daha səmərəli və effektivli təşkilinə imkan verə bilər.

Risqlərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri və daxili auditin transformasiyasının həlli yolları üzrə problemlərin öyrənilməsində, qeyd etdiyimiz kimi, risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərin araşdırılması məsələlərinə baxmağı vacib saymışdıq və bunlarla bağlı tədqiqat materiallarını yekunlaşdırdıq. Eyni zamanda, fikrimizcə, bu problemlərin həlli yollarının daha optimal və effektivli variantlarını tapmaq üçün risklərin idarə

olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir və növbəti paragrafda bu məsələlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

3.2. Risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri

Dünya bank sistemində bank fəaliyyəti ilə bağlı proseslərin mürəkkəbləşməsi və bunlarla bağlı risklərin artması amillərinə əvvəllərdə toxunmuşduq və tədqiqat materialları vermişdik. Bunlara əsasən, ilk diqqəti cəlb edən ciddi problemlərdən biri kimi kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacib şərt kimi çıxış edir. Belə ki, müasir dövrdə, eyni zamanda, dünya maliyyə böhranının nəticələrinin çətinliklə aradan qaldırıldığı şəraitdə, çoxəhatəli qloballaşma mühitində, demək olar ki, dünya iqtisadi sistemini əhatə edən proseslərin əksəriyyətinin əsaslı transformasiyalara məruz qaldığı bir vaxtda bank risklərinin daha səmərəli idarə edilməsi və bu tədbirlərin təkmilləşdirilməsi aktuallığı ilə xeyli fərqlənir. Bu tədbirlərin vacibliyini şərtləndirən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

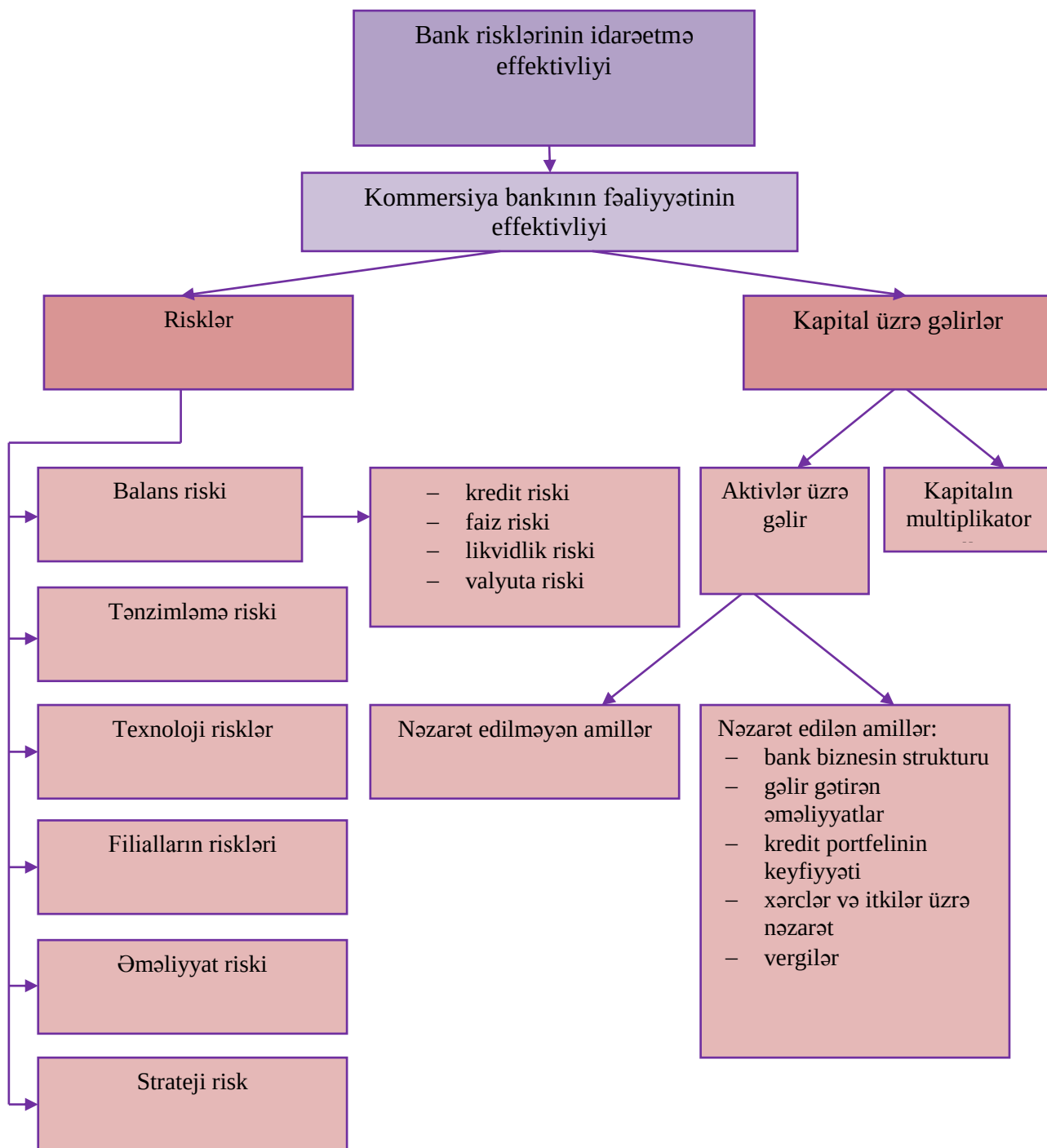
- bank sistemi hər bir milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri kimi çıxış edir və burada risklərin effektivli idarə edilməsi mühüm meyarlardan sayılır;
- kommersiya banklarının sabit və davamlı fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafına ciddi təsir etmək iqtidarındadır və bu baxımdan bank risklərinin təsirinin minimuma endirilməsi daim mühüm meyar kimi qiymətləndirilir;
- hər bir ölkə vətəndaşının həyatında, yaşayış meyarlarında və fəaliyyətində kommersiya banklarının rolu və iştirakı qaçılmazdır, bu amillər nəzərə alınmaqla bank sistemindəki çaxnaşma, qeyri-sabitlik, riskli fəaliyyətin genişlənməsi iqtisadi çətinliklərlə və depressiyalarla yanaşı, sosial narazılıqlara gətirib çıxara bilər;
- adekvat və etibarlı mexanizmlərlə idarə edilməyən bank riskləri kommersiya banklarının aktivlərinin itirilməsinə, onların qeyri-effektiv istifadəsinə, bankların fəaliyyətində arzu edilməz və neqativ situasiyaların çoxalmasına, bankların

zərərlərinin artmasına və, nəhayət, onların iflasına səbəb olar;

- bank sisteminin risklərinin sistemli idarə olunmasının daimi təkmilləşdirmələr hesabına gücləndirilməsinin təmin edilmədiyi təqdirdə kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətinin problemlərinin artacağı qaçılmaz hesab olunur və bu halda bank xidmətlərinin diversifikasiyalaşdırılması çətinləşir, bank personalının potensialından səmərəli istifadə mümkün olmur və müasir dövrün tələblərinə cavab verən bank alətlərinin işlənib hazırlanması, tətbiqi gecikir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirləri ardıcıl və sistemli formada yerinə yetirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur. Fikrimizcə, bu tədbirlər sırasında bank risklərinin mahiyyətinin hər bir fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq, dərindən öyrənilməsi, bu istiqamət üzrə risklərin idarə edilməsi mexanizminin konkret müəyyənlişdirilməsi və ona nəzarət sisteminin tətbiq olunması, bankın müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərin analitik və kompleks təhlil edilməsi, bunlarla bağlı müxtəlif xarakterli situasiyaların və arzuolunmaz halların ciddi araşdırılması, kommersiya banklarının kredit portfellərinin strukturunun öyrənilməsi, bu portfelin effektivliyi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması, bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin, xüsusilə, kredit risklərinin, o cümlədən, hər bir bank üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyat, faiz və valyuta risklərinin daha səmərəli idarəetmə metodlarının hazırlanaraq, tətbiq edilməsi, bunlarla bağlı dünya təcrübəsindən geniş istifadəyə yer verilməsi, bütövlükdə, risklərin idarəedilməsi proseslərinə daxil olan müxtəlif funksiyalı bank mexanizmlərinin və alətlərinin adekvatlıq meyarlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun baxılması və təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi daxildir. Tədqiqatçı N.Pronskaya qeyd edir ki, hər bir bankın uğurlu fəaliyyət göstərməsi əsasən risklərin effektivli idarə edilməsinin təşkili ilə reallaşdırıla bilər. Çünki, bank risklərinin azaldılması və itkilərin səviyyəsinin minimuma endirilməsi mümkün olmazsa, bankın ümumi fəaliyyətindən gözlənilən gəlirin səviyyəsinin aşağı düşməsi baş verəcəkdir. Buna görə də, bank əməliyyatlarının təşkili zamanı risklərin idarə edilməsi sisteminin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi bankın strateji vəzifələrindən biri kimi xarakterizə olunur.

Kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemi Şəkil 3.4-dəki kimi verilmişdir [136].

Şək.3.4. Kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektivli fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemi

Şəkil 3.4.-dən göründüyü kimi, kommersiya banklarının effektivli fəaliyyəti əsas etibarı ilə bank risklərinin effektivli idarəetmə sisteminin qurulması və təşkili ilə bağlıdır. Bu halda, əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif bank riskləri bütövlükdə

bankın gəlirlilik dərəcəsinə, bank biznesinin səmərəliliyinə, kredit portfelinin keyfiyyətinə, bank xərclərinə ciddi şəkildə təsir göstərə bilər. Buna görə də, bank risklərinin idarəetmə sistemlərinin bankın strateji fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq formada təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi lazım gəlir. Başqa bir tədqiqatçı V.Zrajevskiy risklərin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinə proqnoz göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsini, fəaliyyət subyektinin aktivlərinin və passivlərinin strukturunun optimallaşdırılmasını, risklərin idarəetmə mexanizmlərinin reallaşdırılmasında ənənəvi və tələb olunan yeni prosedurların, alətlərin hazırlanmasını, fəaliyyət subyektinin xərclərinin azaldılması tədbirlərinin gücləndirilməsini, banklarda risk-menecment sisteminin gücləndirilməsini və, ümumilikdə, bank risklərinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının effektivli, adekvat metodlarının tətbiqini daxil etmişdir [71]. Burada müəllifin bank mexanizmlərinin “ənənəvi yaxud yeni” formalarına xüsusi önəm verməsi başa düşüləndir. Belə ki, hər hansı bir kommersiya bankının fəaliyyətində tətbiq edilən bank mexanizmləri uzun bir dövr ərzində etibarlılığı ilə fərqlənə bilər və gəlirli olar. Amma, bank sisteminin və bütövlükdə, iqtisadi sistemin transformasiyaları səbəbindən bu ənənəvi bank mexanizmləri də deformasiyaya uğrayır və onların yenilənməsi mühüm zərurət kimi tələb olunur. Bu baxımdan, bankların risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı ənənəvi mexanizmlərinin və alətlərinin təkmilləşdirilməsi, başqa sözlə, yenilənməsi prosesləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və onlara kommersiya banklarının strateji tədbirləri sırasında yer ayrılmalıdır.

Bir qrup tədqiqatçılar bank sistemindəki rəqabət mühitinin təsiri altında kommersiya banklarının bir-birinə qarşı riskli əməliyyatlar aparmalarının mənfi fəsadlarına daha çox diqqət yetirməyin vacibliyini bildirmişlər. Belə ki, daha yüksək nəticələr əldə etmək və rəqibini üstələmək məqsədi ilə kommersiya bankları əhatə dairəsi kifayət qədər riskli olan bank əməliyyatlarına geniş yer verməklə, bank risklərinin idarə edilməsi proseslərini çətinləşdirir və, nəticədə, arzuolunmayan itkilərə məruz qalaraq, ciddi risklərlə üzləşirlər. Tədqiqatçılar V.Alyoşin və O.Rudayeva bank sektorunun sabit fəaliyyətinin təmin edilməsinə əsas şərtlərdən biri kimi risklərin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini bildirmişlər. Müəlliflər kompleks formada bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə bankın

fəaliyyət istiqamətlərinə və risklərin mahiyyətinə adekvat təhlil metodlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə bank mütəxəssislərinin motivasiyasının artırılması, iş prosesindəki və xidmətlərin təşkilindəki nöqsanların araşdırılaraq müəyyənləşdirilməsi, onların aradan qaldırılmasının təşkili, risk amillərinin və risk dərəcələrinin təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi, nəzarət mexanizminin yenilənməsi və s. aid etmişlər [27]. Qeyd edək ki, kommersiya bankların təcrübi fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi üzrə formalaşdırılan qurumlar, struktur bölmələri, nəzarət sistemləri hər bir ölkənin əsasən mərkəzi və ya milli bankları tərəfindən müəyyən standartlar çərçivəsində qəbul edilən qaydalara, meyarlara istinad edilməklə təşkil olunur. Digər tərəfdən, bank risklərinin qiymətləndirilməsi, təhlil edilməsi, onlar üzrə monitorinqlərin aparılması və nəzarət funksiyalarının reallaşdırılması prosedurları da müəyyən təlimatlar və qaydalar əsasında aparılır. Bu baxımdan göstərilən istiqamətlər üzrə bankların risklərlə bağlı fəaliyyət mexanizmlərinin və nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin aparılması zamanı həmin qaydalar-normativlər və prosedurlar üzrə meyarların əsasən qorunması lazım gəlir və buna görə də kommersiya banklarının bank riskləri üzrə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə spesifik yanaşması tələb olunur. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, çox halda yüksək gəlir vəd edən riskli bank əməliyyatlarının fəsadlarının proqnozlaşdırılması və bu istiqamətlər üzrə yarana biləcək bank risklərinin idarə edilməsi prosedurunun təşkilində bank təcrübəsində sınaqdan çıxmış mexanizmlərə üstünlük verilməklə, onların təkmilləşdirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur [176]. Tədqiqatçılar T.Buxtiyarova və K.Xlestova kommersiya banklarının risklərinin qiymətləndirilməsi və onların idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərini araşdırarkən, bildirmişlər ki, bankların fəaliyyətində neqativ halların öyrənilməsi, kreditləşdirmə proseslərinin konseptual modernləşdirmə meyarları əsasında təşkil olunması, effektivli bank mexanizmlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi və risklərə nəzarət sisteminin yenilənməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır [43]. Biz əvvəllərdə qeyd etmişdik ki, kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətinin sabit və gəlirli təşkili onun bütün struktur bölmələrinin və, xüsusilə də, filial şəbəkəsinin uğurlu işləməsindən xeyli asılıdır. Tədqiqatçı

Y.Biryukova çoxprofilli kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə araşdırmalar apararkən, bu amillərə ciddi diqqət yetirməyi vacib saymışdır. Bundan əlavə, müəllifin fikrincə, geniş filial şəbəkəsinə malik olmaq kommersiya bankının əsas üstünlüyüdür, bununla əlaqədar olaraq, ölkə regionlarında bank rəqiblərinə nisbətən daha rəqabətqabiliyyətlidir. Bu baxımdan bank riskləri bankın fəaliyyət dairəsinin bütün perimetrləri, o cümlədən, regional filiallarda göstərilən xidmətlərin hər biri üzrə ətraflı araşdırılmalı, öyrənilməli, onlar üzrə risklərin azaldılması mexanizmləri təkmilləşdirməlidir [38]. Əslində, filial şəbəkəsinin səmərəli işləməsinin təhlili və onun risklərin azaldılması istiqamətində apardığı təcrübi siyasət və tətbiq etdiyi mexanizmlər bankın ümumi fəaliyyət strategiyasının və bank mexanizmlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bununla belə, hər bir regional bank filialının daha effektivli və səmərəli fəaliyyəti bankın ümumi gəlirinin artmasında az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, konkret olaraq, hər hansı bir regionda rəqabət mühitində ciddi mövqə əldə edən bank filialı yerli əhalinin etimadını qazandığı halda, bu kimi müştəri kateqoriyası ilə bank xidmətləri çeşidinin artırılması, faiz dərəcələri üzrə razılaşmaların optimallaşdırılması, problemli kreditlərin azaldılması, bank risklərinin nəzarətinin gücləndirilməsi və s. vəzifələrin öhdəsindən gəlmək asanlaşır. Digər tərəfdən, kommersiya bankının regionlarda tətbiq etdiyi bank mexanizmlərinin adekvatlığının lokal təhlili və situasiyaya müvafiq yeni, yaxud təkmilləşdirilmiş bank alətlərinin tətbiq edilməsi proseslərinin təşkilinə imkan dah çox olur. Tədqiqatçı O.Korolyev kommersiya bankının fəaliyyətinin effektivliyinin təhlili və idarə edilməsi problemlərini araşdırarkən, mühüm məsələlər sırasında bankın fəaliyyətinə və onun problemlərinə uyğun gələn metodiki yanaşmaların düzgün seçilməsini, risklərin idarə edilməsi ilə bağlı problemlərə strateji yanaşma səviyyəsinin daim qorunmasını vacib saymışdır. Banklar bu halda daxili və xarici fəaliyyət istiqamətlərinin koordinasiya edilməsinə, risklərin yaranması və onların əhatə dairəsinin genişlənməsi ilə bağlı səbəblərin sistemləşdirilməsinə, bank risklərinin kifayət qədər azalmasına, risklərin idarə edilməsi üzrə daha səmərəli nəzarət sisteminin formalaşdırılmasına nail olmaq imkanı əldə edə bilərlər [83]. Dünya təcrübəsində bank risklərinin idarə edilməsində

mərkəzləşdirmə prinsipinin geniş yer alması və bunun üstün cəhətləri barədə tədqiqat materiallarını əvvəllərdə vermişdik. Bu prinsipin başlıca üstün cəhətləri – bank təcrübəsində əsas etibarlı ilə aktivlərin və passivlərin idarə edilməsində kollegial qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə olduğu halda qəbul edilmiş qərarlar kifayət qədər öyrənilərək əsaslandırılır, qəbul edilmiş qərarların məsuliyyət hissini kommersiya bankının rəhbərliyində yer almış yüksək menecment heyətinin hər bir üzvü daşıyır və s. Digər tərəfdən, kollegial qərarların verilməsi zamanı bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin və siyasətinin təkmilləşdirilməsi prioritet və strateji problemlərdən biri kimi dərinlən müzakirə edilməklə yanaşı, bu problem qrupuna daxil olan bir sıra məsələlərin – bank faizlərinin, qiymət və valyuta məzənnəsi siyasətinin, kredit risklərinin, hər bir bank əməkdaşının risklərlə bağlı məsuliyyətinin mövcud bank mexanizmlərinin səmərəliliyi qiymətləndirilir və onların təkmilləşdirilməsi üçün qərarlar qəbul olunur. Belə hesab edirik ki, kommersiya bankları bu qeyd edilən problemlər üzrə ənənəvi və işlək bank mexanizmlərini əsas götürməklə, təkmilləşdirilmə tədbirləri həyata keçirilməli, bank alətlərinin yeniləri və daha səmərəli variantları tətbiq edilməli, risklərin idarə edilməsinin əsas mexanizmləri üzrə adekvat yanaşmalar təmin olunmalıdır. Müasir şəraitdə postsovet məkanında bank risklərinin idarə edilməsi problemlərinin öyrənilməsi və bu kimi risklərin effektivli idarə olunması aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Çünki, bu kateqoriyadan olan ölkələrdə kommersiya banklarının təcrübə bank mexanizmləri kifayət qədər sınaqdan çıxmamış və bankların özünün ənənəvi bank mexanizmləri, həmçinin bank alətlərinin formalaşdırılması prosesləri başlanğıc mərhələsindədir. Başqa sözlə, bu mühitdə kommersiya banklarının rəqabət qabiliyyətinin sabit saxlanması, onların fəaliyyətlərinin effektivli olması, bank risklərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən dövr və təcrübənin toplanması lazım gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya bankları bank risklərinin öyrənilməsi və idarə edilməsi proseslərinə komplekslik prinsipləri əsasında yanaşmadıqda, bank risklərinin idarə edilməsində problemlərin yaranması baş verir. Rusiyanın “Alfa-Bank” ASC-nin bank mütəxəssislərinin apardığı tədqiqat materiallarına və mülahizələrinə əsasən qeyd

etmək olar ki, bank riskləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib amillərdəndir. Onların idarə edilməsinə adekvat yanaşmadıqda, cəmiyyətdə və əhali arasında ciddi problemlər yarana bilər, banklar etibarını itirər, onlar ciddi itkilərlə üzləşərlər. Bunlara yol verməmək üçün, bank risklərinin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının dərinlən tədqiq edilməsi, kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkilatı və iqtisadi xarakterlərinin öyrənilməsi, bu banklarda risklərin idarə edilməsi effektivliyinin təhlilinin aparılması və, nəhayət, həmin risklərin idarə edilməsi üzrə prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacibliyi ilə seçilir [173]. Bank mütəxəssislərin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur, məsələn, 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet respublikalarında, xüsusilə, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və digər respublikalarda kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi üzrə prioritet vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi proseslərindəki buraxılmış səhflər özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Belə ki, əsas etibarlı ilə milli valyutada istehlak tələblərinə uyğun istiqamətlərə verilmiş kredit resursları üzrə bank kreditləri üzrə risklərin uzunmüddətli, daxili və kənar, valyuta və faiz riskləri sistemli və kompleks formada baxılmadığından qaytarılmayan kredit problemləri çoxalmaqla bərabər, bank aktivlərinin əksər hissəsinin qeyri-səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi problemləri ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan, bank risklərinin əsasən yarandığı və formalaşdığı kredit portfelinin mümkün qədər diversifikasiya olunması, bank xidmətlərinin istiqamətlərinin və çeşidlərinin artırılması, bankların aktivlərindən, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xüsusilə, bank aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsinin real sektorun müxtəlif sahələrinə yönəldilməsi, bu sahələrin kreditləşdirilməsi bank risklərinin nisbətən azaldılması immunitetinin gücləndirilməsinə şərait yarada bilər, bu risklərin minimuma endirilməsinə imkan verir. Tədqiqatçı V.Puxov kommersiya banklarının maliyyə dayanaqlılığı sisteminin formalaşdırılması problemlərini araşdırarkən, qeyd etmişdir ki, bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün ilk növbədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank risklərinin maksimum azaldılması və bankın gəlirlərinin artmasına mane olan bank fəaliyyəti hallarının aradan qaldırılmasını təmin etmək lazımdır. Müəllif bildirir

ki, risklərin idarə edilməsi bankın aktivləri və passivlərinin, bank kapitalının, likvidlərin, bank gəlirlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyindən, bununla bağlı prosedurlara bankın maliyyə davamlılığı prinsipindən baxmaq lazımdır. Bunlarla əlaqədar olaraq, risklərin öyrənilməsi, onların qiymətləndirilməsi metodlarının öyrənilməsi və müəyyənləşdirilməsi, bank xidmətləri, o cümlədən, filiallar üzrə müəyyən limitləndirmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, risklərin səviyyəsi monitorinqlərinin aparılması və bunlara adekvat idarəetmə sisteminin təşkili məsələlərini sistemli və ardıcıl formada həll etmək lazımdır [137]. Şübhəsiz, bu kimi kompleks və mürəkkəb məsələlərin baxılması və həll edilməsi hər bir kommersiya bankının özünün strateji inkişaf konsepsiyasını formalaşdırmağı, bu konsepsiyada bank risklərinin səmərəli idarə edilməsi və bu sistemin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə adekvat yanaşmanı şərtləndirir. Rusiyanın ən iri banklarından biri olan “VneşEkonomBank”-ın 2011-2015-cü illər üçün hazırladığı inkişaf konsepsiyasında bankın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və onun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri sırasında yer alan fəaliyyət istiqamətləri içərisində bankın kredit və struktur risklərinin metodoloji aspektlərinin fundamental araşdırılması və risklərin qiymətləndirilməsi, bankın idarə edilməsi məsələlərinin optimallaşdırılması, işçi heyətinin səlahiyyətlərinin və vəzifələrinin struktur bölmələrinin işinin təşkilinin kompleks baxılması, mövcud normativ aktların və qaydaların müasir dövrün mühüm çağırışlarına, tendensiyalarına adekvat baxılması bazar segmentlərinin, sosial-siyasi situasiyalarla bağlı halların proqnozlaşdırılması, onların təsirinin nəzərə alınması, dünya bank təcrübəsinin mütərəqqi formalarının baxılması və tətbiqinin intensivləşdirilməsi, bankın informasiya-texnologiya bazasının modernləşdirilməsi, bütövlükdə, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. yer almışdır [161]. Məlumdur ki, dünyada uzun müddətli təcrübəyə malik banklar fəaliyyət göstərilir və onların qabaqcıl iş təcrübəsinin, məhsuldar bank alətlərinin transferi aktual olaraq qalır. Professor N.Zavarixin və bank mütəxəssisi M.Ostanin Rusiyanın kommersiya banklarında korporativ idarəetmə problemlərini öyrənərkən, qeyd etmişlər ki, dünya təcrübəsində bu problemlərə yanaşarkən, ilk növbədə bankın müxtəlif strukturları və bank fəaliyyəti ilə bağlı proseslər arasında olan qarşılıqlı

münasibətlər əsas tədqiqat obyektləri kimi götürülür [64]. Burada vacib şərt kimi hər bir proses iştirakçısının bu və ya digər formada idarəetmə funksiyasına və rıçaqına malik olmasıdır. Banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılmasında da bu prinsiplərin nəzərə alınması vacib şərtlər kimi xarakterizə olunur. Yalnız belə olduğu təqdirdə risklərlə bağlı problemlərə məsuliyyət daşıyan bank əməkdaşlarının və yüksək idarəetmə funksiyasına malik menecerlərin hər birinin bank risklərinin idarə edilməsində və onların azaldılmasında rolunu, onların məsuliyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olar, bütövlükdə, bank heyətinin risklərin idarə edilməsi prosesində faydalı fəaliyyətinin təşkili reallaşar. Ayrı-ayrı bankların misallarında daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində bank risklərinin idarə edilməsi proseslərinin daha optimal variantlarına baxılması da vacib sayılır. Belə ki, hər bir bankın fəaliyyətində müəyyən detalları ilə fərqli xarakterik cəhətlərin olması daha çox reallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bununla bərabər, bank fəaliyyətinin mürəkkəb funksiyalarının icrası proseslərində adekvatlıq baxımından optimal mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi və tətbiqinin təşkili sistemli yanaşma ilə bərabər, ayrı-ayrı situasiyaların və elementlərin nəzərə alınması şərtləndirir. Bir qrup rusiyalı bank mütəxəssislərinin (V.Rudko-Silivanov, K.Lapina və T.Yunak) fikrincə risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə dörd mühüm addımın atılması olduqca vacib hesab olunur. Bunlara daxili nəzarət sisteminin və risklərin idarə edilməsi proseslərinin təşkilinə konseptual yanaşmanın həll edilməsi, risklərin idarə edilməsi ilə bağlı təşkilati tədbirlərin effektivli həyata keçirilməsi, risklərin idarə edilməsi ilə bağlı prosedurları özündə əks etdirən daxili sənədlərin, qaydaların və təlimatların optimal hazırlanması və risklərin idarə edilməsi tsiklinin monitorinqinin, eyni zamanda qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsi daxil edilmişdir [143]. Əlbəttə, risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsində daha ciddi nəticələrə və əvvəlcədən proqnozlaşdırılan gözləntilərə nail olmaq üçün risklərlə bağlı mühüm əhəmiyyət daşıyan müxtəlif detalların və ayrı-ayrı elementlərin diqqətlə öyrənilməsi, onların azaldılması istiqamətində daha təsirli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, bu tədbirlər üzrə çoxlu sayda amillərin təsirinin araşdırılması lazım gəlir. Əslində elə risklərin idarə edilməsi proseslərinin

təkmilləşdirilməsi zərurəti də bu kimi mürəkkəb və əhatəli təsirə malik müxtəlif risk amillərinin mahiyyətinin üzə çıxarılması, təhlili və onların təsirinin azaldılması ilə bağlı inzibati-təşkilati tədbirlərin görülməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Qazaxıstan banklarının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi üzrə apardıqları tədbirlərin təhlili göstərmişdir ki, bank risklərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər özü müəyyən hərəkətlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur və bu hərəkətlər risklərin idarə edilməsinin son nəticələrinə ciddi təsir göstərir. Ölkənin bank sistemində əsas problemlər kimi kommersiya banklarının servis xidmətlərinin və struktur bölmələrinin vəzifə funksiyalarının optimal bölüşdürülməməsi, kreditlərin verilməsi ilə bağlı girov sisteminin kifayət qədər etibarlı olmaması, menecment strukturunun qeyri-adekvatlığı, əmanətlərin sığortalanması sxeminin fraqmentar xarakter daşması, kredit risklərinin və bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin adekvat qiymətləndirilməsi metodlarının kifayət qədər təkmilləşdirilməməsi və s. qeyd olunur [157]. Şübhəsiz, bu göstərilən problem xarakterli məsələlərin lazım olunan səviyyədə dəyərləndirilməməsi, öyrənilməməsi, bank risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə ardıcılıq və dərinlilik prinsipləri ilə baxılmaması, bu kimi risklərin əhatə dairəsinin arzuolunmaz həddə çatmasına və fəsadlarının çoxalmasına səbəb ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu qeyd olunan problemlərin və halların əksəriyyəti Azərbaycanın kommersiya banklarının təcrübi işində yer almışdır. Belə ki, bank risklərinin idarə edilməsi üzrə təkmilləşdirilmiş qaydalar və mexanizmlərin mövcudluğuna baxmayaraq, əksər bank fəaliyyəti istiqamətləri üzrə risklərin yaranması və genişlənməsi ehtimalları mövcuddur. Biz bunların bir qrupu barədə tədqiqatın əvvəlki paragraflarında materialları vermişdik və yekun hissədə bir daha bunlara qayıdacayıq. Amma qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin Mərkəzi Bankının rəsmi olaraq təsdiq etdiyi və “Banklarda korporativ idarəetmə standartları” adlanan sənədin 5-ci maddəsində bildirilir ki, bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcmində, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Həmin sənədin 14.8-ci maddəsinə əsasən bankın məruz qaldığı əhəmiyyətli risklərin idarə edilməsi barədə açıqlanan məlumatlara ən azı aşağıdakıların- risklərin idarə edilməsi üzrə bankın

siyasəti, vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği və kredit portfelində xüsusi şəkisi, qeyri-standart kreditlərin cəmi və bu kreditlərin hər bir alt kateqoriyası üzrə məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisi, kredit üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatların məbləği və kredit portfelinə nisbəti, balansdankənar öhdəliklərin cəmi və növləri üzrə məbləği, kreditlərin o cümlədən, vaxtı keçmiş kreditlərin regionlar üzrə coğrafi bölgüsü, kreditlərin, həmçinin vaxtı keçmiş kreditlərin iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsü, iri kredit borclarının məbləği və məcmu kapitalla nisbəti, faiz risklərinə həssaslıq üzrə təsnifat, sabit və dəyişkən faizi olan aktiv və öhdəliklərin təsnifatı, fəaliyyətində istifadə edilən əsas xarici valyutalar və açıq valyuta mövqeyi üzrə prudensial normativlər göstərilməklə, bankın hər bir əsas valyuta üzrə ayrılıqda və məcmu açıq valyuta mövqeyi, xarici valyuta ilə bağlı riskin qarşısının alınması məqsədi ilə istifadə edilən alətlərin, o cümlədən hecinq alətlərinin siyahısı, habelə, bu alətlərin qısa izahı, hər bir valyuta, yəni milli və xarici valyuta üzrə aktivlərin və öhdəliklərin ödəniş müddətlərinin bölgüsü barədə məlumatların daxil edilməsi vacib şərtlərdəndir [8]. Fikrimizcə, məhz bu istiqamətlər üzrə hər bir kommersiya bankının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin əsaslandırılmış formalarının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması zəruridir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2015-ci ili üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatında bildirilir ki, kontor-tsiklik bank nəzarət modeli və prudensial siyasət vasitəsi ilə bank sistemində risklərin çevik idarə olunması və bankların maliyyə dayanıqlılığının daha da gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Həmin bəyanatın 2.3.-cü bəndində qeyd olunur ki, 2015-ci ildə bank nəzarəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi Bazel III prinsipləri, habelə bank fəaliyyətinin yerli mühitinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla davam etdiriləcəkdir. Risk əsaslı və kontor-tsiklik prudensial tənzimləmənin həyata keçirilməsi imkan verən siyasət modelinin qurulması hər bir risk növünün prudensial tələblərə əhatəsi üzrə işlər davam etdiriləcəkdir. Bundan əlavə, 2015-ci ildə əməliyyat riskləri üzrə tənzimləmə çərçivəsinin yaradılması və əməliyyat risklərinin kapital adekvatlığının hesablanması nəzərdə tutulur. Mərkəzi Bankın siyasətində də bank risklərinin optimal idarəetmə sistemini yaradılmasına və bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə, yeni bank

mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiqinə ciddi önəm verilir. Bununla belə, 2015-ci ilin ilk aylarında Azərbaycanın bank sistemində valyuta məzənnəsi ilə bağlı bank risklərinin fəsadları bir daha bank risklərinin sistemli və komplekslik prinsipləri gözlənilməklə, hər bir ölkənin bank sisteminin və ayrı-ayrı bankların fəaliyyət prinsiplərinin mühüm elementləri nəzərə alınmaqla, təkmilləşdirmələr aparılmasını, risklərin idarə edilməsi sisteminin müasir, daha çox dayanıqlı modellərinin işlənilib hazırlanmasını və tətbiqini zəruri edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proseslər dünya bank sistemində mütəmadi təkrarlanan proseslər kimi xarakterizə olunur və biz əvvəldə bildirmişdik ki, hələ 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet məkanında bir çox dövlətlərin milli valyutalarının dəyərdən düşməsi, başqa sözlə, valyuta məzənnəsi riskinin həddindən çox artması, kommersiya banklarının ciddi itkilərlə üzləşməsi baş vermişdir. Həmin proseslərin Azərbaycanın bank sistemində təsirinə özünü fundamental araşdırmaları olduqca zəruri edir və bu proseslərin mahiyyətinin öyrənilməsi, xüsusi ilə bank risklərinin hansı istiqamətlərdə arta biləcəyi ehtimallarının proqnozlaşdırılması, onlara adekvat tədbirlərin görülməsi və bankın sərəncamında olan resursların konsolidasiya edilməsi, mövcud bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi mühüm şərtlər kimi çıxış edirlər.

Biz tədqiqatın əvvəllərdə verilən materiallarında risklərin idarə edilməsi proseslərinin dərinlən öyrənilməsində, onların sistemləşdirilməsində, təhlil edilməsində, rəhbərliyə təqdim olunmasında, risklərin azaldılmasını təmin edə biləcək tədbirlərin hazırlanmasında və onlara nəzarəti həyata keçirəcək idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasında daxili auditin rolunu və əhəmiyyətini qeyd etmişdik. Bu baxımdan tədqiqatın sonuncu paragrafında daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının axtarılmasını və əsaslandırılmasını vacib bir məsələ kimi dəyərləndirmişik. Göstərilən problemlərə baxılmaqla, fikrimizcə, kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə sistemli yanaşmanın mühüm istiqamətlərini müəyyənləşdirməyin və daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının optimal variantları üzrə təkliflərinin irəli sürmək imkanının mümkünlüyü qənaətdəyik.

3.3 Daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yolları

Kommersiya banklarında daxili auditin transformasiyası problemlərinin müasir dövrdəki tendensiyalarının araşdırılması və onlara adekvat həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi bank sisteminin fəaliyyətinin sabit təşkilinin mühüm tədbirlərindən və strateji vəzifələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Dünya bank sisteminin davamlı, dayanıqlı və etibarlı fəaliyyət göstərməsi dünya iqtisadi proseslərinin sabitliyi kimi də qiymətləndirilə bilər. Bu sistemdə kommersiya banklarının rolu və əhəmiyyəti barədə biz tədqiqat işinin əvvəlki paraqraflarında materiallar vermişdik. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının hər bir milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində, sosial-iqtisadi proseslərin ahəngdarlığının qorunmasında, əhaliyə bank xidmətlərinin təqdim edilməsində geniş əhatəli funksiyaları yerinə yetirirlər. Şübhəsiz, bu baxımdan kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəli və effektivli təşkili vacib şərt kimi çıxış edir. Bu proseslərdə daxili auditin əhəmiyyəti də xeyli fərqlənir. Belə ki, daxili auditin, bankların problemləli istiqamətlərinin öyrənilməsində, bunlara müvafiq tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində böyük səmərəsi vardır. Biz, daxili auditin mahiyyəti, onun formalaşmasının metodoloji əsasları, bank təcrübəsində daha çox istifadə olunan daxili audit modellərinin qiymətləndirilməsi metodologiyası, kommersiya banklarının işinin təşkilində daxili audit amillərinin çoxfunksiyalı rolu, daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və onun müəyyənəşdirilməsi problemləri üzrə fikir və mülahizələrin, tədqiqat materiallarının əsas hissəsini vermişik. Eyni zamanda, mühüm məsələlərdən biri kimi daxili auditin məruz qaldığı deformasiyaların, yəni daxili auditin transformasiyasının problemlərinin həlli yollarının optimal variantlarının müəyyənəşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Tədqiqatçı N.Skleymov daxili auditin təşkilati və metodoloji təmin edilməsi problemləri üzrə araşdırmalar apararkən bildirmişdir ki, daxili audit fəaliyyət subyektinin hər hansı bir dəyişikliyinə reaksiya vermək refleksi olduğu kimi, daxili auditin özünün də transformasiyası qaçılmaz bir proses kimi təsir bağışlayır. Yəni, daxili audit özünün

ənənəvi fəaliyyət mexanizmlərinin yenilənməsini və daha təkmilləşdirilmiş alətlərdən istifadəni tələb edir. Bu baxımdan daxili auditin təşkili ilə bərabər, onun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəbliyi ilə fərqlənir [153]. Müəllif daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinin mürəkkəbliyi barədə mülahizələri heç də səbəbsiz deyildir. Belə ki, daxili auditin əsas vəzifələri sırasında kommersiya bankının mürəkkəb fəaliyyətinin çoxsaylı və çoxvektorlu problemlə elementlərinin sistemli təhlili ilə yanaşı, onların aradan qaldırılması mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu proseslərin üzərində fasiləsiz nəzarət sisteminin formalaşdırılması vacib yer tutur. Daxili audit bu baxımdan özünün səlahiyyətləri çərçivəsində bir çox mühüm istiqamətlər üzrə fəaliyyət subyektinin icraçı bölməsi kimi çıxış etsə belə, öz fəaliyyətində bir çox əhəmiyyətli idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir. Bunlarla belə, daxili auditin fəaliyyət prinsiplərinin transformasiyası ilk növbədə kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin effektivli təşkili kontekstində baxılması və qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu aşağıdakılarla izah olunur:

- bank təcrübəsində ardıcıl olaraq uzun illər ərzində istifadə edilən daxili audit modelinin nisbətən köhnəlməsi, onun qeyri-adekvatlığı və qeyri-çevikliyi;
- daxili audit mexanizmlərinin səmərəsinin azalması, səlahiyyətlərin məhdudluğu və ya idarəetmə sistemində iştirakın effektivsizliyi;
- daxili audit əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin kifayət qədər olmaması və ya bu quruma rəhbərlik edən menecment heyətinin bank risklərinin öyrənilməsi, təhlili və idarə edilməsi proseslərinə komplekslik, ardıcılıq, fasiləsizlik, dürüstlük, obyektivlik və sistemlilik prinsipləri əsasında yanaşmasının zəif olması və s.

Bu qeyd edilən problemlər əsas götürülməklə, daxili auditin fəaliyyət prinsipindəki dəyişikliklərə və transformasiya tendensiyalarına kompleks yanaşma tələb olunur. Başqa sözlə, daxili auditin transformasiyasının əsas elementləri kimi hansı halların daha çox rol oynadığının araşdırılması, onların kommersiya banklarının qarşısında duran strateji vəzifələrə adekvat olaraq təkmilləşdirilməsi vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təşkil etmək məqsədə uyğun hesab olunur. Tədqiqatçı

Y.Boqdanova qeyd edir ki, bank sistemində radikal dəyişikliklərin ardıcıl və sistemli öyrənilməsi, bunlara müvafiq tədbirlərin operativ görülməsi vacibdir. Bu halda, bank sektorunun daxili korporativ idarəetmə sisteminin transformasiyası qaçılmazdır və bunlarla bağlı bankın müxtəlif bölmələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri görülməlidir [40]. Fikrimizcə, bu qurumların içərisində daxili auditin məruz qaldığı transformatik təsirlərin kifayət qədər operativ qiymətləndirilməsi və baxılması kommersiya bankının sabit fəaliyyətinin təşkilinə ciddi töhfə verə bilər. Çünki, radikal transformasiyalar şəraitində daxili auditin təcrübi alətlərinin hər hansı birinin səmərəsiz işləməsi, bank risklərinin fasiləsiz izlənilməsi, öyrənilməsi və idarə edilməsi prinsipinin pozulmasına gətirib çıxara bilər, nəticədə banklar əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi arzuolunmaz hallarla üzləşməklə bərabər, əlavə xərclərə və itkilərə məruz qalarlar. Transformasiyalar nəticəsində şübhəsiz, qüvvədə olan mövcud bank qanunvericiliyi, normativ aktlar və digər sənədlərlə bağlı prosedurların da təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Digər tərəfdən, bu proseslərdə daxili auditin funksional və təcrübi fəaliyyətini nizamlayan və müəyyənləşdirən prosedurların yeni bank əməliyyatları, sistemləri və keyfiyyət meyarları ilə uzlaşmasına da ciddi diqqət yetirilməlidir. Bank aktivlərinin qorunması üzrə sistem və prosedurların təhlili və nəzarətində daxili auditin rolunun çevikliyi amilini biz qeyd etmişdik, həm də bu qarşılıqlı əlaqənin bankın ümumi fəaliyyət strategiyasına müvafiq formalaşdırılması da vacib məqamlardandır. Daxili auditin transformasiyası zamanı risklərin idarə edilməsi metodologiyasının yeni modellərinin işlənilməsi və çevik bank alətləri ilə təchiz edilməklə tətbiq olunması daxili auditin transformasiyasının effektivli həlli yollarından biri kimi xarakterizə olunur. Bu halda, daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyinin və adekvatlığının yoxlanılması, həmçinin qiymətləndirilməsi ilə bərabər, bankın maliyyə resurslarının və idarəedici informasiya sistemlərinin daha dolğun obyektivliklər əsasında təhlil edilməsi, aktivlərin qorunması vasitələrinin təhlili, müxtəlif bank xidmətləri üzrə fəaliyyətin səmərəliliyi, bankın bütün bölmələri və fəaliyyət sahələri üzrə çəkilən xərclərin effektivliyi, bank hesabatlarının etibarlılığının dəqiqləşdirilməsi, bankda qüvvədə olan qayda və prosedurların adekvatlığının yoxlanılması, müxtəlif audit mexanizmlərinin faydalılıq

səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və s. vəzifələrin öhdəsindən gəlmək imkanı yaranır. Daxili auditin transformasiyası ilə bağlı amillər ciddi qiymətləndirilərsə və nəzərə alınarsa, daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində kommersiya banklarının fəaliyyəti zamanı nəzarət mexanizmləri, əməliyyat prosedurları-qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərər minimuma endirilə bilər, bank risklərinin qarşısı kifayət qədər səmərəli alınar, onlardan dəyən zərərin miqyası azaldılar və bütövlükdə daxili audit fəaliyyəti faydalı hesab oluna bilər [4]. Tədqiqatçı V.Lubnina belə hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili audit mühüm informasiyaları və situasiyaları süzgəcdən keçirmək qabiliyyətinə keçirmək qabiliyyətinə malikdir. Çünki, daxili auditin davamlı təşkili nəticəsində fəaliyyət subyektinin bütün sahələri üzrə dolğun və dürüst təhlillər aparılmaqla, kifayət qədər əsaslandırılmış qərarların verilməsi və reallaşdırılması baş tutur [93]. Bu qeyd edilən nəticəyə nail olmaq üçün daxili auditin xarakterik xüsusiyyətlərinin müxtəlif bank fəaliyyətindən, daxili və xarici elementlərdən, digər meyarlardan müxtəlif deformasiyalara məruz qaldığı halda, daxili auditin deformasiyaya uğramış mexanizmlərinin yenisi ilə əvəzlənməsi, bankın qarşısında duran strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsində fayda verə biləcək bank alətlərinin tətbiq edilməsi, daxili auditin təşkili və fəaliyyəti üzrə prinsiplərin adekvatlığının baxılması və s. tədbirlərin operativ olaraq həyata keçirilməsi lazımdır. Hər bir kommersiya bankının fəaliyyətinin nəticəsi maliyyə göstəriciləri ilə qiymətləndirilir. Bu baxımdan kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin müəyyənləşdirilməsində və qorunmasında daxili auditin transformasiyaya uğramış təcrübi mexanizmlərlərinə kompleks yanaşma da az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqatçı D.Olyunin bu problemin araşdırılmasına ciddi yanaşmanı vacib saymışdır [115]. Əslində, hər hansı bir fəaliyyət sahəsinin, o cümlədən kommersiya banklarının maliyyə dayanıqlılığının effektivli təhlili bankın təşkilatı, texnoloji və maliyyə-iqtisadi meyarlarının sistemli və dürüst nəzərə alınması nəticəsində mümkün olar və daxili auditin əsas vəzifələrindən biri də onun transformasiyasından asılı olmayaraq, bu mühüm tədbirin fasiləsizlik və davamlılıq prinsipi əsasında həyata keçirilməsidir. Digər bir tədqiqatçı S.Usenko belə hesab edir ki, daxili auditin təşkilindəki

problemləri, o cümlədən, onun transformasiyası ilə bağlı yeni məqamları dərinlən araşdırmaq və zəruri tədbirlərin görülməsi üçün bu xidmət sahəsinin özünün monitorinqini aparmaq heç də pis olmazdı [177]. Bu kimi monitorinqlərin aparılması zamanı fikrimizcə, risklərin idarə edilməsinə nəzarətin təşkili və aparılması ilə bağlı məsələlər hərtərəfli araşdırılmalı, qiymətləndirilməli, mühasibat uçotunun dürüstlüyü, mövcud qaydaların və təlimatların adekvatlığı yoxlanılmalı, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi müəyyənləşdirilməlidir. Bunlarla bərabər, bank resurslarından istifadənin effektivlik səviyyəsi, risklərin azaldılması tədbirləri nəzərdən keçirilməli, öyrənilməli, qiymətləndirilməli və müvafiq təkliflər hazırlanmalıdır. Bundan əlavə, monitorinq zamanı daxili auditin kommersiya bankının ümumi fəaliyyətinə ciddi təsir edən bank risklərinin hansı səviyyədə azalda bilməsi potensialı da qiymətləndirilməlidir. Tədqiqatçı Y.Uyemova qeyd edir ki, kommersiya banklarında daxili nəzarət sisteminin transformasiyası ilə bağlı proseslərin vaxtında və operativ qiymətləndirilməməsi bankların ümumi fəaliyyətinin geniş əhatəli risk altına məruz qoya bilər. Ona görə də bu halda mühüm transformasiya elementləri olan fəaliyyət istiqamətlərinin, məqsəd və vəzifələrin, bankın ümumi konsepsiyasının, bank əməliyyatlarının daha effektivli üsul və formalarının yeni tələblər kontekstində baxılması və təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Digər tərəfdən, daxili nəzarət sistemin əsas tərkib hissəsi kimi daxili auditin kommersiya bankının ümumi korporativ idarəetmə sistemində funksional fəaliyyət istiqamətlərinin də dərinlən təhlil edilməsi və təkmilləşdirilməsi də mühümlüyü ilə diqqət çəkir [171]. Y.Uyemova bu problemləri tədqiq edərkən, daha sonra bildirmişdir ki, kommersiya banklarında daxili auditin transformasiyası zamanı bir çox mühüm məsələlərlə bərabər, bu qurumun menecment heyəti ilə bankın digər struktur bölmələrinin əməkdaşları arasında qarşılıqlı fəaliyyət prosedurlarının yeni formalarına və təkmilləşdirilmiş variantlarına baxılması daha çox fayda verərdi [172]. Digər bir müəllif D.Makeyev də daxili auditin transformasiya proseslərinin təsirinin azaldılması üçün bankın ümumi fəaliyyət prinsiplərin və daxili auditin təşkili ilə bağlı meyarların optimallaşdırılmasına üstünlük verilməsini qeyd etmişdir [97]. Tədqiqatçılar T.Belenkaya və V.Skiripka daxili auditin deformasiyaları zamanı bu

qurumun təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin təşkili məqsədi ilə birinci növbədə daxili auditin yerinə yetirdiyi əsas vəzifələrin baxılan dövrdə adekvatlıq səviyyəsinə ciddi yanaşmanı vacib saymışlar. Müəlliflər qeyd edirlər ki, əgər daxili auditin mövcud mexanizmləri, təhlil və nəzarət metodları kommersiya bankının effektivli, sabit, gəlirli işləməsinə öz töhfəsini verə bilmirsə, deməli daxili auditin təşkili əsasları ciddi şəkildə yenilənməli və modernləşdirilməlidir [35]. Qeyd edək ki, bankın müxtəlif xidmət sahələri, o cümlədən daxili audit müəyyən dövrdən sonra istər-istəməz təkmilləşdirici tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Burada elə sahələr var ki, bu kateqoriyadan olan tədbirlərin reallaşdırılması proseslərinin intensivləşdirilməsi zərurəti o qədər də hiss olunmaya bilər. Amma, daxili audit xidmətinin fəaliyyətindəki hər hansı xırda bir transformasiyanın operativ baxılmaması və təkmilləşdirilməməsi ciddi fəsadlara yol açmaq iqtidarındadır. Belə ki, bank risklərinin özünün mahiyyətə xarakterləri, risklərlə bağlı təhlükəli elementləri iqtisadi inkişaf proseslərindən, bank əməliyyatlarının səviyyəsindən və məzmunundan asılı olaraq dəyişmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Nəticədə risklərin səviyyəsi gözlənilməyən bank xidməti sahəsindən tez bir zamanda intensivləşməyə, zərərin miqyası artmağa, itkilər isə çoxalmağa başlayır. Biz əvvəldə bu bank risklərindən biri kimi valyuta risklərini qeyd etmişdik. Fikrimizcə, belə risklər üzrə təhlükələrin ehtimalı əsas bank əməliyyatları sahələrində də, yəni xüsusi ilə kreditləşdirmə sahəsində yüksək olaraq qalmaqdadır. Bu amillər əsas götürülməklə daxili auditin hər bir risk ehtimalına və tendensiyasına adekvat transformasiyası da operativ və sistemli şəkildə dəyərləndirilməli, vacib tədbirlər effektivli reallaşdırılmalıdır. Tədqiqatçı E.Zaiçenko bu kimi problemlərə kompleks baxmaqla bərabər, daxili auditin transformasiyası tədbirlərində risk-menecmentin peşəkar fəaliyyətinin təşkilinə də ciddi yanaşılmasını bildirmişdir [66]. Məşhur PwC kompaniyasının mütəxissisləri belə hesab edirlər ki, peşəkar auditorlar arasında olan diskussiyalarda ən çox yadda qalan və gərgin hallar risklərin qiymətləndirilməsi üzrə daxili auditin transformasiyaya meyilli xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Bu halda, daxili audit risklərin idarə edilməsi proseslərinin yeni mexanizmlərinin dərhal nümayiş etdirməsinə hazır olmalıdır. Bunun üçün risk kateqoriyaları və onların idarə

edilməsinə yanaşma metodları daimi tədqiqat predmeti və obyekt kimi daxili audit xidmətinin diqqətindən yayınmamalıdır [48]. Zənnimizcə, daxili audit xidmətinin auditorları yeni transformativ tendensiyaların mahiyyəti və xarakterini operativ və çevik öyrənməklə, bank risklərinin azaldılması istiqamətində və bankın qarşısında duran vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsində daha səmərəli və effektivli mexanizmləri öz fəaliyyətləri proseslərinə tətbiq edə bilirlər. Y.Yudenzov bank sistemində daxili auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsi problemlərini tədqiq edərkən bildirmişdir ki, daxili audit hər hansı bir fəaliyyət sahəsinin itkilərinin və zərərlərinin miqyasının azaldılması üzrə proqnozlaşdırma və nəzarət sisteminin əsas subyekt kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də onun fəaliyyəti transformatik tendensiyalar zamanı laxlamamalı, axsamamalı və yeni mexanizmlərin hesabına effektivliyini saxlamalıdır [195]. Bu məsələlərdə müəlliflər haqlıdır, fikrimizcə, daxili audit xidməti hər hansı bir transformasiya çağırışına və tendensiyasına hazırlıq nümayiş etdirməli, yeni və mürəkkəb risk elementlərinin öyrənilməsi, təhlili, onların nəzarətinin daha səmərəli təşkili üzrə effektivli bank alətlərini tətbiq etməlidir. Bundan əlavə, daxili auditin yoxlama və təhlil metodologiyaları təkmilləşdirilərək daha da gücləndirilməlidir. Bir sıra tədqiqatçılar bu proseslərdə daxili auditin bankın bölmə və filiallarının qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə verə biləcəyi töhfəni artırmaq üçün, daxili auditin təşkili, həmçinin bankın fəaliyyəti ilə bağlı standartlaşdırma meyarlarının təkmilləşdirilməsini də vacib sayırlar [114]. Son illərdə bank sistemində korporativ idarəetmə prinsiplərinin daha da intensivləşməsi nəticəsində bir çox ənənəvi bank mexanizmləri və alətləri, o cümlədən daxili auditin spesifik xüsusiyyətləri kifayət qədər transformasiyalara uğramaqdadır. Bank mütəxəssisi İ.Belevov belə hesab edir ki, bu halda ənənəvi bank mexanizmlərinə daxildən, eyni zamanda xaricdən çoxlu sayda transformasiya elementləri təsir edir və bu halda bankın müxtəlif xidmət sahələrinin işində yeni situasiyalar, hallar qaçılmaz olur. Bu proseslərdə daxili audit qısa müddət ərzində yenilənmək, modern bank alətlərini hazırlayaraq tətbiq etmək vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyi bacarmalı və bunlarla bağlı mütləq fəal təkmilləşdirmə tədbirləri fazasına keçməlidir [36]. Biz, daxili auditin transformasiyası problemlərinin yaranması və onun həlli yollarının

optimal istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən, bu qeyd edilən amillərin, elementlərin kompleks şəkildə nəzərə alınmasının vacibliyini bildirməklə, bu fikirdəyik ki, daxili audit kommersiya banklarının mühüm təhlil və nəzarət strukturu kimi mürəkkəb situasiyalarda, risklərin artdığı və onların xarakterinin mürəkkəbləşdiyi şəraitdə təcrübi baxımdan daha tez və az xərcsiz tətbiq edilmək imkanına malik bank mexanizmlərinə və bank alətlərinə üstünlük verməli, aparılan auditlərin dəyərinin artırılması meyarını əsas tutmalı, transformasiyalara məruz qalmış daxili audit mexanizmlərinin operativ olaraq yeni və məhsuldar alətlərlə təchiz edilməsi aktuallığı ilə xeyli fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin transformasiyası problemləri müasir dövrdə Azərbaycanın bank sistemi, xüsusi ilə də kommersiya bankları üçün olduqca xarakterikdir. Belə ki, ölkənin bank sisteminin nisbətən dayanıqlı və sabit olmasına baxmayaraq, bank risklərinin öyrənilməsi, təhlili və idarə edilməsi üzrə kifayət qədər problemlər mövcuddur. Eyni zamanda dünyada və regionda baş verən global iqtisadi proseslər, maliyyə və iqtisadi böhranlar, əsas valyuta mənbəyi olan neft bazarındakı qeyri-sabitlik, bank sisteminin çətinlikləri, güclü dünya ölkələri arasındakı ziddiyyətlər, bir çox ölkələrin milli valyutalarının devalvasiya problemləri və s. səbəbindən bank risklərinin xarakterləri xeyli mürəkkəbləşib və bir çox hallarda bu risklərin qısa müddət ərzində böyük miqyasda artması təhlükəsi vardır. Biz əvvəldə bir çox ölkələrin, o cümlədən postsovet respublikalarının milli valyutalarının məzənnəsinin sabit saxlanılması ilə bağlı problemlərinə toxunmuşduq və bu kimi halların ölkəmizdə də son dövrlərdə baş verdiyinin şahidiyik. Bu proseslərdə risk zərbələrinin əsas hədəflərindən biri də kommersiya bankları olmuşdur. Məsələn, valyuta kurslarının qısa müddət ərzində böyük miqyasda dəyişkənliyi kommersiya banklarının fəaliyyətinə əsaslı mənfi təsir göstərməklə yanaşı, bank risklərinin idarə edilməsindəki problemləri də ciddi qabartmışdır. Nəzərə alsaq ki, bank risklərinin təhlili və idarə edilməsində kommersiya banklarının mühüm xidmət sahəsi kimi daxili audit çıxış edir, deməli, əslində bankın digər struktur bölmələri ilə müqayisədə daxili auditin daha tez bir zamanda təkmilləşdirilməsi və onun transformasiyası problemlərinin həll edilməsi lazım gəlir. Professor Z.Məmmədov Azərbaycanın bank

sisteminin müasir vəziyyəti, problemləri və perspektivlərinə toxunarkən qeyd edir ki, ölkənin bank sisteminin əsas problemləri sırasında kapitallaşma səviyyəsinin zəif olması, baza depozitlərin azlığı, kredit mədəniyyətinin aşağı olması, bank aktivlərinin keyfiyyətinin pisləşməsi ehtimalının yüksəkliyi, bank əməliyyatlarının effektivliyinin zəifliyi daha çox nəzərə çarpır. Bundan əlavə, kommersiya banklarının əksəriyyətinin bu və ya digər sənaye, yaxud ticarət qrupları ilə sıx bağlılığı, onların korporativ idarə edilməsini çətinləşdirir və bu baxımdan bank risklərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsini zəiflədir. Bu kimi banklarda şəffaflığın azlığı da riskləri artırır [101]. Bu məsələlərdə müəllif obyektiv olaraq haqlıdır, belə ki, ölkənin bank sisteminin hər hansı bir bank riski istiqaməti üzrə kifayət qədər ciddi və dayanıqlı immunitetinin yüksək səviyyədə olmasını əminliklə söyləmək xeyli çətinidir. Məsələn, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, 2015-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanın bank sistemində milli valyutanın məzənnəsindəki dəyişikliklərlə bağlı bank risklərinin xeyli artdığı və bankların fəaliyyətinin çətinləşdiyi müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən, ölkəmizin bank sistemi hələ bank təcrübəsi baxımından dünya bank təcrübəsini daha dərinlən öyrənməli, özünün spesifik bank dayanıqlılığı və sabitliliyi immunitetlərini və mexanizmlərini formalaşdırmalıdır. Professor Ş.Abdullayev qeyd edir ki, banklar daha çox real sektorun kreditləşməsinə resurslar ayırdığı təqdirdə kredit portfelinin strukturunun yaxşılaşdırılmasına nail ola bilərdilər [25]. Müəllif bildirir ki, müasir dövrdə kommersiya bankları rəqabətqabiliyyətli mexanizmlər və alətlər hesabına öz aktivlərinin gəlirlik səviyyəsini təmin etməlidirlər [26]. Bankların gəlirlərinin artırılması və həmçinin onların dayanıqlılığının gücləndirilməsi, bank risklərinin azaldılması ənənəvi fəaliyyət istiqamətləri ilə yanaşı, bank xidmətlərinin çeşidinin artırılmasını tələb edir. Professor A.Kərimov qeyd edir ki, bank xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi, bu sahədə müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi bank risklərinin səviyyəsini azaltmağa imkan verir [77]. Bundan əlavə, kommersiya banklarının menecment heyəti bank risklərinin kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsini dərinlən təhlil etmək və müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək mexanizmlərinə malik olmalıdırlar [78]. Amma təəssüf ki, son illərdə bank sektorunda baş vermiş neqativ proseslər və problemlərin çoxalması

belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, banklar hələlik müasir texnologiyaların tətbiqi və yeni alətlərin dövrüyyəyə buraxılması ilə bağlı proseslərdə ləngdirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və rəqabətin artdığı halda ölkə bankları özlərinin metod və mexanizmlərini, yanaşmalarını təkmilləşdirməli, innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirməlidirlər [79]. Digər tərəfdən, ölkə Prezidentinin 3 fevral 2016-cı il Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı olaraq son dövrlərdə bir sıra kommersiya banklarının fəaliyyətində ciddi nöqsanlar aşkarlanmış və artıq bir neçə bankın fəaliyyətinə xitam verilmişdir. Bu qurumun əsas fəaliyyəti maliyyə sektorunun və bank sisteminin dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir [4]. Amma bununla belə, son illərdə banksektoru ciddi problemlərlə üzləşmişdir və bu baxımdan vəziyyət mövcud mexanizmlərin yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalasdırılması və onun neftdən asılılığının əhəmiyyətli səviyyədə azaldılması milli iqtisadiyyatın perspektivləri üzrə strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulan mühüm vəzifələrdəndir [6]. Vacib məsələlərdən biri də, maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi və maliyyə xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsidir. Ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə başlıca məqsədlər sırasında qlobal iqtisadi təhlükələr şəraitində ölkəmizin maliyyə sisteminin çevikliyinin təmin edilməsi və maliyyə bazarlarının inkişafının intensivləşdirilməsidir [3;5]. Professor Ə.Ələkbərov və tədqiqatçılar E.Bağırzadə və G.Musayev ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsi, maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi məqsədilə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, gizli iqtisadiyyatın həcmnin minimuma endirilməsini və davamlı islahatların intensivləşdirilməsini vacib sayırlar [13;9;20]. Bu baxımdan, qlobal iqtisadi çağırışlar şəraitində maliyyə xidmətlərinin müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla inkişafının optimallaşdırılması, maliyyə-kredit, həmçinin bank sisteminin sağlamlaşdırılması, onların antiböhran şəraitində səmərəli fəaliyyətinin təşkili, maliyyə-kredit və bank risklərinin dərinlən öyrənilməsi, risklərə səbəb olan amillərin araşdırılması, preventiv və adekvat tədbirlərin əhatəsinin genişləndirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Bank sektorunda və maliyyə qurumlarında hesabatlılıq, dürüstlük və şəffaflıq prinsipləri təmin edilməlidir. Belə ki, bu prinsiplərin gözlənilməməsi və kompleks tədbirlərin ardıcılıqla həyata keçirilməməsi səbəbindən 2015-ci ildə ölkənin maliyyə-bank və pul sistemində problemlər artmışdır. 2015-ci ildə həyata keçirilən iki devalvasiyadan sonra, Azərbaycanda ümumi iqtisadi artımın zəifləməsi baş vermiş, bank sektorunda isə əvvəlki illərdə müşahidə olunan fəallıq aşağı düşmüşdür. Bütün bu problemlərin həlli istiqamətində strateji tədbirlərin görülməsi Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinin strateji baxışlarında 2020-ci ilədək olan dövr üçün maliyyə sisteminin potensialının gücləndirilməsi və risk elementlərinin azaldılması tədbirləri çərçivəsində nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışlar maliyyə xidmətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi və geniş çeşidli maliyyə xidmətlərinin formalaşdırılmasına imkan verməlidir. Bütün bunlar, eyni zamanda kommersiya banklarında daxili auditin fəaliyyəti proseslərinə müasir yanaşmaları şərtləndirir. Bu proseslərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən strateji tədbirlərdən biri də daxili auditin transformasiyası ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi və onun optimal həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat işinin strukturunda biz bu problemlərə az da olsa toxuna bildik və bir sıra prinsipial problemlər üzrə materiallar verilmişdir. Bu materiallar, eyni zamanda daxili auditin mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri, əsas funksiyaları, dünya bank təcrübəsindən nümunələri, bunlarla bağlı alim və tədqiqatçıların, bank mütəxəssislərinin fikir və mülahizələri də nəzərə alınmaqla, daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının qruplaşdırılmasını, bu sahədəki mühüm istiqamətləri müəyyənləşdirməyə səy göstərmişik:

- daxili auditin transformasiyasına səbəb olan elementlərin və müxtəlif amillərin xarakteri, mahiyyəti, xüsusiyyətləri dərinlən öyrənilməklə, daxili auditin adekvat metodikasının işlənilib hazırlanması və daxili auditin təşkil üsullarının təkmilləşdirilməsi;
- daxili auditin yoxlama və təhlil metodlarının əsasını təşkil edən uçot sənədlərinin, üsulların və prosedurların seçilməsi mərhələsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun baxılması və bu sahə üzrə daxili auditin təşkil üzrə mühüm

sənədlərin siyahısının yenilənməsi;

- bank risklərinin kompleks öyrənilməsi, araşdırılması, sistemli təhlili və onların idarə edilməsi prosedurlarının bankın digər struktur vahidləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət rejimində təşkili meyarlarının hazırlanması və daxili auditin mühüm bank qurumu kimi fəaliyyətinin təmin olunması;
- kommersiya banklarının risklərinin daha dürüst mühasibat və maliyyə sənədləri əsasında proqnozlaşdırılması, təhlil edilməsi və idarə olunması sisteminin təşkili;
- bank risklərinin daha çox təzahür etdiyi bank əməliyyatları sahəsinin daxili audit mexanizminin vasitəsi ilə fasiləsiz rejimdə öyrənilməsi, izlənilməsi, buradakı problemlərin üzə çıxarılması, arzu edilməz situasiyaların qarşısının alınması, bank risklərindən yaranan itkilərin və zərərlərin minimuma endirilməsi tədbirlərinin reallaşdırılması;
- dünya bank sistemində, regionda, ölkənin bank strukturlarında baş verən proseslərin təhlilindən çıxış etməklə, bank risklərinin kifayət qədər etibarlı idarə edilməsi rıçaqlarının müəyyənləşdirilməsində daxili auditin effektivliyinin yüksəldilməsi;
- daxili auditin işçi heyətinin və yüksək menecmentinin peşəkarlıq səviyyəsinin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlərin ardıcıl və davamlı görülməsi, onların potensialından kommersiya bankının strateji məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsində maksimum istifadəsinin təmin olunması;
- daxili auditin transformasiyası ilə bağlı informasiya bazasının obyektiv olaraq yaradılması, buraya daxil olan mühüm detalların və elementlərin bankların ali rəhbərliyi səviyyəsində ciddi araşdırılması, yaranmış vəziyyətə müvafiq daxili audit mexanizmlərinin tətbiqi;
- daxili auditin kommersiya banklarının idarəetmə və nəzarət sistemində bank risklərinin idarə olunması və onlara nəzarət funksiyalarının müasir dövrlə adekvatlığının monitorinqinin aparılması və bu sahədə tətbiq edilən bank

mexanizmlərinin, daxili audit üsullarının, rıçaqlarının təkmilləşdirilməsi və s.

Beləliklə, tədqiqat işinin məntiqi quruluşu əsasında, kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası bank sistemində müasir dövrün tendensiyaları nəzərə alınmaqla tədqiq olunmuş, bu sahələrdə mövcud problemlərə toxunulmuş, bank risklərinin idarə olunması və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının mühüm istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, kompleks təhlillər aparılmışdır. Bütün bunlar tədqiqat işini məntiqi olaraq yekunlaşdırmağa və baxılan problemlər üzrə tövsiyələrin irəli sürülməsinə, təkliflərin verilməsinə imkan yaradır. Fikrimizcə, tədqiqat işində əldə olunan nəticələr, təklif və tövsiyələr bank sistemində risklərin idarə olunması proseslərinin və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının daha prioritet istiqamətlərlə modelləşdirilməsində, bu istiqamətlər üzrə bank mexanizmlərinin modernləşdirilməsində, daxili auditin mühüm bank mexanizmi kimi təkmilləşdirilməsində faydalı ola bilər.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinin başa çatdırılması və işin strukturu üzrə aparılan təhlillər, araşdırmalar nəticəsində dissertasiya işinin əsas vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuş problemlər ətrafında nəticə xarakterli ümumiləşdirmələr aparmağa, bunlarla bağlı müəyyən tövsiyələr bildirməyə və təkliflərin hazırlanmasına imkan verir.

Qeyd etmək olar ki, tədqiqat işinin mühüm araşdırma predmeti kimi çıxış edən kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının optimal istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, bunlarla bağlı, nəzəri-metodoloji araşdırmaların aparılması, “risk” və “daxili audit” anlayışlarının mahiyyətinin açıqlanması, onların spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bank risklərinin idarə olunması üzrə dünya təcrübəsində geniş yayılan halların, mövcud problemlərin, neqativ situasiyaların əsas cəhətlərinin təhlili, daxili auditin formalaşmasına təsir edən amillərin və meyarların sistemləşdirilməsi, təsnifləşdirilməsi, bu proseslərin məcmusu üzrə mühüm elementlərin müəyyən edilməsi, bank sistemində risk və daxili audit amillərinin qarşılıqlı əlaqəsinin, eyni zamanda bank fəaliyyətində onların rolunun qiymətləndirilməsi, risklərin idarə olunmasının daha çox nəzərə çarpan problemlərinin təhlil edilməsi, bu proseslərdə bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi, bank risklərinin nisbətən azaldılmasında effektivli mexanizm kimi çıxış edən daxili auditin spesifik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onun səmərəli təşkili üzrə meyarların müəyyənəşdirilməsi, kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi və daxili auditin formalaşması proseslərində dünya bank sistemindəki mövcud mexanizmlərin araşdırılması, bank risklərinin idarə olunmasının üzə çıxarılan və proqnozlaşdırılan problemlərə adekvat mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və prioritet istiqamətlərinin araşdırılması, nəhayət, kommersiya banklarında daxili auditin transformasiyası problemlərinin effektivli həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi üzrə problemlərin kompleks və məntiqi yanaşma prinsipləri əsasında tədqiq edilməsi təmin olunmuşdur.

Müəllif bu fikirdədir ki, kommersiya banklarında risklərin və daxili auditin nəzəri aspektlərinin müasir elmi baxışının formalaşdırılması üçün, ilk növbədə, “risk” və “daxili audit” anlayışlarının mahiyyətinin xarakterik cəhətlərinə ciddi diqqət yönəldilməlidir. Çünki, risk insan fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan, müəyyən fəaliyyət hərəkətləri baş tutduğu zaman risklərin yaranması, itkilərin olması, əvvəlcədən proqnozlaşdırılan hallardan kənarlaşmaların baş verməsi, zərərin yaranması qaçılmaz bir proses kimi xarakterizə olunur. “Risk” anlayışının mahiyyəti ilə bağlı A.Smit, C. Keynes, C. Mill, F.Nayt, A.Marşal, M.Haydegger, A.Piqu və başqa klassik alimlərin, nəzəriyyəçilərin, tədqiqatçıların və görkəmli şəxslərin fikir və mülahizələrinə rəğmən “risk” anlayışı insanın fəaliyyəti ilə bağlı istənilən sahə üçün xarakterik ola bilər, bu baxımdan risk amilinə ciddi yanaşılması, onun nəzərə alınması, risklərlə bağlı fəaliyyətdə nəzərdə tutulan ümumi məbləğin bir hissəsini yarana biləcək zərərlərin ödənilməsinə ayrılması, qazanc əldə olunması prosesində mümkün riskin kompensasiyasına adekvat yanaşmanın təmin edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətində yüksək gəlir əldə edilməsi proqnozunda riskin miqyasının qiymətləndirilməsi və s. amillərin yer alması obyektiv bir hal kimi qəbul olunmalıdır.

Bir qrup tədqiqatçıların –V.Zubkov, E.Utkin, V.Kleyner, Y. Kondratyuk, V.Sevruk, V.Vetlinskiy, V.Çerkassova və digərlərinin risklərin mahiyyəti, xüsusiyyətləri, yaranma səbəbləri ilə bağlı əldə etdiyi elmi nəticələr nəzərə alınmaqla, müəllif belə hesab edir ki, risklərin ümumi təsnifləşdirilməsinə aşağıdakı ardıcılıqla baxmaq daha obyektiv və səmərəli olardı:

1. Risklər yaranma səviyyəsinə görə baxılmalı, öyrənilməli və sistemləşdirilməlidir.
2. Risklərin yerli və milli yaranma səbəbləri ilə yanaşı, onların regional və qlobal elementlərlə bağlılığı problemlərinə sistemli baxılması məqsədəuyğundur.
3. Risklərin funksional istiqamətlər üzrə, ilk növbədə, hər bir fəaliyyət subyektinin maliyyə riskləri və onların gəlirlilik riskləri nəzərə alınmalıdır.
4. Kommersiya risklərinin, investisiya risklərinin, kapital və biznes risklərinin, əməliyyat prosesləri ilə bağlı risklərin yarada biləcəyi itkilərin və zərərlərin maksimum optimal proqnozlaşdırılması və idarə edilməsi problemləri,

prosedurları kifayət qədər elmi-iqtisadi araşdırılmalı, təcrübi hallara adekvat mexanizmlər tətbiq olunmalıdır.

5. Bank fəaliyyəti ilə bağlı kredit və faiz risklərinin, xüsusilə, valyuta risklərinin, daxili və xarici risklərin, bazar konyunkturası ilə əlaqədar risklərin komplekslik və ardıcılıq prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilməsi və səmərəli idarə olunması təmin edilməlidir.
6. Risklərin başvermə səbəblərinə görə öyrənilməsi, məsələn, ekoloji, təbii fəlakət, sosial və siyasi risklərin xarakterik cəhətlərinin fəaliyyət subyektinin strateji məqsədlərinə uyğun baxılması, onlara adekvat nəzarət mexanizminin müəyyənləşdirilməsi labüd zərurət kimi baxılmalıdır.
7. Risklərin davamətmə müddətindən asılı olaraq, böhran xarakterli uzunmüddətli risklərin fəsadlarının azaldılması istiqamətində zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə real və prioritet yanaşma təmin olunmalıdır.
8. Ümumiyyətlə, risklərin bu və ya digər formasının verə biləcəyi fəsadların, arzuolunmaz fəaliyyətin formalaşma səbəbləri daimilik və sistemlilik, komplekslik prinsipləri əsasında baxılmaqla, onların səmərəli idarəetmə mexanzimləri və sistemi təşkil edilməli, nəzarət sistemi yaradılmalı və həyata keçirilməlidir.

Tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, risklərinin geniş formada öyrənilməsi, üzə çıxarılması və onların idarə edilməsinin daha effektivli təşkili tədbirlərində daxili auditə səmərəli bir mexanizm kimi qiymətləndirmək olar. “Audit” sözünün mənbəyində “eşidirəm”, “dinləyir”, “dinləyici” kimi mənaların olduğunu nəzərə alsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, təcrübi proseslərdə audit əslində hər hansı bir fəaliyyət sahəsinin mülkiyyətçiləri, yəni sahibləri ilə, bu fəaliyyət sahəsini praktiki olaraq idarəedənlər arasında olan münasibətləri tənzimləyir. Yəni, mülkiyyətçi ona məxsus olan biznesin və əmlakın idarə edilməsi, bu sahədə gəlirliyin, yatırılmış kapitaldan səmərəli istifadənin təmin olunması, bunlarla bağlı mühasibatlıq və maliyyə sənədlərinin dürüst, qanunvericiliyə uyğun hazırlanmasında maraqlı olduğundan, audit vasitəsilə bu işlərə cavabdeh idarəetmə personalının fəaliyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək imkanı əldə edir.

Audit və daxili audit problemlərinin beynəlxalq yanaşmaları, meyarları, qayda və prosedurları, həmçinin bir qrup tədqiqatçıların elmi-təcrübi nəticələri (N.Akayemova, V.Batıçko, T.Frolova, V.Burtsev, D.Mirjakubov, Y. Kuznetsova, İ.Novoselov, Y.Şerbakova, Y.Komissarov və digərləri), həmçinin tədqiqat işinin materialları əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, daxili auditin istiqamətlərinin və funksiyalarının optimal müəyyənləşdirilməsi vacib meyarlar kimi qiymətləndirilməlidir. Yalnız bu halda daxili auditin əsas istiqamətləri kimi təcrübi baxımdan maliyyə auditinin və əməliyyat auditinin səmərəli təşkili mümkün ola bilər. Bunlarla bərabər, daxili auditin funksiyaları adekvat olaraq qiymətləndirilməli, xüsusi audit alətləri və üslubları müəyyənləşdirilməlidir. Ümumilikdə, daxili auditin metodoloji baxımdan formaları daha konkret olaraq, işlənib hazırlanmalı və bunlarla bağlı strateji hədəflər effektivli meyarlar əsasında qiymətləndirilməli, konkret audit prinsiplərinə söykənmiş mexanizmlər tətbiq olunmalıdır.

Müəllifin qənaətinə görə, risklərin idarə olunmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və ciddi təhlil edilməsi vacib şərtləndəndir. Dissertasiya işində risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşmasına təsir göstərən bir sıra amillərin xarakteri verilmişdir. Bunlara risk törədə biləcək ehtimalların, risklərə dair proqnozların, risklərin mahiyyətinə uyğun adekvat tədbirlərin, dünya təcrübəsinin nəzərə alınmasının, korporativ idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin, struktur bölmələrinin və risk-menecmentin fəaliyyətinin gücləndirilməsinin və digərlərin daxil edilməsini müəllif daha obyektiv və zəruri hesab edir. Bundan əlavə, risklərin idarə edilməsinin baza prosedurlarının, yəni risklərə yanaşmanın müəyyənləşdirilməsi, risklərin dəqiqləşdirilməsi, risklərin təhlili, risklərin obyektiv qiymətləndirilməsi və, nəhayət, risklərin idarə edilməsi, başqa sözlə, onlarla davranış üsulları prosedurlarının və mexanizmlərinin səmərəli müəyyənləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi lazımdır.

Tədqiqat işində risklərin idarə olunmasının və daxili auditin qiymətləndirilməsi metodologiyası problemlərinin arqumentləşdirilmiş dəlillərlə açıqlanmasına, bunlarla bağlı mühüm amillərin verilməsinə müvəffəq olunmuşdur. Müəllif xüsusilə bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolunun daha dərinlən araşdırılmasına səy

göstərmişdir. Belə ki, bank sistemində risklərin yaranması və nəticədə, müxtəlif fəsadlar törətməsi son nəticədə maliyyə-kredit sistemində və bank sistemində qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır, arzuolunmaz halları çoxaldır, banklarla müştərilər arasında qarşılıqlı etimadın səviyyəsi aşağı düşür, bankların sabit fəaliyyəti mümkün olmur. Müəllif bank risklərinin idarə olunmasının qiymətləndirilməsi və bu sahədə mövcud problemlərin araşdırılması proseslərinə müəyyən töhfələr vermiş bir qrup tədqiqatçıların – X.Kunniyev, V.Pşeniçnikov, T.Sikolenko, V.Nedospasova, R.Koryakov, Y.Sokolova, İ.Zangiyeva, T.Rojdestvenskaya, İ.Mazein, Y.Şurina, V.Aqeyev, M.Selina və başqalarının əməyini, əldə etdikləri elmi nəticələri dəyərləndirməklə bərabər, belə hesab edir ki, risklərin effektivli öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi kimi strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlməkdə kommersiya bankları müasir dövrdə də ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Belə ki, kommersiya bankları bu və ya digər formada risk amillərinin təsirindən bankrot səviyyəsinə qədər gəlib çıxırlar, ciddi itkilərə yol verirlər, bankların müflisləşməsi və bağlanması halları da yaranır.

Bank sistemində arzuolunmaz fəsadların nisbətən aradan qaldırılması və azaldılması məqsədi ilə müəllif bank təcrübəsində və bankın strateji fəaliyyətində daxili audit xidmətinin daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, əsas prioritet sahələrdən biri kimi qəbul olunmasının vacibliyini bildirilmişdir. Müəllif bir qrup tədqiqatçıların – İ.Qotovçikov, T.Şopskaya, N.Lyaşenko, V.Panteleyev, N.Şvets, İ.Angelina, Y.Şestopalova, L.Draqun, Y.Viniçenko, M.Petrov, D.Malixin, A.Poltavtsev, A.Sonin və başqalarının tədqiqat işlərinə istinadən, həmçinin tədqiqat materiallarına əsasən bu fikirdədir ki, müasir dövrdə daxili auditin xarakteri kifayət qədər mürəkkəbdir, xüsusilə, bank sistemində daxili auditlə bağlı prinsipial meyarlar ciddi deformasiyalara uğrayıb və bu proseslərin transformasiyasının əsas elementlərindən çıxış etməklə, daxili auditin təkmilləşdirilməsi, bank sistemində onun rolunun artırılması prioritet məsələ kimi baxılmalıdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda da daxili auditin inkişaf tendensiyaların sürətlənməsinə baxmayaraq, bu sahədə xeyli təkmilləşdirmə tələb edən elementlərin mövcudluğunun olduğu bildirilir.

Tədqiqat materialları göstərir ki, risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsinə qloballaşma və dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyasının dərinləşmə meyillərinin güclənməsi prizmasından baxılması daha düzgün hesab olunur. Müəllif əsas arqument kimi sonuncu dünya maliyyə böhranının bank sistemində etdiyi təsirin səviyyəsini göstərir və qeyd olunur ki, bu proseslərdə çoxlu sayda banklar bank risklərinin zərərləşdirilməsinə nail olmamış, bunlarla bağlı adekvat və təsirli bank mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, tətbiq edilməsi vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməmiş, risklərin idarə edilməsinin səmərəli yolları tapılmamış, nəticədə banklar ciddi itkilərə məruz qalmışlar. Müəllif bildirir ki, olduqca mürəkkəbliyi ilə seçilən hazırkı dövrdə kommersiya bankları öz fəaliyyətlərində bank risklərinin daha səmərəli öyrənilməsi və idarə edilməsində yeni texnologiyaların tətbiqini intensivləşdirilməlidirlər.

Tədqiqat materialları bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bank risklərinin idarə edilməsinin ardıcılıq və komplekslik prinsiplərinin gözlənilməsi şərti ilə əsas meyarları və istiqamətlərinə aşağıdakı kimi baxmaq mümkündür:

- risklərin planlaşdırılması (bu mərhələdə risklərin sistemləşdirilməsi, planlaşdırma metodlarının seçilməsi həyata keçirilir);
- risklərin müəyyənləşdirilməsi (risklərin öyrənilməsi və təsnifləşdirilməsi);
- risklərin keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi (onların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi və risk mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi);
- risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi (risk etimalının baxılması və zərərlərin qiymətləndirilməsi);
- risklərin idarəetmə prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və bununla bağlı daha uyğun metodların, üslubların seçilməsi;
- risklərin idarəetmə mexanizmlərinin hazırlanması və daha səmərəli bank alətlərinin tətbiq edilməsi;
- risk monitorinqinin vacibliyinin müəyyən edilməsi və monitorinq şərtlərinin hazırlanması;
- risklərin nəzarət edilməsi sisteminin təşkili, həyata keçirilməsi və s.

Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatlar göstərmişdir ki, kommersiya banklarında daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlilinin səmərəli təşkili, onun adekvatlığının müasir dövrün tələblərinə uyğun müəyyənləşdirilməsi ümumilikdə bank sisteminin sabit və gəlirlilik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Bu proseslərdə daxili auditin spesifik meyarları ayrı-ayrılıqda ciddi nəzərə alınmalı, auditin təşkilində mühüm obyektlər və predmetlər kimi çıxış edən elementlərin dürüst baxılmasına, şəffaf yoxlanılmasına, maksimum nöqsanların üzə çıxarılmasına, onların aradan qaldırılmasına, audit nəticələrinin ciddi arqumentlər və obyektiv məlumatlar əsasında tərtib edilməsinə, yoxlanılan fəaliyyət subyektinin zəif və üstün cəhətlərinin qərəssiz qiymətləndirilməsinə, bankın struktur bölmələrinin və filiallarının, işçi heyətinin və ali menecmentin potensialından səmərəli istifadə olunmasına nail olunmalıdır. Müəllif daxili auditin effektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində tədqiqatçılardan Y.Verkeyeva, V.Dunayeva, M.Nazarova, M.Neustroyev, T.Pakşina, O.Makoyev, B.Otajonov, K.İsikava, A.Selezneva, M.İdrisova, A.Qrişenko, A.Yevdokimova, İ.Paşkina, N. Xoroxordin və digərlərinin əldə etdiyi elmi nəticələrdən və dissertaiya işinin materiallarından çıxış etməklə, belə hesab edir ki, daxili auditin effektivliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi zamanı onun baza prinsiplərinə birmənalı şəkildə əməl olunması ciddi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu baza prinsiplərinin əsasında daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş bir sıra mühüm meyarlar, məsələn, daxili auditin müstəqilliyi, obyektivliyi, auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması yer almalıdır. Qeyd olunan effektivlik meyarlarının qorunması məqsədi ilə daxili auditin strategiyası, strukturu, risklərə yanaşma metodları, audit tapşırıqlarının və prosedurlarının icrası, audit resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, audit hesabatlarının və yekun nəticələrin optimal hazırlanması təmin olunmalıdır.

Risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsindən Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərin təhlili göstərmişdir ki, ölkə banklarının məcmu aktivlərinin son illərdə kifayət qədər artması, bank xidmətlərinin əhatəsinin və bank filialları şəbəkəsinin genişlənməsi,

bank risklərinin miqyasının da artmasına səbəb olmuş və bunlarla bağlı kompleks tədbirlərin görülməli, risklərin azaldılması və idarə edilməsi mexanizmlərinin deformasiyası və transformasiyası səviyyəsi nəzərə alınmalı, kommersiya banklarının fəaliyyətində bank risklərinin idarə olunması proseslərində əhəmiyyətli rol oynayan daxili audit xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkili təmin olunmalıdır.

Müəllif belə hesab edir ki, Azərbaycanın kommersiya banklarında “bank marketinqi” anlayışına kifayət qədər fikir verilmir və bir çox dünya ölkələrinin, məsələn, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İsrail və Malayziya kimi ölkələrin bank sistemində bu sahədə toplanmış təcrübənin Azərbaycanın bank sistemində transferi tədbirlərinə geniş yer verilməli və nəticədə fundamental marketinq yanaşması yolu ilə bankların fəaliyyətinin daha sabit təşkilinə nail olunmalıdır. Müəllif dünya təcrübəsində bankların iflası və zəifləməsi ilə bağlı böhranların nəticələrinin təhlilinə və praktiki bank fəaliyyətində baxılmasına ciddi yanaşılmasını vacib sayır. Məsələn, son dünya maliyyə böhranı zamanı, böhrandan əvvəlki və sonrakı dövrləri əhatə edən – 2007-2009-cu illərdə təkcə ABŞ-da 176 bank bankrot olmuş və ya iflasa uğramışdır. Həmin dövrdə Avropanın kifayət qədər sabit fəaliyyət göstərən banklarının gəlirləri iki dəfə azalmışdır. Müəllif bildirir ki, Azərbaycanın kommersiya bankları sabit və dayanıqlı fəaliyyətinin davamlı təşkilinə nail olmaq üçün dünya bank sisteminin müsbət təcrübəsi ilə yanaşı, neqativ təcrübənin formalaşması proseslərini də dərinlən öyrənməlidirlər.

Tədqiqat materiallarına istinadən risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Müəllif bu istiqamətlərə əsasən aşağıdakıları daxil etmişdir:

- bank risklərinin mahiyyətinin hər bir fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq, dərinlən araşdırılması;
- bank risklərinin yaranma səbəblərinin sistemləşdirilərək, onların spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, analitik və kompleks təhlillərin aparılması;
- bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğun bank mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, tətbiq edilməsi və s.

Müəllif daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının optimal variantlarının tapılması və ciddi arqumentlərlə əsaslandırılmasına çalışmışdır. Bununla bağlı, müəllif bildirir ki, daxili auditin transformasiyasının həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb bir vəzifə kimi təsir bağışlamışdır. Belə ki, bank fəaliyyəti proseslərində daxili auditin tranformatik elementləri bu və ya digər formada çoxsaylı elementlərin təsirindən formalaşdığından, onların adekvatlığının operativ baxılması və yüksək meyarlar səviyyəsində təkmilləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də, daxili auditin hər bir elementinin müasir bank sistemində adaptivliyinin və səmərəliliyinin optimal və obyektiv qiymətləndirilməsi mütləq şərtlərdən hesab olunur. Tədqiqat materialları daxili auditin transformasiyası problemlərinin həlli yollarının bir qrupunun müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir:

- transformasiyaya məruz qalmış daxili audit elementlərinin və mexanzimlərinin müasir bank sisteminin adekvatlığı kontekstində yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi;
- bank sistemində daxili auditin təşkili metodlarının daha effektivliyinin seçilməsi və tətbiqi prosedurlarının işlənib hazırlanması;
- daxili auditin aparılması mexanzimlərinin daxili auditin baza prinsipləri əsasında hazırlanmasının təmin edilməsi və yeni bank alətlərinin operativ, təcrübi bank sferasında tətbiq edilməsi;
- bank risklərinin kompleks araşdırılması, təhlil edilməsi və idarə olunması tədbirlərində daxili auditin funksional vəzifələrinin, normativlərin və qaydaların təkmilləşdirilərək yenilənməsi və bu istiqamətlərdə bank təcrübəsində transformasiyaya uğramış daxili audit mexanzimlərinin xaraktercə və mahiyyətə müasir meyarlar əsasında formalaşdırılması;
- nəhayət, daxili auditin yüksək səviyyədə təşkilində kommersiya banklarının rəhbərliyinin və bank heyətinin motivasiyasının güclü olmasının təmin edilməsi, bununla bağlı, daxili auditin bankın korporativ idarə edilməsi sistemində rolunun monitorinqinin təşkili, əldə edilmiş nəticələrə adekvat olaraq, bank risklərinin daha effektivli və səmərəli öyrənilməsi, təhlili və idarə edilməsində daxili audit xidmətinin transformasiyaya uğramış mexanzimlərinin adekvat həlli yollarının

müəyyənləşdirilməsi və s.

Müəllif hesab edir ki, xeyli mürəkkəb olan müasir dövrdə kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi və daxili auditin transformasiyası problemləri üzrə məsələlərin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş nəticələr, verilmiş tövsiyələr və irəli sürülmüş təkliflər bank sistemində, konkret olaraq, kommersiya banklarının, fəaliyyətinin sabit təşkilinə, bank risklərinin səmərəli idarə olunmasına, bu proseslərdə daxili audit xidmətindən daha effektivli istifadə edilməsinə elmi və təcrübi baza kimi səmərə verəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1994-cü il, № 882.
2. Abbasov İ.M. “Audit”. Bakı, 2013.- 544 s.
3. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.-59 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası public hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 3 fevral 2016-cı il.
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. <http://www.fiu.az>.
6. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
7. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin hazırlanması, keçirilməsi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi Qaydaları. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası Kollegiyasının 11 mart 2009-cu il tarixli Q-10 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Banklarda korporativ idarəetmə standartları. AR MB-nın 12/04№-li 03.06.2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.huquqiaktlar.gov.az>.
9. Bağırzadə E.R. Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılmasının əsas istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2013.-28 s.
10. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 may 2007-ci il, №332- IIIQ.
11. Daxili Audit Standartı. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. <http://www.cbar.az>.
12. Daxili audit. Bakı: “Nağıl Evi”, 2008.-332 s.
13. Ələkbərov Ə.Ə. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında büdcə

sisteminin rolu. Bakı, 2005.

14. “Kapital Bank” ASC. <http://www.kapitalbank.az>.
15. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi. Bakı: “İqtisad Universiteti”- 2011.-187 s.
16. Kərimov A.E. Kommersiya bankları bank xidmətlərinin göstərilməsinin baza əsası kimi// “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, №07, Bakı, 2011.
17. Qurbanlı Ü.Q. Gömrük risklərinin idarə olunması üçün informasiya sisteminin yaradılmasının iqtisadi əhəmiyyəti və elmi aktuallığı//İnformasiya texnologiyaları problemləri, №2, Bakı, 2010.
18. Məmmədov K.B. Azərbaycanın bank sektorunda kredit risklərinin idarə olunması problemləri // Azərbaycanın vergi jurnalı, №1/2014.-S.159-166.
19. Məmmədov Z., İbrahimov Z. Pul. Kredit. Banklar. Bakı, Qanun, 2009.-220 s.
20. Musayev G.C. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində maliyyə intizamının həyata keçirilməsində Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının rolu: Azərbaycan nümunəsi. Doktorantlıq tezisi – 2007). <http://unec.edu.az/dos-musayev-geray-cumsud-oglu/>.
21. Musayev A. Etibarın bərpa olunmasını təmin edən struktur-daxili audit. “Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq konfrans. Bakı, 3-4 may, 2012-ci il.
22. Risklərin idarə edilməsi prosesləri. “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”, № 24/3- 09.12.2013. ARMB.
23. Risklərin idarə edilməsinin təşkili haqqında məlumatlar toplusu. ABB. <http://www.ibar.az>.
24. Sadıqov M., Hüseynov A. Koorparativ maliyyə. Bakı .-504 s.
25. Абдуллаев Ш.Э. Проблемы формирования и использования кредитных ресурсов в Азербайджанской Республике. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Баку, 1999.- 147 с.
26. Абдуллаев Ш.Э. Управление банковскими ресурсами в Азербайджанской Республике. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт-Петербург, 2003.-265 с.
27. Алешин В.А., Рудаева О.О. Совершенствование системы управления

рисками как условие обеспечения стабильности банковского сектора // Экономические аспекты стратегии модернизации России. Сборник научных трудов / Под. ред. проф. Алешина В.А., проф. Чернышев М.А., проф. Анопченко Т.Ю. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Ака-демЛит», 2011.-208 с.
<http://www.management61.ru>.

28. Амасова Н.А., Гаранина Е.Н. Превентивное управление рисками коммерческих банков как основа стабильности банковской системы России // Финансы и кредит, № 10/2013.
29. Анализ и оценка рисков. Методы управления рисками. <http://www.risk24.ru>.
30. Ангелина И.А., Шестопалова Я.И. Роль внутреннего аудита в деятельности банковских структур Украины. <http://www.rusnauka.com>.
31. Асанова Р.Р. Оценка эффективности работы внутреннего аудита в банках. НБК, Астана. – <http://www.gaap.ru>.
32. Банковский надзор. Европейский опыт и российская практика. Евросоюз // под ред. М.Олсена. – 372 с. - <http://www.cbr.ru>.
33. Баско О.В. Особенности управления операционными рисками российских банков в условиях глобального финансового кризиса. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2010. – 208 с.
34. Батычко В.Т. Предпринимательское право. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011 г.
35. Беленькая Т.Д., Скрипка В.И. Банковский аудит. Внешний аудит банков // Аудит и финансовый анализ. 2000, № 3 – <http://www.auditfin.com>.
36. Беликов И. Проблемы корпоративного управления и банки. // Рынок ценных бумаг, № 17 (272), 2004. <http://www.old.rcb.ru>.
37. Беляков А.Б. Банковские риски: проблемы учета, управления и регулирования <http://www.exsolver.narod.ru>.
38. Бирюкова Е.С. Совершенствование системы управления рисками в многофилиальном коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2006. – 177 с.
39. Бычко Ю.П. Развитие системы управления кредитными рисками в коммерческих банках. Дисс. канд. экон. наук. Екатеринбург, 2009. - 210 с.

40. Богданова Е.П. Трансформация внутрикорпоративного управления в банковском секторе экономики современной России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005. -128 с.
41. Бурцев В.В. Внутренний аудит компании: вопросы организации и управления // Финансовый менеджмент, № 4, 2003. - <http://www.finman.ru>
42. Бурцев В.В. Организация внутреннего аудита // Финансовый менеджмент, № 6, 2005 г.
43. Бухтиярова Т.И., Хлестова К.С. Оценка рисков коммерческих банков и кредитоспособности предприятий-заемщиков: монографический обзор и анализ теоретических положений // Российские научные школы. № 11, 2013 (часть 2). - <http://www.rae.ru>.
44. Веркеева Е.В. Учетно-аналитическое обеспечение системы внутреннего аудита в корпорациях. Дисс. канд. экон. наук. Йошкар-Ола (Россия), 2010. – 260 с.
45. Витлинский В.В. Кредитный риск коммерческого банка. Киев, Изд-во «Знание» - 2009.
46. Внутренний аудит - <http://www.fbk.ru/solutions/vnutrenniy-audit>.
47. Внутренний аудит. Deloitte. <http://www.deloitte.com>.
48. Внутренний аудит: риск-ориентированная методика. <http://www.pwc.ru>.
49. Внутренний контроль и управление рисками. Первый чешско-российский Банк. <http://www.pchrb.ru>.
50. Волчкова М.Н. Роль внутреннего аудита в повышении эффективности денежно-кредитной политики центрального банка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2010. - 209 с.
51. Галанов В.А. Основы банковского дела. Москва, Форум: ИНФРА-М, 2008.
52. Гишиев Р.Дж. Организация и методология внутреннего аудита в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2011. - 193 с.
53. Гончаров И.В. Практика управления риском. ХГПУ, Харьков. <http://riskland.ru>.
54. Горячева О. П. Стандартизация внутреннего аудита в организации.

Автореферат дисс. канд. экон. наук. Новосибирск-2007.

55. Готовчиков И.Ф. О повышении роли аудита в определении действительного рейтинга коммерческого банка // Финансовый менеджмент. № 3, 2003.
<http://www.finman.ru>.
56. Градов А. П. и др. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой. – Спб.: Специальная литература. -1996. -510 с.
57. Грищенко А.В. Почему необходимо создавать службу внутреннего аудита? - http://www.profiz.ru/se/8_2008/sluzhba_vnutrennego_audita.
58. Гусятников П.В. Модели для оценки и управления рисками дефолтов крупных компаний в кредитном портфеле коммерческого банка. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Волгоград. 2013.-23 с.
59. Давыденко А.К. Совершенствование системы управления внутренними рисками коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2011. – 201 с.
60. Дорноступ И.П., Бережко В.Д., Борисова И.Г. Механизм управления рисками экономической деятельности предприятия//ВЕСТНИК ОГУ №13(149)/ декабрь, 2012.-С. 109-114. <http://www.vestnik.osu.ru>.
61. Драгун Л., Виниченко Е. Основные направления развития функций аудита // Бухгалтерский учет и аудит. – 2005, № 3, С. 59-62.
62. Дунаева В.И. Внутренний аудит в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2001. – 192 с.
63. Евдокимова А.В., Пашкина И.Н. Внутренний аудит и контроль финансово-хозяйственной деятельности организации – <http://nashaucheba.ru>.
64. Заварихин Н.М., Останин М.Н. Корпоративное управление в российских коммерческих банках. // Финансовый менеджмент, №3 / 2007 - <http://www.finman.ru>.
65. Заварихин Н.М., Щербакова Е.В. Внутренний аудит в системе корпоративного управления коммерческого банка // Внутренний контроль в кредитной организации, № 1, 2010.
66. Заиченко Е. Об организации кредитного риск-менеджмента при потребительском кредитовании. // Деньги и кредит, 2012, № 8.

<http://www.nbrb.by>.

67. Зангиева И.А. Развитие системы управления кредитными рисками банков с использованием Базельских Соглашений. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Москва, 2012 г.
68. Зарубежный опыт антикризисного управления в банках в период кризиса - <http://www.forexcopy.com>.
69. Зарубежный опыт борьбы с кризисом в банковских системах. <http://www.irbis.vegu.ru>.
70. Зеленина Т.А. Модели оценки и управления кредитным риском коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Оренбург, 2013. – 180 с.
71. Зражевский В.В. Основные направления совершенствования системы управления рисками. <http://www.bankmib.ru>.
72. Зубков В.И. Риск как предмет социологического анализа. Автореферат дис. д-ра соц. наук. Москва, 2005 г.
73. Ибраимова А. Управление кредитным риском коммерческого банка в современных условиях // Проблемы материальной культуры. Экономические науки. С.43-46 <http://www.librar.org.ua>.
74. Игнатов А.В. Оценка и управления банковскими рисками. Дисс. канд. экон. наук. Абакан, 2002. – 153 с.
75. Исикава К. Японские методы управления качеством: пер. с англ. – Москва, Экономика, 1988. – 215 с.
76. Канаматов К.М. Страхование банковских рисков. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 1998. – 224 с.
77. Керимов А.Э. Рынок банковских услуг: теория и практика (на примере коммерческих банков Азербайджанской Республики). Баку, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2010,-400 с.
78. Керимов А.Э. Проблемы расширения и развития деятельности коммерческих банков по оказанию услуг. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Азербайджанский Государственный Экономический Университет. Баку, 2012.-56 с.

79. Керимова Дж.А. Развитие новых банковских продуктов и услуг. Дисс. д-а филос. экон. наук. Азербайджанский Государственный Экономический Университет. Баку, 2014.-144 с.
80. Комиссарова Е.С. Анализ стратегии внутреннего аудита. Дисс. канд. экон. наук. Орел. 2010.- с. 203.
81. Кондратюк Е.А. Рыночные риски коммерческого банка: методы оценки и управления. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005. – 220 с.
82. Коношенко Л Концептуальные основы системы управления бизнес-рисками // Проблемы современной экономики, № 2(22), Санкт-Петербург, 2007.
83. Королев О.Г. Анализ и управление эффективностью деятельности коммерческого банка. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2008.
84. Коряков Р.И. Организация риск-менеджмента по обеспечению устойчивости коммерческих банков Российской Федерации. Автореферат дисс. канд экон. наук. Санкт-Петербург, 2012 г.
85. Крючков Р.А. Риск в праве: генезис, понятие и управление. Дисс. канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2011. – 200 с.
86. Кузнецова Ю.А. Методология аудит-контроллинга операционных рисков коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2002. – 210 с.
87. Куницына Н.Н., Хисамудинов В.В. Банковский аудит. Москва, Финансы и статистика, 2005.-128 с.
88. Кунниев Х.М. Теоретико-методические основы банковских рисков. Дисс. канд. экон. наук. Махачкала, 2005. - 156 с.
89. Курдюмова Г.Ж. Совершенствование управления банковскими рисками при кредитовании инвестиционных проектов. Дисс. канд. экон наук. Саратов, 2012. – 174 с.
90. Лаврушин О.И. Банковское дело. Москва, КНОРУС, 2009 г.
91. Лакшина Т.П. Методические основы и направления развития внутреннего аудита в системе менеджмента компаний. <http://www.jourclub.ru>.
92. Лобанов А.А. Институциональные механизмы регулирования банковских рисков в переходной экономике России. Дисс. канд. экон. наук. Москва.

2007, 237 с.

93. Лубнина В.П. Внутренний аудит эффективности критериев и методов управления бизнес-единицей. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006. -170 с.
94. Лукашов Р.В. Формирование подразделение внутреннего аудита в российском банке - <http://www.books.google.az>.
95. Ляшенко Н.Х. Организация и методика внутреннего аудита коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2004. – 185 с.
96. Мазеин И.А. Кредитные риски коммерческих банков. Дисс. канд. экон. наук. Екатеринбург, 2004. – 210 с.
97. Макеев Д.А. Анализ действующей практики управления операционными рисками в российских коммерческих банках (на примере банка ВТБ 24): организационное и методологическое обеспечение внутреннего аудита. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2003. -221 с.
98. Макоев О.С. Организация и методика проведения внутреннего аудита в коммерческих организациях. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2001. – 188 с.
99. Малахов Н.А. Страхование защита от банковских рисков в современных условиях. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 1999. – 143 с.
100. Малыхин Д.В., Полтавцев А.Б. Контроль и аудит.// Банковское дело, № 10, 2005 г. - <http://www.bankir.ru>.
101. Мамедов З. Банковская система Азербайджана: современное состояние, проблемы и перспективы. www.mbka.ru/price/mamedov.doc.
102. Масловских П.С. Совершенствование методики аудита внутреннего контроля в коммерческом банке. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Екатеринбург, 2012 г.
103. Международные основы профессиональной практики внутреннего аудита. Институт внутренних аудиторов - <http://www.iaa-ru.ru>.
104. Методика оценки эффективности внутреннего аудита - <http://www.jourclub.ru/23/1003>.
105. Методы управления кредитным риском. <http://www.finance-banks.ru>.
106. Миржакыпов Д. Т. Совершенствование системы внутреннего контроля в

- банках второго уровня. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Алматы, 2010.
107. Миронова А.П. Совершенствование управления кредитными рисками банковской группы. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2009. - 226 с.
 108. Мошенский А.Б. Система управления банковскими рисками. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2009. – 194 с.
 109. Назарова М.А. Анализ и оценка системы внутреннего контроля в ходе аудита. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2002. – 156 с.
 110. Национальный Стандарт Аудита 400. «Оценка риска и внутренний контроль». www.afamaudit.md.
 111. Недоспасова В.В. Риск-менеджмент деловой репутации Российского коммерческого банка. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Саратов, 2012.
 112. Неустроев М.Ю. Оценка рисков в аудите при выборе аудиторских доказательств. Дисс. канд. экон. наук. Иркутск, 2011. – 161 с.
 113. Новоселов И.В. Развитие внутреннего аудита в корпорациях. Дисс. канд. экон. наук. Иркутск, 2010.- 231 с.
 114. Овчинникова О.П., Чеснокова В.Ю. Стандартизация деятельности коммерческого банка, имеющего филиальную сеть - <http://www.institutiones.com>.
 115. Олюнин Д.Ю. Методы оценки финансовой устойчивости коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2009. -216 с.
 116. Опорные Положения Оценки Систем Внутреннего Контроля. Базельский Комитет по Банковскому Надзору. Базель, 1998. <http://www.bank-book.blogspot.com>.
 117. Организация и место аудита в рыночной экономике – www.nikolle.narod.ru.
 118. Организация работы служб внутреннего аудита экономических субъектов. Business Seminar. <http://www.b-seminar.ru>.
 119. Орлов С.Н. Риски внутреннего аудита. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006 г.
 120. Отажонов Б.О. Организация и методика внутреннего аудита и финансового анализа деятельности кредитных организаций. Дисс. канд. экон. наук.

Москва, 2001. – 215 с.

121. Оценка рисков при планировании аудита. Internal Audit Community of Practice. PEMPAL, 2014. <http://www.pempal.org>.
122. Оценка эффективности деятельности службы внутреннего аудита в финансовых организациях // АЖ Управление в кредитной организации. № 5/2011. - <http://www.reglament.net>.
123. Пакшина Т.П. Формирование функционального содержания внутреннего аудита в системе менеджмента компаний. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2004. – 166 с.
124. Панкратова Л.А. Формирование системы внутреннего аудита в холдинговых структурах//Аудитор, №1, Москва, 2013.
125. Пантелеев В.П. Проблемы качества внутреннего банковского инвестиционного аудита. ХНУ им. В.Н. Каразина, Научно-технический сборник, № 100, 2011 - <http://www.eprints.kname.edu.ua>.
126. Первова К.А. Методологические аспекты внутреннего аудита на предприятии//Бизнес в законе, №5, Москва, 2013.
127. Петров М.В. Вопросы формирования системы внутреннего контроля в кредитной организации. // Деньги и кредит. 2008, №1. – С. 35-39.
128. Печалова М.Ю. Банковские риски: Распознавание и методы оценки. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 1997. – 190 с.
129. Печалова М.Ю. Организация риск-менеджмента в коммерческом банке // Менеджмент в России и за рубежом, №1, 2001. <http://www.cfin.ru>.
130. Пылев А.П. Формирование эффективной системы управления рисками в банковской деятельности. Дисс. канд. экон. наук. Пермь. 2005. – 185 с.
131. Положение банка о Службе внутреннего аудита. <http://www.banki-delo.ru>.
132. Положения по международной аудиторской практике - www.studopedia.ru.
133. Попова А.Х. Теоретические и методологические концепции аудита в соответствии с международными стандартами. Дисс. д-ра экон. наук. Орел, 2007. – 365 с.
134. Потехина С.А. Оценка кредитоспособности ссудозаемщика как метод

снижения банковских рисков. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2003. - 192 с.

135. Проблемы управления банковскими рисками - <http://www.finance-finance.com>.
136. Пронская Н.С. Совершенствование управления рисками коммерческих банков в кризисных условиях функционирования // Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 3, Экономика, 2011. № 1(18), С. 165-171 - <http://www.volsu.ru>.
137. Пухов В.И. Формирование системы управления финансовой устойчивостью коммерческого банка. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Москва, 2013.
138. Пучкина И.Ю. Феномен риска: философско-антропологический аспект. Дисс. канд. филос. наук. Ростов-на-Дону, 2005. – 167 с.
139. Пшеничников В.В. Природа банковских рисков и пути их снижения. Дисс. канд. экон. наук. Ташкент, 2000. - 162 с.
140. Рождественская Т.Э. Теоретико-правовые основы банковского надзора в Российской Федерации. Дисс. д-ра юрид. наук. Москва, 2012. – 432 с.
141. Романов С.Р. Классификация рисков: принципы и критерии. <http://www.aup.ru>.
142. Росляков К.В. Международный опыт управления рисками коммерческих банков. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2001. – 182 с.
143. Рудько-Силиванов В.В., Лапина К.В., Юнак Т.А. Совершенствования системы внутреннего контроля и управления рисками (на примере Главного управления Банка России по Приморскому краю). // Деньги и кредит, № 11/2014. С. 41-47 - <http://www.cbr.ru>.
144. Севрук В.Т. Риски финансового сектора Российской Федерации. Москва, Изд-во ЗАО «Финстатинформ», 2001.
145. Селезнева А.В. Идрисова М.Д. Совершенствование процесса внутреннего аудита система менеджмента качества - <http://www.westnik.pstu.ru>.
146. Селина М.А. Банковские риски и методы их оценки (с рассмотрением примера на практике). <http://www.rae.ru>.

147. Селюминов А.Г. Особенности построения системы риск-менеджмента в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2003. - 207 с.
148. Сенчагов В.Н., Архипов А.И. Финансы, денежное обращение и кредит. Москва, ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008 г.
149. Середа Ю.А. Управление процентным риском в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2003. - 131 с.
150. Сиколенко Т.Д. Оценка банковских рисков. Дисс. канд. экон. наук. Екатеринбург, 2003. – 183 с.
151. Система управления банковскими рисками - <http://www.finefinance.ru>.
152. Ситнов А.А. Роль внутреннего аудита в системе управления экономическим субъектом // Менеджмент в России и за рубежом, № 4, Москва, 2002 г.
153. Склеимов Н.В. Организационное и методологическое обеспечение внутреннего аудита. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2003. -221 с.
154. Сметанко А.В. Методика проведения внутреннего аудита в акционерных обществах. <http://www.science.crimea.edu>.
155. Смирнов С.А. Совершенствование системы управления банковскими рисками с учетом современного зарубежного опыта. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006. – 174 с.
156. Собуа Т. Организация и методика внутреннего аудита в хозяйствующих субъектах. Дисс. канд. экон. наук. Воронеж, 2009. – 165 с.
157. Совершенствования управления рисками в отечественных банках Казахстана. <http://www.articlekz.com>.
158. Соколова Я.Ю. Развитие современных методов оценки банковского процентного риска. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2012 г.
159. Сонин А.М. Внутренний аудит: текущее состояние и перспективы развития. <http://www.2.deloitte.com>.
160. Стандарты и методы внутреннего аудита - www.bankir.lv.
161. Стратегия развития Внешэкономбанка на период 2011-2015 гг. Москва, 2011. – 86 с. <http://www.veb.ru>.

162. Строганова Е.В. Мировой опыт управления финансовыми рисками в стратегии коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2000. – 214 с.
163. Суворова С.П., Панкратова Л.А., Ханенко М.Е. Концепция внутреннего аудита в системе управленческих задач организации - <http://www.rae.ru>.
164. Существенность в аудите. <http://www.bibliotekar.ru>.
165. Тарханова Е.А., Пастухова А.Б. Кредитный риск в системе управления рисками в баковской деятельности // Молодой ученый. – 2014. - № 6. – С. 499-501.
166. Терский М.В. Системный подход к исследованию экономических рисков. ВГУЭС. <http://abc.vvsu.ru>.
167. Тищенко Л.В. Развитие системы страхования банковских вкладов населения и управление моральным риском. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2005. – 170 с.
168. Травкина Е.В. Методология и механизмы формирования системы комплексного мониторинга банковских рисков. Дисс. д-ра экон. наук. Саратов, 2013. – 300 с.
169. Трацевская О.В. Управление банковскими рисками в Республике Беларусь на современном этапе. - <http://www.elib.bsu.by>.
170. Уваричева Е.С. Особенности управления банковскими рисками. Международная ЗНПКиСАМУ «Современные проблемы управления риском», 20 октября 2010 г., Пермь (Россия).
171. Умова Е.В. Проблемные вопросы организации внутреннего контроля в коммерческих банках РФ в современных условиях ведения банковского бизнеса <https://www.projects.fa.ru>.
172. Умова Е.В. Трансформация внутреннего контроля в коммерческих банках в целях совершенствования управления рисками. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Иваново, 2013.
173. Управление рисками в ОАО «Альфа-Банк» - <http://alfabank.ru/>.
174. Управление рисками. <http://www.mfk-bank.ru>.

175. Управление рисками. <http://www.pchrb.ru>.
176. Управления рисками. <http://www.ar13.ibec.int>.
177. Усенко С.В. Система внутреннего контроля коммерческого банка и ее функции. <https://www.bank-audit.ucoz.ru>.
178. Уткин Э.А. Риск-менеджмент. М. ЭКСМОС, 1998.
179. Фролова Т.А. Аудит. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009 г.
180. Хлебникова М.А. Совершенствование системы управления рисками в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2012. – 195 с.
181. Хмелевская И.А. Система управления совокупным риском коммерческого банка. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2006 г.
182. Ходачник Г.Е. Зарубежный опыт диагностики кризисного состояния в банковской сфере. <http://www.cfin.ru>.
183. Хорохордин Д.Н. Формирование и развитие системы внутреннего аудита на предприятиях молочной переработки. Дисс. канд. экон. наук. Воронеж, 2002. - 182 с.
184. Хорохордин Н.Н. Методология внутреннего аудита в организации // Аудиторские ведомости. – 2006. - № 6.
185. Челюскин А.Л. Контроль за рисками в банковских учреждениях: опыт стран Западной Европы и США и возможности его использования в России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 200. – 158 с.
186. Черкасова В.А. Управление предпринимательскими рисками на основе метода сценарного планирования. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Калининград, 2006 г.
187. Черногузова Т.Н. Формирование механизма взаимного страхования банковских рисков. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2009. – 163 с.
188. Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. Изд-во: «Дашков и К°». 2005.- 880 с.
189. Швец Н.Р. Внутренний аудит в банке: современные тенденции в Украине // Банковские операции. <http://www.efaculty.kiev.ua>.
190. Шевелев И.В. Трансформация стандартов управления кредитными рисками

- в коммерческих банках в условиях финансовой глобализации. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2009. - 156 с.
191. Шопская Т.П. Роль и место внутреннего аудита в системе управления банком. <http://www.gaap.ru>.
 192. Шохнех А.В., Голубятникова О.Н. Внутренний аудит экономических субъектов//Аудит и финансовый анализ, №5, Москва, 2010.
 193. Щербакова Е.П. Развитие методики внутреннего аудита в холдингах. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2012.- 266 с.
 194. Щурина Е.К. Минимизация кредитных рисков в банковской деятельности. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005. – 237 с.
 195. Юденков Ю. Совершенствование организации внутреннего аудита в Банке России. // Внутренний контроль в кредитной организации, 2012, № 2. <http://www.nbrb.by>.
 196. Якубова А.А. Управление банковскими рисками в Российской Федерации посредством страхования. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2012. – 155 с.
 197. Auditing Practices Board (APB) - <https://www.frc.org.uk>.
 198. Board of Governors of the Federal Reserve System - <http://www.federalreserve.gov>.
 199. Botero C., Biagini, F., Schreiber I. Risk-minimization for life insurance liabilities with dependent mortality risk, 2013.
 200. Central Bank of Malaysia - <http://www.bnm.gov.my>.
 201. Cossin D. Priotte H. Advanced credit risk analysis. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2001.
 202. CreditMetricsTM – technical document - N.Y.: J.P.Morgan & Co., Inc., 1997.
 203. CreditRisk+-A credit risk management framework. Technical document – L./N.Y.: Credit Suisse Financial Products, 1997.
 204. Ernst & Young - <http://www.ey.com>.
 205. Greuning H. van, Brajovic Bratanovic S. Analyzing and Managing Banking Risk: A Framework for Assessing Corporate Governance and Financial Risk. 2007.
 206. Heidegger M. Being and Time, 1927.

207. Heyne P. "Are Economists Basically Immoral?", 2008.
208. International Auditing Practice Statements (IAPs). Auditing Derivative Financial Instruments <https://www.nba.nl>.
209. International Standard on Auditing 400, Risk Assessments and Internal Control. <http://www.icisa.cag.gov.in>.
210. Kealhofer S. Portfolio management of default risk. Document No. 999-0000-033, revision 2.1. KMV Corporation, 1998.
211. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936
212. Knight F. Risk, Uncertainty and Profit, 1921.
213. Luhmann N. Der Begriff Risiko. Soziologie des Risikos. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1991, P. 9-40.
214. Marshall A. Principles of Economics. London: Macmillan, 1920.
215. Mill J.S. Principles of Political Economy, 1848.
216. People's Bank of China - <http://www.pbc.gov.cn>.
217. PricewaterhouseCoopers - <http://www.pwc.com>.
218. Reserve Bank of India - <http://www.rbi.org.in/home.aspx>.
219. The Institute of Internal Auditors. <http://www.globaliia.org>.
220. The International Bank of Azerbaijan <http://www.ibar.az>.
221. Samuelson P. Asymmetric or symmetric time preference and discounting in many facets of economic theory: A miscellany," Journal of Risk and Uncertainty, Springer, vol. 37(2), pages 107-114, 2008.
222. Say J.B. Letters to Malthus on Several Subjects of Political Economy, 1821.
223. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.
224. The Accounting and Internal Control Systems (İsa 400) <http://www.kasnebforum-audit.com/>.
225. The American Accounting Association - <https://www.aaahq.org>.
226. The Bank of Japan is the central bank of Japan - <http://www.boj.or.jp>.